

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

**ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 39 (42)

Київ 2017

УДК 32:159.9 (082)

ББК 88.5 я 43

Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
протокол № 9/17 від 29 серпня 2017 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, О. О. Рафальський, О. В. Сухомлинська*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, О. М. Васильченко, П. П. Горностай, З. С. Карпенко,
О. М. Кочубейник, Л. А. Найдьонова, Т. С. Яценко – доктори психол. наук;
Е. Кірхлер (Австрія), А. С. Роза (Італія), Дж. Хакер-Хьюз (Велика
Британія) – доктори філософії в галузі психології;
В. В. Жовтянська – канд. психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р.,
наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Черговий випуск збірника презентує результати наукових досліджень з актуальних теоретичних і прикладних проблем соціальної та політичної психології. Обговорюються шляхи становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення, теоретико-методологічні засади соціально-психологічної реабілітації особистості. Розглядаються питання соціального, політико-правового та національного самовизначення індивідуальних і групових суб'єктів. Висвітлюються особливості внутрішньогрупової й міжгрупової взаємодії та пропонуються технології її оптимізації. Значну увагу приділено формуванню позитивного соціального образу освітніх інновацій та особливостям комунікативних практик в інтернет-середовищі.

Для соціальних та політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2017

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

---

*О. В. Суший, В. Д. Гридзук, В. В. Жовтянська,
О. Ю. Кухарук, Ю. С. Соколовська, М. М. Слюсаревський,
В. О. Татенко*

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ФОРМ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено результати першого в історії і теорії психологічної науки дослідження генезису і специфіки основних форм соціально-психологічного мислення, що склалися в зарубіжному та вітчизняному соціокультурному просторі, передумов і перспектив їх поступу, взаємодії і взаємозбагачення та підсумки розроблення на цій основі концептуальних засад дальшого розвитку української соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни. У ході дослідження здійснено концептуалізацію понять соціально-психологічного мислення (СПМ) та його форм. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель форм СПМ, на основі якої розроблено низку концепцій (запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології, історіографічного канону в соціальній психології, ідеологічної форми СПМ), методик (формування громадянської позиції учнівської молоді), технологій (моніторингу стану історіографії соціальної психології) та моделей, що описують структуру і функції, пояснюють механізми функціонування, закономірності та тенденції розвитку і взаємодії основних форм СПМ (наукових, позанаукових, ідеологічно та психотехнологічно зорієнтованих), а також розкривають їхній евристичний потенціал та можливості щодо вирішення різних практично значущих завдань.

Ключові слова: соціальна психологія, соціально-психологічне мислення, форми соціально-психологічного мислення (донаукові, наукові, позанаукові), суб'єктно-вчинковий підхід, історіографія.

Проблема. Упродовж 2013–2016 років колектив лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України виконував науково-дослідну роботу за темою “Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення”. Мета дослідження передбачала: по-перше, з'ясування особливостей становлення і розвитку донаукових, наукових та позанаукових форм соціально-психоло-

гічного мислення (СПМ) у зарубіжних і вітчизняній соціокультурних традиціях; по-друге, визначення передумов, перспектив і способів ефективної взаємодії, взаємозбагачення та творчого синтезу цих форм; по-третє, розроблення концептуальних засад дальшого розвитку соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни.

Відповідно до мети під час виконання теми вирішувалися такі завдання:

1. Здійснити концептуалізацію понять соціально-психологічного мислення та його форм.

2. Обґрунтувати класифікацію форм соціально-психологічного мислення.

3. Вивчити сучасний стан історіографії соціальної психології, простежити за історіографічними джерелами еволюцію уявлень зарубіжних та вітчизняних учених щодо її предмета, проблем та завдань.

4. Описати структуру і функції, розкрити механізми та закономірності функціонування, розвитку і взаємодії основних форм соціально-психологічного мислення, зокрема: ідеологічних, міфологічних, побутових (звичаї, обряди, традиції, ритуали соціального життя), праксеологічних (психотерапія та інші види психологічної практики), власне наукових (дисциплінарних і субдисциплінарних).

5. Здійснити історичну реконструкцію траєкторій трансформації донаукових форм соціально-психологічного мислення в наукові.

6. Дослідити евристичний потенціал психоаналітичного, суб'єктно-вчинкового та інших теоретичних підходів як сучасних наукових форм соціально-психологічного мислення, визначити зони їхньої релевантності, можливості щодо розв'язання різних завдань суспільної практики і навчально-виховного процесу в закладах освіти.

7. Запропонувати загальну концепцію дальшого розвитку в Україні соціальної психології та відповідні часткові концепції, моделі, гіпотези, що стосуються окремих форм соціально-психологічного мислення.

Вихідним у проведеній науково-дослідній роботі стало міркування про те, що, з одного боку, звернення до поняття соціально-психологічного мислення дає змогу охопити весь компендіум способів пізнання та опанування людьми соціально-психологічних явищ; а з другого – це є зручним епістемологічним прийомом, щоб скласти адекватне уявлення про те, що здобула і які можливості не використала соціальна психологія в процесі свого становлення та розвитку, про коло проблем, якими вона може й повинна опікуватися, аби краще задовольняти суспільні запити. Отже, виконання науково-дослідної теми “Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення” стало першим прецедентом спеціальних досліджень з ви-

вчення форм соціально-психологічного мислення, чим фактично започатковано принципово новий підхід в історії і теорії соціальної психології, який може стати підґрунтям для цілої серії подальших досліджень у цьому напрямі.

Мета статті: висвітлити основні результати дослідження генезису і специфіки основних форм соціально-психологічного мислення, здійсненого колективом лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень ІСПП НАПН України.

Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви (М. М. Слюсаревський)

Кожна науково-дослідна робота починається з розмови про поняття. Концептуалізація понять “соціально-психологічне мислення” та “форма соціально-психологічного мислення”, а також класифікація форм соціально-психологічного мислення не просто склали понятійно-категоріальну основу здійсненої науково-дослідної роботи, а й визначили структуру та логіку проведення дослідження в цілому.

До вирішення поставленого завдання активно долучився директор ІСПП НАПН України, член-кореспондент НАПН України М. М. Слюсаревський, який дослідив соціально-психологічне мислення у гносеологічному і суспільно-історичному вимірах. В основу визначення змісту поняття “соціально-психологічне мислення” ним покладено розуміння *предмета соціальної психології*, який сформульовано достатньо широко, з можливою на сьогоднішній день вичерпністю: *це індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки* [1, с. 23]. Виходячи з наведеного визначення предмета соціальної психології, *під соціально-психологічним запропоновано розуміти мислення, спрямоване на пізнання та опанування індивідуальних і надіндивідуальних психічних явищ, котрі зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.*

Дослідник запропонував і більш компактний, так би мовити, стислий варіант сформульованої дефініції, означивши, слідом за іншими авторами, предметну сферу соціальної психології як “соціально-психологічну реальність”. Стисла дефініція має такий вигляд: *соціально-психологічне мислення – це мислення, спрямоване на пізнання та опанування соціально-психологічної реальності*. Попри деякий присмак тавтологічності така дефініція видається зручною для визначення

похідних понять, найважливішим серед яких є поняття “форма соціально-психологічного мислення”. Її визначено як *певну сукупність історично змінних і водночас відносно сталих способів організації процесів пізнання та освоєння відношень соціально-психологічної реальності*.

Поняття “форма соціально-психологічного мислення” є похідним. Це означає, що, базуючись на вихідному понятті “соціально-психологічне мислення”, воно покликане разом з тим конкретизувати його “оформлений” у певному вигляді зміст, давати підстави для ідентифікації та диференціації окремих фрагментів цього змісту, відтворення логіки їхнього розгортання та співіснування в соціально-історичному часі й просторі. Поняття форми позначає в такому контексті різні підвиди чи типи обговорюваного виду мислення.

Серед форм соціально-психологічного мислення доцільно розрізняти передусім *донаукові, протонаукові, наукові та позанаукові* (у вужчому розумінні цього слова).

Донаукові форми – це ті, що зароджуються і функціонують у межах архаїчних міфів, первісної магії, ритуалізованої поведінки, повсякденних уявлень людей – до появи перших філософських учень.

Під *протонауковими формами* слід розуміти елементи соціально-психологічної думки у філософських ученнях та інших культурних пам’ятках Стародавнього світу, Середньовіччя і почасті Нового часу на тому етапі інтелектуальної історії людства, коли ще не почали формуватися конкретні наукові дисципліни, коли вони ще визрівають у лоні філософії.

Наукові форми репрезентовано соціальною психологією та іншими науками. Вони, своєю чергою, поділяються на:

а) *внутрішньодисциплінарні*, тобто ті, які культивує власне соціальна психологія (парадигми, теоретичні орієнтації чи течії, окремі теорії і наукові підходи, що мають парадигмальний характер, тощо);

б) *інішодисциплінарні*, котрі розвивають соціально-психологічну думку в межах близьких або й не дуже близьких до соціальної психології наукових дисциплін (від соціальної філософії та соціології до генетики і фізіології);

в) *наддисциплінарні*, які можна назвати також *субдисциплінарними*, якщо розглядати їх не відсторонено, іззовні, а ніби із внутрішньодисциплінарної точки зору соціальної психології (теоретичні орієнтації, підходи і напрями, характерні для так званих дисциплін соціально-психологічного профілю – політичної психології, етнопсихології, історичної психології, юридичної психології тощо).

Позанаукові – це ті форми, що існують і розвиваються паралельно з протонауковими і затим – із науковими. Основними їх різновидами є:

а) *повсякденні*, або *соціокультурні* (обряди, звичаї, традиції, моральні та соціальні норми, життєві ідеали, домагання і плани людей, стратегії міжособової, групової та міжгрупової поведінки тощо);

б) *міфологічні*, що не втрачають актуальності для індивідів і спільнот з удосконаленням раціональних способів пізнавальної діяльності, оскільки є універсальними формами моделювання світу;

в) *містичні*, де соціальне (надіндивідуальне, трансперсональне) специфічно поєднується з надприродним або й розчиняється в ньому (релігійні, езотеричні, окультні практики);

г) *фольклорні*, опредметнені в жанрах народної поетичної творчості (піснях, казках, переказах, легендах, билинах, думах, анекдотах, загадках, прислів'ях і приказках), народній хореографії, народному театральному мистецтві і т. ін.;

д) *літературно-мистецькі*, що виникають на основі фольклорних форм, підносять їхні надбання на якісно вищій щабель розвитку, почасти витісняють їх, але в жодному разі не замішують повністю.

З-поміж форм соціально-психологічного мислення слід виокремити ті, що посідають ніби проміжне місце між науковими і позанауковими, а саме *ідеологічні* та *психотехнологічні*. Проміжне становище перших зумовлено суспільною природою ідеології, яка є “практично скеровувальним знанням”, своєрідним “серединним утворенням” між наукою і практикою (Н. Луман). Так само й психотехнологічні форми (соціально-психологічне консультування, активні соціально-психологічні методи, PR-технології, іміджмейкінг і т. ін.) базуються, як відомо, не тільки на наукових теоріях, а й на позанауковому, інтуїтивно узагальнюваному досвіді людей, або й більше на ньому, ніж на цих теоріях.

Усі схарактеризовані форми впорядковано у вигляді їх *класифікаційно-генетичної моделі* (рис.1). Запропонована класифікаційно-генетична модель не лише вирішує завдання власне класифікації форм СПМ (поділяє їх на відповідні роди, види та підвиди), а й певною мірою вказує на генезис цих форм (наприклад, на перехід донаукових у протонаукові та позанаукові, протонаукових – у наукові тощо). Тобто ці форми перебувають не в субординаційних, а скоріше в координаційних зв'язках. Одні з них є історично минулими – породивши свої перевтілення, вони стають надбанням минулого; інші актуально співіснують у просторі і часі, хоча теж можуть породжувати похідні, дочірні функціональні утворення.

Наукова соціальна психологія при цьому покликана виконувати роль провідного актора в ансамблі різних форм СПМ, що й визначає концептуальні засади її дальшого розвитку.

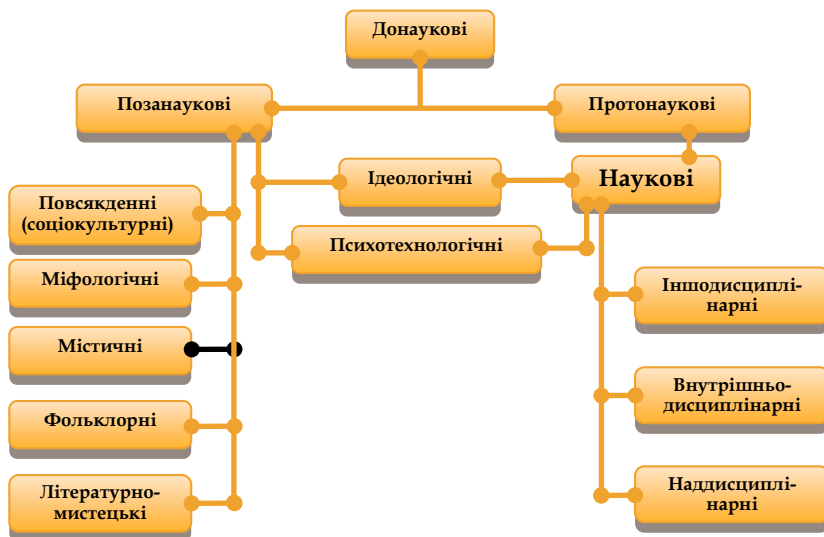

Рис. 1. Класифікаційно-генетична модель форм соціально-психологічного мислення

Історіографія соціальної психології: сучасний стан та динаміка розвитку (Ю. С. Соколовська)

Рівень самосвідомості науки визначає динаміку її розвитку. Це передусім стосується ролі і значення історико-наукових досліджень, які є формою рефлексії наукового знання. Сучасна соціально-психологічна теорія будується на основі акумуляції, осмислення та узагальнення досвіду психологічного пізнання людини на всіх етапах історичного розвитку соціально-психологічної думки. Епістемологічним прийомом, що уможливило розширення й уточнення змістового обсягу соціально-психологічної дисципліни завдяки переосмисленню попереднього досвіду, є історіографія. Історіографія постає як відповідь на нагальну потребу вивчення й осмислення в єдиному теоретико-методологічному дискурсі всіх форм соціально-психологічної думки, які виробило людство впродовж своєї історії.

Ю. С. Соколовська зосередила увагу на дослідженні сучасного стану та динаміки розвитку історіографії соціально-психологічної науки, затвердивши відтак *історіографічний канон* у соціальній психології як одну з наукових форм соціально-психологічного мислення в контексті генетично-класифікаційної моделі форм СПМ. Історіографію соціальної психології представлено як сукупний науковий доробок з історії соціальної психології на всьому шляху її становлення. *Предметом* вивчення соціально-психологічної історіографії є тенденції розвитку соціально-психологічного знання, особливості виникнення і розвитку світової соціально-психологічної думки, діяльність наукових осередків та центрів соціально-психологічної науки, а також внесок визначних науковців і мислителів у збагачення соціально-психологічних знань. З-поміж іншого історіографія аналізує методологію, що застосовується науковцями у висвітленні того чи іншого аспекту, зокрема вона вивчає, яким чином учені використовують конкретні джерела, методи і теоретичні підходи.

Комплексний аналіз (з історіометричної та змістової точок зору) корпусу історіографічних робіт – як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників – став теоретичним підґрунтям розробленої в ході дослідження *технології моніторингу* стану історіографії соціальної психології в країнах близького та далекого зарубіжжя і дав змогу запропонувати *групи критеріїв* для класифікації цих досліджень, а саме:

а) історіометричні критерії (країна походження автора, тематика праці, форма і час публікації тощо);

б) критерії за Е. Хільгардом, Д. Лірі та Г. МакГайром (безперервність – переривчастість, презентизм – історизм, інтерналізм – екстерналізм, “значна особистість” – “дух часу”, церемоніальність – критичність).

З огляду на це здійснено відбір, класифікацію та комплексний аналіз англomовних історіографічних робіт зарубіжних дослідників, які висвітлюють історію соціальної психології в різних її аспектах (Загалом для аналізу було відібрано близько 100 праць у хронологічних межах від 1929 р. до 2014 р.¹). Зокрема, визначено *основні наукові підходи*, що репрезентують зарубіжний історіографічний дискурс та ви-

---

¹ Безумовно, цей перелік не є вичерпним. До моніторингу не увійшли роботи, присвячені історії окремих шкіл, напрямків або доробку окремих персоналій; до уваги бралися лише роботи з історії соціальної психології загалом у певні часові періоди або в конкретних країнах. Окремо було виділено групу наукових праць, спрямованих на теоретичне та теоретико-методологічне осмислення історіографії соціальної психології.

світлюють процес становлення соціальної психології (інтрадисциплінарні, транспарадигмальні, кроскультурні, кросдисциплінарні, трансісторичні, епістемологічні), та виявлено *кількісні та якісні диспропорції* в зарубіжній історіографії соціальної психології.

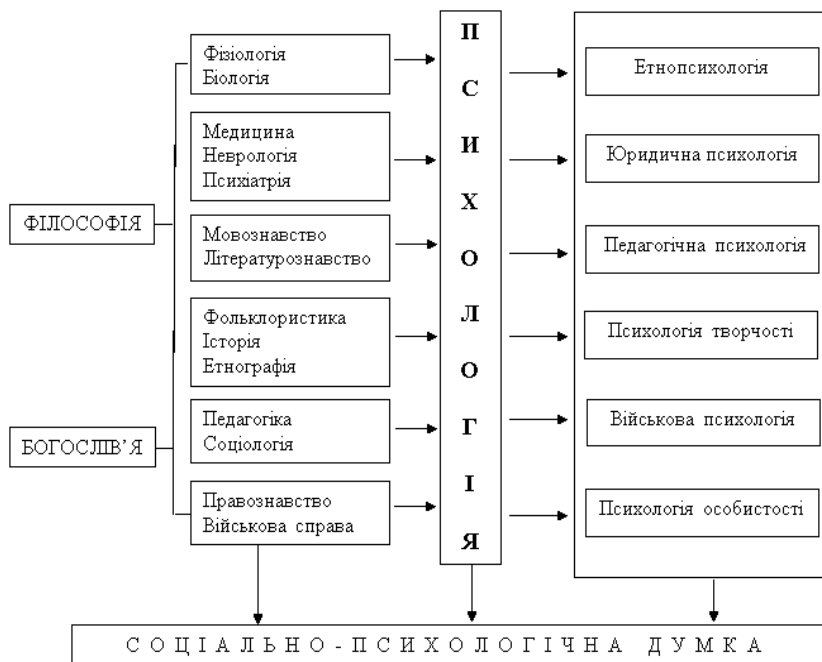

Рис. 2. Траєкторії розвитку соціальної психології

В Україні історіографічної традиції вивчення минулого вітчизняної соціальної психології поки не існує як такої. Тобто на сьогодні вітчизняний науковий дискурс охоплює корпус робіт, так чи інакше дотичних до висвітлення окремих аспектів розвитку соціально-психологічної думки в Україні. Історіографічний аналіз цих робіт, що передбачав з'ясування ступеня попередньої вивченості об'єкта дослідження, дав змогу виділити чотири групи джерел, які стали основою виокремлення персоналій для подальшого опрацювання їхньої наукової спадщини:

1) історичні розвідки та дисертації, присвячені видатним діячам української науки і культури;

2) дослідження історії розвитку психологічного знання в Україні (переважно обмежені географічним або хронологічним критерієм), а також праці з історії світової та російської психологічної думки, де водночас представлено загальний опис поступу психологічного знання на теренах України;

3) спеціальні дослідження з історії окремих психологічних та суміжних із ними гуманітарних дисциплін;

4) дослідження історії розвитку соціально-психологічної думки на території Російської імперії (досліджувані в таких роботах окремі постаті, що фігурують у текстах як “російські вчені”, можуть бути однаковою мірою віднесені як до російської, так і до української науки внаслідок злитості інтелектуального середовища, характерної для імперської доби).

Результати проведеного дослідження відображено в монографії “Історія соціальної психології в Україні: друга половина ХІХ – початок ХХ століття” [3].

Евристичний потенціал суб’єктно-вчинкового підходу як сучасної наукової форми соціально-психологічного мислення

(В. О. Татенко, В. Д. Гридчук)

У корпусі наукових форм СПМ проаналізовано та розкрито евристичний потенціал суб’єктно-вчинкового підходу, який порівняно недавно представив на розгляд наукової громади член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук В. О. Татенко. Науковець зосередив увагу на з’ясуванні можливості і доцільності застосування в соціальній психології суб’єктно-вчинкового підходу, розробленого в межах загальної психології, виявленні прихованого в ньому соціально-психологічного контексту. Його учениця В. Д. Гридчук розкрила можливості суб’єктно-вчинкового підходу щодо вивчення процесів українського суспільствотворення та формування вітчизняної моделі громадянської освіти.

Методологія суб’єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір (В. О. Татенко)

Одне зі своїх основних завдань автор дослідження вбачав у тому, щоб сформувані неупереджену позицію щодо історії, теорії, методології та перспектив подальшого становлення суб’єктного, вчинкового, а також об’єднавчого щодо них суб’єктно-вчинкового підходів в умовах напруженого протистояння різних пізнавальних парадигм. Зокрема, обґрунтовується положення про те, що версії М. Фуко про смерть суб’єкта варто протиставити ідею культурно-історичної еволюції суб’єктності, що, фактично, постмодернізм і пост-

некласична методологія, синергетика, конструктивізм і персонологія, інші парадигмальні системи намагаються віднайти новий формат суб'єктного буття, що передбачає максимально можливий і виправданий на сьогодні рівень свободи життєтворчості людської істоти і людської спільноти. В. О. Татенко звертає увагу на те, що більші шанси на перемогу в політичному, економічному, дипломатичному, а особливо – військовому протистоянні, за інших рівних обставин, має нація з більшим суб'єктно-вчинковим потенціалом. З огляду на це здійснюється аналіз суб'єктно орієнтованих підходів (суб'єктно-діяльнісного, суб'єктно-буттєвого, суб'єктно-середовищного, суб'єктно-ціннісного, системно-суб'єктного та ін.) у сучасній психології, визначається позиція, яку займає щодо них суб'єктно-вчинковий підхід.

Пропонується *методологічний конструкт*, згідно з яким суб'єктно-вчинковий підхід можна розглядати як форму соціально-психологічного мислення. Він буде корисним для соціальної психології в тому разі, якщо його вихідні загальнопсихологічні положення дістануть відповідну соціально-психологічну інтерпретацію та конкретизацію. Зокрема, обґрунтовується думка, що індивідуальна суб'єктність може виявитися і здобути реалізацію у форматі вільної, усвідомлюваної творчості лише за умови інтегрованості її носія в систему взаємобміну досвідом культури буття людини суб'єктом. Звертається увага на те, що соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе в її спрямованості на людину і на людські цінності, у тих внесках, які її суб'єкт робить у розвиток інших людей, у життя суспільства. Тому пропонується *доповнити відоме соціально-психологічне положення про механізм суб'єктно-суб'єктної взаємодії уявленням про механізм суб'єктно-вчинкової взаємодії людини з людиною*.

З позицій суб'єктно-вчинкового підходу *здійснено концептуальну спробу інтерпретації та сутнісної конкретизації базових положень про об'єкт, предмет, метод, принципи і завдання соціально-психологічної науки*.

Так, *об'єктом* соціальної психології визначено процес спільного буття людей як психологічний феномен, що дає їй змогу зайняти відносно самостійну позицію серед інших суб'єктів гуманітарного пізнання. *Предметом* пропонується вважати можливості (закономірності, чинники, механізми, особливості, умови) розвитку цього спільного буття до рівня суб'єктно-вчинкової взаємодії як певного соціально-психологічного канону. Відповідно, методом, автентичним сформульованому предмету соціальної психології, визначено *метод суб'єктно-вчинкової взаємодії*, який дає змогу досліджувати соціально-психологічні феномени спільного буття людей з огляду на той вищий рівень, який воно може досягати у своєму становленні і розвитку

(наприклад, рівень спільного вчинку). Перелік наявних принципів соціальної психології доповнено *принципом суб'єктно-суб'єктної взаємодії індивідів та їхніх об'єднань, принципом учинково-вчинкової взаємодії індивідів та їхніх об'єднань*, а також узагальнювальним *суб'єктно-вчинковим принципом соціально-психологічного дослідження спільного буття людей*.

Для ілюстрації можливості та доцільності запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології розглянуто феномени соціалізації, спілкування, комунікації, впливу людини на людину, лідерства, масової поведінки, індивідуальної та групової суб'єктності та вчинковості. Так, обґрунтовуються положення про те, що дитина водночас і є, і стає суб'єктом соціалізації; що одним із сутнісних критеріїв соціалізованості індивіда є його психологічна суб'єктна готовність до вчинку істини, добра, краси, любові; що спільний вчинок є універсальним соціально-психологічним механізмом соціалізації.

Звертається увага на поширені випадки ототожнення категорії особистості з більш загальною категорією людини, а також з розумінням людини як персони, індивідуальності і як суб'єкта. Робиться наголос на необхідності узгодження уявлень про об'єкт і предмет соціальної психології особистості, загальної психології особистості і персонології.

Проблематизується правомірність ототожнення соціально-психологічних категорій “спілкування” та “комунікація”, а також зведення першої до другої. Зокрема, зазначається, що у спілкуванні, на відміну від комунікації, сама можливість тілесного, душевного, духовного контакту з конкретною людиною чи групою може бути суб'єктивно більш значущою, ніж обмін інформацією. Пропонується доповнити уявлення про спілкування як діалогову суб'єктно-суб'єктну взаємодію (М. М. Бахтін, Б. Ф. Ломов) уявленням про нього як учинково-вчинкову взаємодію, а також суб'єктно-вчинкову взаємодію.

На основі аналізу соціально-психологічної категорії впливу робиться висновок про те, що саме у взаємовпливах самодостатніх суб'єктів, кожний з яких вільно творить, вільно вчиняє і бере на себе відповідальність за створене і вчинене, намагається сам визначити і самостійно пройти свій життєвий шлях, враховуючи при цьому інтереси значущих інших, виникають реальні соціально-психологічні умови для їхнього спільного автентичного буття. Робиться також висновок про те, що саме інстанція Ми, представлена в просторі психіки кожного окремого члена соціального угруповання, стає реальним соціопсихічним носієм групової, колективної, масової, загальнолюдської суб'єктності і вчинковості.

Вищесказане дає підстави вважати можливим і доцільним запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології. Розроблення та запровадження положень суб'єктно-вчинкового підходу в соціально-психологічній науці дасть змогу суттєво розширити і зміцнити арсенал її методологічних можливостей, сприятиме її розвитку і більш успішному виконанню нею випереджальної і напрямної функції щодо соціальної практики.

Результати проведеного дослідження відображено в монографії “Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір” [4].

Суб'єктно-вчинковий підхід як методологія громадянської освіти учнівської молоді (В. Д. Гриджук)

У ході роботи над науково-дослідною темою В. Д. Гриджук запропоновано *модель громадянської освіти в школі, що постає як новий проект української національної школи*. В її основу покладено суб'єктно-вчинковий підхід до організації громадянської освіти молодого покоління, завдяки якому стає можливим:

по-перше, активізувати особистісні, вчинкові ресурси та потенційні спроможності останнього задля успішного оволодіння суспільною мораллю та вироблення власного соціального досвіду та власної життєвої стратегії суб'єктно-вчинкового спрямування;

по-друге, створити відповідні психолого-педагогічні умови для залучення зростаючої особистості у сферу громадських інтересів і потреб завдяки активізації її пошукової громадянської активності в режимі простору міжособової взаємодії, позначеної системою координат розвитку спільноти “Я-Ти-Ми”;

по-третє, принагідно опертися на етнопсихологічні особливості виховання громадянськості та вчинкові засади етнопедагогіки, зокрема козацької педагогіки.

Цей підхід як методологія громадянської освіти спрямовує вихователів (учителів, батьків, представників територіальної громади), а також безпосередньо самих дітей та учнівську молодь як суб'єктів власного громадянського розвитку на:

1) розвиток/саморозвиток сутнісних сил дитини і зокрема “універсальної обдарованості” як “здатності жити болями всього світу” (В. А. Роменець) чи то здатності до вчинку;

2) виховання/самовиховання характеру як інтегративної психічної характеристики, що концентрує в собі усі ознаки суб'єктності і вчинковості молоді людини і є основою для становлення як “культурної людини”, так і “політичної людини” (О. Б. Шестопал);

3) учинковий поступ до “сродної праці” як архетипової програми, що є сутнісною для поколінь українців й актуалізується в умовах становлення громадянського суспільства;

4) зорієнтованість на українські ціннісні суспільні ідеали – служіння Богу і Людям (О. І. Вишневецький), що, власне, і є вчинком Служіння;

5) розвиток психологічної культури особистості.

На основі суб’єктно-вчинкового підходу розроблено *методику формування громадянської позиції учнівської молоді*, що є важливим соціально-психологічним новоутворенням віку ранньої юності, та відтворено описову *модель структурування громадянської позиції учнівської молоді*, яка унаочнює загальні характеристики психогенези цього явища.

Як передумову названо *зовнішні та внутрішні чинники формування активної громадянської позиції учнівської молоді*, що передбачають наявність, по-перше, громадянського суспільства як “природного гаранта” пошукової громадянської активності молоді; по-друге, суб’єкт-суб’єктної взаємодії, що якнайкраще зреалізовується в такому суспільстві, і, по-третє, набуття соціального (у т. ч. і політичного, і суспільно корисного) досвіду особистості, а саме досвіду вчинення задля інтересів громади. Перші дві умови є зовнішніми чинниками формування активної громадянської позиції учнівської молоді, третя (досвід) – внутрішнім чинником громадянського розвитку особистості в ранньому юнацькому віці і зокрема формування її громадянської позиції.

На отримання такого досвіду спрямована методика формування громадянської позиції особистості в ранньому юнацькому віці, у межах якої *основним соціально-психологічним механізмом* впливу (взаємовпливу) на учнівську молодь стає спільний вчинок дорослих і дітей у форматі вивчення та реалізації потреб громади, а *критерієм сформованості громадянської позиції* – суб’єктна готовність учнівської молоді до спільного вчинку. Зазначена методика вибудована з урахуванням особливостей психогенези громадянської позиції та згідно з архітектонікою вчинку В. А. Роменця і передбачає відповідні етапи суб’єктно-вчинкової взаємодії.

В основу методики покладено описову модель психогенези громадянської позиції учнівської молоді на засадах суб’єктно-вчинкового підходу і теоретичну модель спільного вчинку дітей та дорослих. Стило опишемо її.

Процесуальні характеристики громадянської позиції учнівської молоді визначено в межах субкатегорій процесу розвитку, як-то “становлення”, “формування”, “перетворення”, з яких визначальним з огляду на особливості раннього юнацького віку стає формування. Відповідно, виокремлено *складові (етапи) психогенези громадянської позиції учнівської молоді*, що репрезентують її внутрішньоособистісний та зовнішньоособистісний плани.

Перший умовно виділений етап/складову психогенези громадянської позиції – *соціокультурний* – репрезентовано на рівні процесу становлення громадянської позиції. На цьому етапі особистість пізнає, приймає, засвоює й акумулює в собі суспільне, доводячи його до рівня особистісного, тим самим на глибинному рівні вирішуючи для себе проблему “я і суспільство”. Розглянуте пов’язано з етапом вчинкової ситуації, у якій і завдяки якій завершується становлення громадянських особистісних властивостей та спроможностей дитини, унаслідок чого виникають громадянські смисли, цінності, почуття, уявлення.

Другий етап/складову психогенези громадянської позиції – *ідейно-політичний* – пов’язаний з процесуальними властивостями формування політичної свідомості та громадянської самосвідомості учнівської молоді. На цьому етапі громадянські смисли, цінності, почуття, уявлення фокусуються в певному напрямку подальшої вчинкової дії і репрезентуються у вигляді напрацьованих особистісних, соціальних, ідейно-політичних настанов та громадянській спрямованості (наприклад, вирішення особистістю важливих суспільних питань у форматі “я і державність”, “я і держава”).

Інваріанти третьої складової/етапу психогенези громадянської позиції учнівської молоді – *етико-правової* – пов’язуються з виробленням власних моральних принципів, прийняттям та інтеріоризацією правових норм суспільного співжиття, з одного боку, та розв’язанням проблеми власного громадянського самоутвердження “я в громаді”, з другого. Цей етап психогенези громадянської позиції учнівської молоді завершує собою вчинкову мотивацію. Особистість здійснює моральний вибір одного з мотивів, приймає рішення і готова до вчинкової дії.

Останні два етапи відповідають мотиваційному й об’єднаному дієвому / післядієвому блокам вчинкової архітекtonіки. Зовнішньоособистісний план громадянської позиції пов’язаний, власне, з її поведінковими проявами, найвищим з яких є вчинок Служіння людям.

У цілому методика передбачає чотири етапи здійснення суб’єктно-вчинкового взаємовпливу – ситуаційний, мотиваційний,

дієвий та післядієвий: *ситуаційний етап* відповідає *соціально-культурній* складовій/етапу психогенези громадянської позиції учнівської молоді; *мотиваційний – ідейно-політичний та етико-правової* складовій/етапу зазначеного соціально-психологічного новотвору ранньої юності; *дієвий* – морально-діяльнісному “оприлюдненню” духовних та громадянських здобутків попередніх двох етапів; *післядієвий* – це поновлення спіралевидної траєкторії психогенези, якщо відштовхуватися від катарсичних осмислень учинкової дії. Отож кожен етап має свої завдання, способи і форми їх здійснення.

Таким чином, суть методики формування громадянської позиції учнівської молоді можна виразити так: формується громадянська позиція на рівні розумових процесів, виявляє себе у відповідних діях, а формою унаявлення змістових характеристик громадянського позиціонування є вчинок.

Результати проведеного дослідження відображено в монографії “Громадянська освіта: суб’єктно-вчинковий підхід” [5].

Соціальна архетипіка як теоретико-методологічний і методичний підхід до вивчення масового (колективного) несвідомого (О. В. Суший)

Соціальна архетипіка – порівняно новий міждисциплінарний напрям досліджень масової свідомості в єдності її свідомих та несвідомих компонентів. У вітчизняному науковому середовищі цей напрям розвивається в лоні української школи архетипіки¹. Це свого роду методологічна платформа, на ґрунті якої, зокрема, вивчаються глибинні архетипні риси соціальної психіки українського народу.

На сьогодні соціальна архетипіка не має усталеного комплексу підходів та методів, які визначають спрямованість досліджень цього надзвичайно специфічного психосоціального матеріалу – колективного несвідомого, а тому являє собою сукупність, низку синтетичних, інтегративних способів та методів пізнання, що формуються на стику різних галузей наукового знання як результат поєднання елементів різних методологій, з одного боку, та визначаються безпосередньо ра-

---

¹ Українська школа архетипіки (УША) постала як міждисциплінарний науковий напрям досліджень. Ідейні основи УША тісно пов’язані з аналітичною психологією К. Г. Юнга, американсько-британською особистісною типологією Майерс–Бріггс, науковою творчістю соціологів Е. Афоніна та О. Донченко, психодіагностів Л. Бурлачука і культуролога С. Кримського, історика А. Мартинова і політолога Ю. Романенка.

курсом того чи іншого дослідження, його спрямованістю на розв'язання тих чи інших завдань, з другого. Більше того, серед наукових розвідок з цієї проблеми не так уже й багато розробок, що вирізнялися б органічним поєднанням емпіричних досліджень неусвідомлюваних елементів масової свідомості і теоретичних узагальнень.

Розроблення методологічних орієнтирів та нетривіальних методичних засобів, адекватних сучасним соціологічним та соціально-психологічним підходам до вивчення усвідомлюваних та неусвідомлюваних феноменів, залишається важливим завданням для формування теоретико-методологічних координат соціальної архетипіки, оскільки звернення до проблеми масового свідомого та несвідомого за амбівалентної теоретико-методологічної бази часто призводить до применшення значущості, а почасти й недовіри до обраного ракурсу та результатів таких досліджень.

У межах проведеного наукового дослідження *соціальну архетипіку репрезентовано як окрему – подвійну – форму СПМ (тибл.)*. Як теоретико-методологічний і методичний підхід до вивчення масового (колективного) несвідомого, соціальна архетипіка належить до корпусу *наукових форм СПМ*. У ході свого становлення вона, як наукова форма СПМ, виконує евристичну функцію (слугує здобуванню нових знань), функцію синтезу знань (об'єднує в собі інші поняття), методологічну (задає кут дослідницького інтересу), логічну (впорядковує інші поняття). Водночас занурення в пласти глибинних форм трансляції психосоціокультурного досвіду життєдіяльності соціуму неминуче виводить дослідника в простір *позанаукових (повсякденних, міфологічних, містичних, фольклорних тощо) та проміжних (ідеологічних, психотехнологічних) форм СПМ*, які є формами уявлення неусвідомлюваних психічних феноменів, на виявлення та вивчення яких, власне, і націлена соціальна архетипіка.

Здійснено огляд сучасних теоретичних досліджень, присвячених аналізу масового свідомого та масового несвідомого, зокрема зроблено спробу систематизації методологічних засад і методичних засобів вивчення неусвідомлюваних формовиявів, найбільш повно представлених у розробках української школи архетипіки та російської наукової школи “Постнекласична (універсумна) соціологія”. Окреслено передумови щодо можливості інтеграції названих підходів, чим, власне, розширено теоретико-методологічні межі та дослідницький арсенал соціальної архетипіки.

Таблиця

**Методологічні засади та методичні засоби вивчення
масового свідомого і несвідомого**

	Рівень	Структура	Методичний інструментарій
МАСОВЕ СВІДОМЕ	1. Когнітивний	когнітивні елементи ціннісних орієнтацій, що існують у масовій свідомості	опитування громадської думки методами анкетування та формалізованого інтерв'ю
	2. Афективний	емоційні (афективні) компоненти ціннісних орієнтацій	
МАСОВЕ НЕСВІДОМЕ	3. Ціннісні орієнтації щодо соціальних інститутів влади	соціальні норми і цінності щодо тих соціальних суб'єктів, з якими люди пов'язані відносинами підпорядкування	спеціальні методики (факторний та кореляційний аналіз). Методи соціально-психологічних досліджень: глибинні інтерв'ю, семантичний диференціал, проективні методики (проективний тест "Психологічний малюнок", метод індивідуального конструювання казкових сюжетів), групові медитації, контент-аналіз текстів
	4. Традиційні ціннісні орієнтації	історично виражають ставлення до своєї сім'ї, роду та до різних елементів соціальної структури суспільства	
	5. Екзистенційні цінності	орієнтації щодо ключових моментів буття (сєнс життя, ставлення до смерті).	
	6. Архетипний	архетипи колективного несвідомого, що проявляються через архетипні інваріанти (образи, символи, міфи, настановлення, габітус); як соціальна та соціетальна ідентичність; у кодї культури.	якісно-кількісні психодіагностичні методики: "Кольорові уподобання" (Е. Афонін) та БАД (Л. Бурлачук, Е. Афонін, О. Донченко)
	7. Емоційні цінності	орієнтації на ціннісні переживання, які виражають різні соціальні потреби	методика "Емоційна спрямованість особистості" (В. Немировський, С. Григор'єв)

Ідеологія як форма соціально-психологічного мислення (В. В. Жовтянська)

Соціально-психологічний підхід дає можливість сформулювати досить широке визначення ідеології, під якою розуміється комплекс суб'єктивних уявлень про належний порядок у суспільстві, а також про шляхи його досягнення. Це можуть бути як індивідуальні уявлення, так і уявлення, притаманні певній соціальній групі.

За такого способу визначення ідеологію можна розглядати як результат (що в знятому вигляді містить також і процес) соціально-психологічного мислення. При цьому окремі ідеології – як певним чином марковані філософсько-політичні системи поглядів – є окремим, хоча й важливим випадком. Вони забезпечують раціональний (чи принаймні раціоналізований) і розгорнутий аналіз стратегії і тактик розвитку суспільства, формують аксіологію цього розвитку, фундують світоглядні орієнтири, надають усебічну аргументацію для висловлених пропозицій тощо. Утім, їх розроблення і, особливо, успішність їх упровадження в суспільне життя в кінцевому підсумку залежать від уявлень про соціальний світ різних верств населення: від владних еліт до широких народних мас. Саме тому важливо досліджувати не лише ідеології у вузькому, політологічному розумінні. Зрештою, саме від уявлень широких верств населення про характер функціонування суспільства і його належний стан залежить те, як саме це суспільство буде функціонувати і які шляхи розвитку для нього будуть відкриті.

Можливість говорити про ідеологію як ту чи іншу ідеологію, тобто як таку, що має свої альтернативи, виникає лише в епоху Прорісвітництва, коли релігія втрачає функцію світоглядного монополіста. Протоідеології, які існують у межах міфу або релігії, мають тотальний характер: тут не може бути ідеології як предмета вибору, як однієї з набору можливих. Відхід від тотальності протоідеологій став можливим завдяки раціональному повороту в культурі соціально-психологічного мислення. Світ природний і світ соціальний поступово ставали предметом аналізу, а не догматичних інтерпретацій. Підґрунтя цих процесів закладається ще за часів Ренесансу з його величезним рефлексивним потенціалом, що виділяє людину як самоцінність, як окремого індивіда. Право на мислення і на власну думку зрештою робить людину суб'єктом соціальних процесів, що обертається буремними соціальними перетвореннями доби буржуазних революцій. Саме в цих перипетіях формуються і поняття ідеології, і перші політичні ідеології.

При цьому ідеології існують, точніше – рефлексуються як ті чи інші ідеології, лише в конкурентному середовищі (тотальна ідеологія

вписана в картину світу і суб'єктивно не відрізняється від дійсності). Тому вони функціонують у реаліях політичної боротьби, в її найширшому сенсі. Це створює певні точки напруженості в існуванні ідеологій, які водночас задають принципи можливості їх розвитку. З одного боку, наявність конкуренції завжди передбачає сторонню критичну позицію щодо конкретного ідеологічного проекту. З другого боку, у межах політичної боротьби будь-яка ідеологія претендує на перемогу, тобто на визнання своєї виняткової правильності, а отже, на абсолютність. І оскільки ця боротьба є конкретною практикою, вона має цілком конкретну мету, яка за певних обставин абсолютизується. Якщо це відбувається, то деякий спосіб існування суспільства сприймається як абсолютно правильний, адже він для носіїв ідеології починає втілювати в собі ту правду і ті цінності, які лежать в основі ідеології.

Отже, існують два магістральні шляхи розвитку ідеологій в історичному процесі: плюралістичний та абсолютистський. Перший шлях передбачає, що суспільні цілі заздалегідь визнаються як такі, що не претендують на абсолютне і повне втілення вихідних ідеологічних цінностей. Упровадження такого способу функціонування ідеологій можливе в умовах відкритих суспільств. Другий шлях пропонує абсолютизацію певного способу існування соціуму як достеменно правильного, що знімає можливість рефлексивного аналізу затверджених ідеологією позицій. Брак рефлексії призводить до того, що суб'єктивний процес формування інтерпретацій дійсності перестає усвідомлюватись. Як наслідок, дійсність постає для суб'єкта невідривно від її інтерпретації, заданої ідеологією. Зокрема, на об'єкти переноситься заданий ідеологією спосіб ставлення до них, який закріплюється в категоріальному апараті як їхня онтологічна властивість. Закріплення оцінок у семантичних категоріях продукує подальше збереження затвердженого ідеологією соціального устрою та владного розподілу. Коли нове покоління згодом долучається до культурного простору, то його входження в соціальний світ супроводжується використанням цих категорій разом із затвердженим у них усталеним ставленням до різних об'єктів. Зрештою ідеологія перетворюється на культурний бекграунд соціуму, який слугує цілям самозбереження і самовідтворення законсервованої соціальної системи через її протиставлення іншим можливим чи реальним соціальним системам. Цей процес проявляється, з одного боку, в абсолютній перемозі ідеології як тотального в межах певної спільноти світогляду, а з другого боку – в її змістовому вихолощенні і, в кінцевому підсумку, самознищенні.

Викладені міркування було покладено в основу розробленої *концепції ідеологічної форми СПМ*, у якій розкрито *закономірності та*

тенденції розвитку ідеологій у їх зв'язку із закономірностями розвитку СПМ як соціокультурного психологічного феномена. Визначено та описано загальні тенденції сучасного ідеологічного розвитку соціуму: одна – магістральна – характеризується поступовою лібералізацією суспільних відносин; друга є результатом ідеологічних деформацій та проявляється як абсолютизація певної ідеології і тоталітаризація суспільства. Реконструйовано алгоритм, закономірності, механізми та чинники ідеологічних деформацій, а також умови, що запобігають останнім у процесі соціального розвитку. На основі розробленої концепції проаналізовано низку ідеологічних соціально-психологічних феноменів – націоналізм, патріотизм, фашизм, що дало змогу розширити уявлення про їхню природу і сутність.

Результати дослідження представлено в колективній монографії “Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку” [2].

Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення (О. Ю. Кухарук)

Форми СПМ, що посідають проміжне місце між науковими та позанауковими формами СПМ, можна назвати *психотехнологічними*. Такі форми СПМ виникають у тих сферах діяльності людини, де є реальна, практична необхідність змістового і продуманого пояснення певних закономірностей чи особливостей соціальної дійсності, з одного боку. А з другого, немає практичної можливості, засобів чи зацікавленості (а можливо, і компетентності) “дослідників” у вирішенні цих задач методами класичної соціально-психологічної науки.

Психотехнологічні форми є одними із найбільш поширених форм соціально-психологічного мислення в сучасному світі. Найчастіше ідеї, що виникають як результат цього типу мислення, можна знайти в таких сферах, як реклама, PR-технології, іміджмейкінг, управління персоналом, технології продажів, у низці концепцій у сфері маркетингу і менеджменту, психотерапії, управління громадськими організаціями та ін. Коло задач, які вони описують, дуже широке – від особливостей спілкування і міжособової перцепції до психології великих груп та психології впливу.

Психотехнологічні форми соціально-психологічного мислення видаються спорідненими з науковою формою пізнання, однак насправді є абсолютно автономними. Так, використовуючи цілком психологічну термінологію та подекуди методологію фактичної прив'язки до науки, вони не потребують якогось обґрунтування і здебільшого не пов'язані з класичними науковими дослідженнями.

Означимо відтак певні закономірності появи та функціонування психотехнологічних форм СПМ:

1. *Вільне використання наукового термінологічного апарату.* Використовується термінологія практично всіх дотичних (чи іноді недотичних) наук: психології, економіки, математики, філософії тощо. Найяскравіший приклад таких понять: мотивація, демотивація, група, організація, поведінка, соціальна роль тощо.

2. *Вибіркове використання напрацювань соціально-психологічної науки.* До напрацювань класичної науки розробники психотехнологічних форм соціально-психологічного мислення звертаються не так часто і лише за умови, що пояснювальні можливості сфери, у якій розвивається сама ідея, вичерпано.

3. *Використання та видозміна методології наукових досліджень.* Найбільш яскраво ця практика проявляється у сфері маркетингу, де є потужний, самодостатній напрям маркетингових досліджень, а також у сфері управління персоналом. Найчастіше використовуються адаптовані фокус-групи, глибокі інтерв'ю, опитування та ін.

4. *Використання поодиноких успішних результатів як підґрунтя до появи нових концепцій.* Звертаючись до власного досвіду, знання своєї сфери та уміння управляти, спеціалісти із практичних сфер пропонують нетривіальні цікаві рішення, які стають успішними. Ще на етапі впровадження те чи інше рішення може супроводжуватися теоретичним обґрунтуванням, що містить у собі зокрема і соціально-психологічні ідеї. Пізніше, після успішного впровадження, на основі цього рішення може бути сформульовано цілу концепцію з низкою глобальних ідей, у тому числі і соціально-психологічних.

5. *Центрованість на проблемі.* Психотехнологічні форми СПМ виникають там, де є проблема (у бізнес-практиці чи терапії). Відповідно, формулювання ідей, рішень чи навіть поява нових термінів пов'язані в першу чергу з ідентифікацією та нейтралізацією проблемної зони певного явища, а не з його цілісним, усебічним вивченням.

Окремо варто зупинитися на зв'язках психотехнологічних форм СПМ із науковою соціальною психологією. Можемо говорити про радше “доцентрові” зв'язки, якщо науку в нашому випадку вважати центром. Як було згадано вище, наукові результати не завжди цікаві для практиків. Однак останнім часом спостерігається інтерес соціальної психології до напрацювань менеджменту, маркетингу, управління персоналом тощо. Ідеї, що там з'являються, доволі часто успішно адаптуються під наукову парадигму і стають власне науковим здобутком, не полишаючи своїх зв'язків із, наприклад, середовищем бізнесу.

Детальніше результати дослідження лабораторії представлено в колективній монографії “Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку” [2].

Висновки. Науково-дослідна робота “Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення” поклала початок вивченню генезису і специфіки основних форм соціально-психологічного мислення, що склалися в зарубіжному та вітчизняному соціокультурному просторі, передумов і перспектив їх поступу, взаємодії та взаємозбагачення. Це, своєю чергою, створило підґрунтя для оновлення концептуальних засад дальшого розвитку соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни.

У ході дослідження здійснено концептуалізацію понять соціально-психологічного мислення та його форм. Запропоновано класифікаційно-генетичну модель форм СПМ. На її ґрунті проаналізовано окремі формовияви СПМ та розроблено низку концепцій (запровадження суб’єктно-вчинкового підходу в соціальній психології, історіографічного канону в соціальній психології, ідеологічної форми СПМ), методик (формування громадянської позиції учнівської молоді), технологій (моніторингу стану історіографії соціальної психології) та моделей, що описують структуру і функції, пояснюють механізми функціонування, закономірності та тенденції розвитку і взаємодії основних форм СПМ (наукових, позанаукових, ідеологічно та психотехнологічно зорієнтованих), а також розкривають їхній евристичний потенціал та можливості щодо вирішення різних завдань суспільної практики і навчально-виховного процесу.

Зокрема, перспективним уявляється комплексне вивчення та аналіз націєтворчого та конфліктологічного потенціалу форм СПМ в умовах внутрішньополітичної нестабільності та зовнішніх загроз територіальній цілісності країни. Результати такого дослідження матимуть високу наукову значущість, оскільки можуть стати надійним теоретико-методологічним і методичним базисом для соціально-психологічних інтервенцій, спрямованих як на зниження конфліктогенності всередині суспільства, так і на зміцнення його націєтворчого потенціалу.

Література

1. Основи соціальної психології : навч. посіб. [Електронний ресурс] / за ред. М. М. Слюсаревського ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2016. – 588 с. – Режим доступу : <http://methodology.ucoz.net/load/>.
2. Соціально-психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку : монографія [Електронний ресурс] / авт. кол.: Жовтянська В. В., Кухарук О. Ю., Слюсаревський М. М., Соколовська Ю. С., Суший О. В.,

- Татенко В. О. та ін. ; за ред. Слюсаревського М. М. – К. : Ін-т соц. та політ. психології НАПН України, 2016. – 320 с. – Режим доступу : <http://methodology.ucoz.net/load/>.
3. Соколовська Ю. С. Історія соціальної психології в Україні: друга половина XIX – початок XX століття : монографія [Електронний ресурс] / Ю. С. Соколовська ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2016. – 180 с. – Режим доступу : <http://methodology.ucoz.net/load/>.
  4. Татенко В. О. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія [Електронний ресурс] / В. О. Татенко ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2016. – 215 с. – Режим доступу : <http://methodology.ucoz.net/load/>.
  5. Гриджук В. Д. Громадянська освіта: суб'єктно-вчинковий підхід : монографія [Електронний ресурс] / В. Д. Гриджук ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2016. – 215 с. – Режим доступу : <http://methodology.ucoz.net/load/>.

References

1. Slyusarevskyy, M. M. (Ed.). (2016). *Osnovy sotsialnoi psykhologii* [Fundamentals of Social Psychology], <http://methodology.ucoz.net/load/>. (ukr).
2. Zhovtyanska, V. V., Kukharuk, O. Yu., Slyusarevskyy, M. M., Sokolovska, Yu. S., Sushyi, O. V., Tatenko, V. O. and other (2016). *Sotsialno-psykhologichne myslennia: heneza, osnovni formy ta perspektyvy rozvytku* [Socio-psychological thinking: genesis, basic forms and prospects of development], <http://methodology.ucoz.net/load/> [downloaded 1 March] (ukr).
3. Sokolovska, Yu. S. (2016). *Istoriia sotsialnoi psykhologii v Ukraini: druha polovyna XIX – pochatok XIX stolittia* [History of social psychology in Ukraine: the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century], <http://methodology.ucoz.net/load/> [downloaded 1 March] (ukr).
4. Tatenko, V. O. (2016). *Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhologichnyy vymir* [Methodology of the subjective-action approach: social and psychological dimension], <http://methodology.ucoz.net/load/> [downloaded 1 March] (ukr).
5. Hrydzhuk, V. D. (2016). *Hromadianska osvita: subiektno-vchynkovyy pidkhid* [Civic education: subjective-action approach], <http://methodology.ucoz.net/load/> [downloaded 1 March] (ukr).

Sushyi O. V., Grydguk V. D., Zhovtyanska V. V., Kukharuk O. Yu., Sokolovska Yu. S., Slyusarevskyy M. M., Tatenko V. O. Peculiarities of the formation and development of forms of socio-psychological thinking: theoretical achievements and research prospects

The paper presents the results of the first in history and theory of psychological science research of genesis and specific of the main forms of social and psychological thinking, which were formed in the foreign and national social and cultural space, of prerequisites and perspectives of their development, interaction and mutual enrichment, and development on this basis of the conceptual foundations of the further development of Ukrainian social psychology as a scientific and academic disci-

pline. During the study the conceptualization of the concepts of social and psychological thinking (SPT) and its forms was effected. The classification and genetic model of SPT forms was proposed. On this basis a number of concepts (subject-behavioral approach in social psychology; historiographical canon in social psychology, ideological form of SPT), methods (of forming a civic point of studying youth), technologies (monitoring of condition of social psychology historiography) and models have been developed, which describe the structure and function, explain the mechanisms of functioning, the regularities and trends of development and interaction of SPT forms (scientific; nonscientific (mythological), ideologically and psycho-technologically oriented forms), and which are show their heuristic potential and possibilities in solving various problems of social life and the educational process.

Key words: social psychology, social and psychological thinking, forms of social and psychological thinking (pre-scientific, scientific, non-scientific), subjective-action approach, historiography.

**© Сушій О. В., Гриджук В. Д., Жовтянська В. В., Кухарук О. Ю.,
Соколовська Ю. С., Слюсаревський М. М., Татенко В. О.**

В. О. Татенко

СУБ'ЄКТНО-ВЧИНКОВИЙ ПІДХІД ЯК ФОРМА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ

Представлено спробу визначити суб'єктно-вчинковий підхід як форму соціально-психологічного мислення, що є умовою його коректного застосування в дослідженні соціально-психологічних явищ. Так, від загальнопсихологічного уявлення про людину як суб'єкта і про її суб'єктність здійснено перехід до соціально-психологічного положення про суб'єктно-суб'єктну взаємодію, а від загальнопсихологічного уявлення про вчинок – до соціально-психологічних положень про вчинково-вчинкову взаємодію і спільний вчинок. Творчий синтез цих положень і визначає специфіку суб'єктно-вчинкового підходу як наукової форми соціально-психологічного мислення згідно з класифікаційно-генетичною моделлю таких форм, розробленою М. М. Слюсаревським. При цьому наголошується на важливості формування та розвитку в людині як соціальної істоти мотивації і здатності до ефективного застосування суб'єктно-вчинкового підходу в практиці її спільного з іншими (масового, групового, колективного) позапрофесійного (позанаукового, позавиробничого), буденного життя.

Ключові слова: суб'єктний підхід, вчинковий підхід, суб'єктно-вчинковий підхід, форма соціально-психологічного мислення, спільний вчинок.

Суб'єктно-вчинковий підхід, як і більшість інших суб'єктно зорієнтованих підходів (суб'єктно-діяльнісний, суб'єктно-буттєвий, суб'єктно-середовищний, суб'єктно-ціннісний, системно-суб'єктний та ін.), розроблявся в межах загальної психології як наукова форма загально-психологічного мислення. Тому його застосування в інших галузях психологічної науки вимагає відповідної інтерпретації та конкретизації, що може становити певну *проблему*. Якщо йдеться про соціальну психологію, то запровадження в ній суб'єктно-вчинкового підходу передбачає необхідність його розгляду як *наукової форми соціально-психологічного мислення* згідно з класифікаційно-генетичною моделлю таких форм, розробленою М. М. Слюсаревським [1].

Мета нашого дослідження полягала в з'ясуванні можливостей перетворення суб'єктно-вчинкового підходу із загальнопсихологічної в соціально-психологічну форму мислення, а її досягнення передбачало необхідність розгляду низки питань щодо соціально-психологічної природи людини як суб'єкта, соціально-психологічної природи вчинку, щодо соціально-психологічної специфіки суб'єктного, вчинкового та об'єднаного щодо них суб'єктно-вчинкового підходу.

Розпочнімо з короткого огляду кількох загальновідомих концептів, автори яких, аби пояснити природу психічної активності людини, що асоціюється з поняттям суб'єктності, вдавалися до інтерпретацій, побудованих на основі уявлень про зв'язки, стосунки, взаємини, взаємовпливи, залежності, тощо і тим самим свідомо чи випадково потрапляли у простір соціально-психологічного знання.

Так, З. Фройд, розглядаючи інстанції Ід, Его та СуперЕго [2], хоч і не звертався прямо до категорії суб'єкта, але, у певному розумінні, наділив їх суб'єктоподібними властивостями, а саме – здатністю специфічним чином скеровувати активність індивіда. При цьому згадані інстанції, як можна зрозуміти, не підпорядковуються якомусь одному верховному суб'єктові, а функціонують і взаємодіють одна з одною як відносно самостійні агенти. Отож є підстави інтерпретувати цей психоаналітичний конструкт як своєрідну трисуб'єктну соціально-психологічну модель людської психіки, в якій Его, спираючись на принцип реальності, хоч і виконує схожу на суб'єктну функцію координатора-зв'язківця, однак саме інстанція Ід створює основну інтригу психічної активності, служить для неї джерелом енергії, задає їй вектор руху, а отже, може підпорядковувати собі дві інші. СуперЕго також є носієм моральних диспозицій, стандартів соціально прийнятної поведінки, сформованих переважно під впливом батьків, і в цьому розумінні протистоїть суб'єктивним амбіціям Ід.

К. Г. Юнг розраховував за допомогою створеного ним словесно-асоціативного тесту виявляти у психіці досліджуваних “фрагментарні особистості”, що існують за межами свідомості. Якщо раніше безумство пояснювалось “одержимістю бісами”, які проникали в душу ззовні, то, згідно з Юнгом, увесь їх легіон уже міститься в душі і за певних обставин вони можуть переважити “Я” як один з елементів психіки. Душа будь-якої людини, вважав він, утримує в собі безліч особистостей, і кожна з них має своє “Я”; час від часу вони заявляють про себе, спливають на поверхню свідомості [3]. Разом із тим, як відомо, головною науковою цінністю і основною психотерапевтичною метою для Юнга була інтеграція свідомого і несвідомого, гармонізація стосунків між усіма “особистостями”, що наповнюють світ психіки людини.

В основу теорії Е. Берна покладено уявлення про три постаті, що утворюють внутрішній регулятивно-рольовий простір людського життя: Родителя, Дорослого і Дитини [4], кожна з яких є своєрідним і відносно самостійним суб'єктом, але пов'язаним з двома іншими тисніми соціально-психологічними стосунками. Тут також не передбачено того, хто відповідав би за злагоджену роботу психіки як цілого, хто, наприклад, прочитавши Е. Берна, у разі необхідності міг би втрутитися

і гармонізувати в собі самому стосунки між трьома її складовими. Схоже, ця функція (як і у випадку з концептом З. Фрейда) покладається на психотерапевта, що наводить на думку про якусь особливу роль, приписувану собі авторами цих побудов.

Якщо в розглянутих конструктах З. Фрейда і Е. Берна суб'єкт психічного життя представлений у трьох іпостасях, а в К. Г. Юнга – в єдності численних особистостей, що спілкуються, конкурують, взаємодіють між собою, то в Дж. Батлер, яка в дискусії з М. Фуко аналізує природу суб'єктності, йдеться про взаємодію між людьми, між індивідом і владою. Проте і в першому, і в другому випадках маємо певні підстави для оцінки представлених у них формовиявів суб'єктної активності людини як соціально-психологічних феноменів.

В історії науки, аби з'ясувати суб'єктні стосунки між індивідом і суспільством, здійснювалося чимало спроб, що й породили, власне, два конкуруючі суб'єктні напрями – соціально орієнтований та індивідуально орієнтований. Перший, як можна зрозуміти, покладає певну спільноту (групу, колектив, народ, націю, державу, суспільство, людство) автономним, самостійно діючим цілим, розглядає як самодостатній “соціальний організм”, а окремій людині відводить роль засобу свого існування і розвитку. Індивідуально орієнтований підхід, навпаки, визнає суб'єктність тільки за конкретним емпіричним індивідом. Усе інше вважається чимось суб'єктоподібним, квазісуб'єктним тощо. Згідно із цим підходом культуру, суспільство, будь-які угруповання під час дослідження їхньої суб'єктної природи з необхідністю редукують до суб'єктності окремих людей з їхніми конкретними потребами і можливостями їх задоволення. У цьому розумінні коректно говорити про соціокультурні умови, але не детермінанти індивідуального розвитку окремої людини як суб'єкта життєдіяльності, у тому числі і психічної. “Усе в психології особистості, що формується, так чи інакше зовні обумовлено, – зазначав С. Л. Рубінштейн, – але ніщо в її розвитку не може виводитися безпосередньо із зовнішніх впливів. Виводити розвиток особистості з вимог, які їй ставляться ззовні суспільством, – це значить заперечувати зовні обумовлений саморозвиток особистості, тобто в кінцевому підсумку заперечувати саму особистість як суб'єкта такого розвитку” [5, с. 251].

Зрозуміло, що поза соціокультурним контекстом людський індивід не може в принципі актуалізувати свої суб'єктні потенції. Але не менш переконливим є твердження, що ніякими зусиллями соціуму не можна перетворити на людину-суб'єкта істоту, яка не є запотенційованою саме як людина-суб'єкт. Навіть на етапі пренатального розвитку істота, що перебуває в утробі матері-людини, уже є істота людська, а не тварина, яка, мовляв, тільки під впливом соціуму може стати люди-

ною. При цьому не йдеться про крайні варіанти, коли окрема людська істота розглядається як єдино можливе джерело реальності, замкнена в собі монада “без вікон і дверей”, суб’єкт-маріонетка в руках Id, трансцендентного Ego чи ще якоїсь внутрішньої містичної інстанції в образі гомункулуса тощо.

Наукова думка не зупиняється на двох означених підходах, відшуковуючи різного роду компроміси або просто інші парадигмальні схеми. Так, намагаючись захиститися від звинувачень його в соліпсизмі і якось подолати онтичну самотність “Я”, Е. Гуссерль запропонував поняття інтерсуб’єктивності як своєрідного надіндивідуального поля текстів і дискурсів, змістів і значень, комунікативних форм тощо, яке єднає й опосередковує взаємодію індивідів, що до нього належать. Свою історію і своїх прихильників має теоретична модель, яка віднаходить силу, що панує і над людиною, і над суспільством. І це не обов’язково якась містична чи божественна сила. Так, наприклад, за М. О. Бердяєвим, суб’єктом пізнання виступає ні що інше, як саме буття: “Знання є шлях від хаосу до космосу, від птьми до світла, і не тому суб’єкт пізнання своєю трансцендентальною свідомістю оформлює буття і поширює на нього раціональне світло, а тому, що саме буття просвітлюється й оформлюється в акті самопізнання” [6, с. 96].

Сутність суб’єктності як специфічного способу буття усього живого полягає в його здатності брати безпосередню участь у процесах задоволення своїх життєвих потреб, пристосовуючись до світу та перетворюючи його. Проте онтогенетична одісея людської суб’єктності і суб’єктності інших живих істот має якісно різний зміст: людська суб’єктність може виявитися в своїй суто людській формі вільної, усвідомлюваної творчості лише за умови інтегрованості їх носія в систему міжпоколінного обміну загальнолюдським досвідом культури суб’єктного буття.

На думку Е. В. Сайко, суб’єкт – це “результат соціальної еволюції, носій її сутнісних характеристик і загального в ній, але водночас творець конкретних форм її дійсного вияву і головна умова її здійснення” [7, с. 24]. Соціум як суб’єкт, носій соціального руху “представлений у своїй суб’єктній дієвості діяльністю диференційованого й інтегрованого в різні групи суб’єкта-індивіда” [там само, с. 16].

Ще одним варіантом пошуку компромісу між індивідуальною і соціальною суб’єктністю можна вважати розробку проблеми “співсуб’єктності” [8]. Зокрема, пропонується розрізняти співсуб’єктність інтеріндивідуальну ситуативну і надіндивідуальну позаситуативну. При цьому сукупність індивідів утворює такий надіндивідуальний позаситуативний суб’єкт – реальний, а не фіктивний – тільки в тому випадку, якщо між ними існує “презумпція співпереживання”, основою

якої є культурно-конвенційне самовіднесення кожного індивідуально-го “Я” до якогось єдиного “Ми” – етнічного, релігійного, державного, національного тощо.

Посилаючись на Дж. Тойнбі, Т. Г. Лешкевич визначає суспільство як “перетин полів активності окремих індивідів”, енергія яких є життєвою силою, що творить історію. Тому, мовляв, сьогодні, відповідно до положень постнекласичної методології, ефективним інструментом дослідження стає принцип “онтологічної індивідуації” [9]. “Індивід може відбутися й існувати тільки один раз, у цьому розумінні він є часопоглинальним об’єктом. Його спонтанність і власне соло в мережі енергійних взаємодій створюють ефект поглинання невизначеності. Даністю і фактом свого існування він погашає стохастичку буття”. Ось чому “настановлення на індивідуацію, виділення “індивіда” як основної методологічної одиниці, його концептуальне осмислення як проявленої закономірності – достатньо відчутні пріоритети нової методології” [там само].

У сучасних соціологічних, культурологічних, політологічних колах набула поширення думка, що суспільство чи культура є не менш, а то й більш самодостатніми сущими, здатними до самоорганізації, самодетермінації і саморозвитку, фактично так само, як жива природа. Зазначається, що культура як суб’єктне утворення “онтологізує людину”, “формує корпус міфів”, “постійно переймається приборканням свободи людської волі, уведенням її в якісь рамки, створенням коридорів розвитку, в яких творча активність припустима”, “захищає себе... від втрати свого субстрату”, формує лояльність до себе, тобто “маніпулює людиною, задає поведінку, що відповідає завданням самопідтримки себе самої”. Але, як виявляється, влада культури над людиною має минулий характер, і сьогодні людина як “автомізований суб’єкт” уже “не партисипується до культури, а партисипує культуру до своєї особистості” [10]. Тобто в цьому випадку маємо варіант культурно-історичної моделі перетворення людського індивіда з об’єкта на суб’єкта власного життя, культури, історії. Єдине, що залишається відкритим, так це питання про історичний сенс цих перетворень. Можливо, саме в *спільній боротьбі окремих індивідів за свої суб’єктні права* відбувається історичний поступ людства? Можливо, саме в цьому прихований механізм, що визначає його розвиток чи занепад?

Як можна переконатися, питання соціально-психологічної природи суб’єктності є вельми непростим, оскільки досить складно буває утриматися від біологізації, психологізації або соціологізації, індивідуації чи усупільнення предмета дослідження, від того щоб одне зробити метою, а друге – засобом її досягнення. Так, навіть у соціальних психологів не може не виникати питання про наукову обґрунтованість

онтологічного статусу “сукупного”, або “колективного”, суб’єкта, зокрема його здатності інтегрувати “надсуб’єктні” властивості суб’єкта, оскільки не розкритою належним чином залишається його соціально-психологічна природа, якісна відмінність від індивідуального суб’єкта. Знову ж таки методологічне “настановлення на індивідуацію”, напевно, має сенс лише в тому разі, якщо виникає потреба протистояння не виправданому у суспільненню індивідуального способу людського життя.

Людина-суб’єкт спрямовує свою активність на виконання двох соціально-психологічних завдань. Перше – полягає в тому, щоб через ініціацію взаємодії з носіями суб’єктного досвіду актуалізувати потенційно властиву їй суб’єктність вищого гатунку, що передбачає свідому реалізацію смислів і свідоме творення цінностей її індивідуального і суспільного буття, а також досягнення рівня акме – самодостатньої, індивідуально неповторної суб’єктної цілісності, яка дає відчуття свободи й автентичності. Друге життєве завдання обумовлене внутрішньою потребою людини зайняти своє місце у світі – природному і соціальному, бути інтегрованою в його буттєвий час і простір, у систему цінностей, смислів і норм свого оточення як іншого цілого. Тобто людська істота, як ціле, несе в собі світ як свою частину і водночас позиціонує себе частиною цього світу. Тільки в такому діалектичному поєднанні індивідуального та позаіндивідуального людина як суб’єкт знаходить свою соціально-психологічну гармонію, але не в контексті підпорядкування-панування, що, як зазначалося, веде до його амбівалентності та руйнації, а в контексті вільної конструктивної, зацікавленої діалогічної комунікації та творчої партнерської взаємодії з іншими носіями суб’єктних ознак.

Отже, якщо спробувати узагальнити сказане і визначитися з тим, що найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку суб’єктного підходу, то це насамперед має бути наукове положення про інтерсуб’єктну, міжсуб’єктну, а власне – суб’єктно-суб’єктну взаємодію людських істот і спільнот та їх дослідників.

Тепер розгляньмо питання про соціально-психологічну природу вчинку і специфіку вчинкового підходу. Вчинок не здійснюється сам по собі. Він завжди має свою причину і свого автора (індивідуального чи групового), відповідального за вчинене. На відміну від дії, діяльності і поведінки, учинкова активність спрямована на іншу людину, групу людей, людство, людські цінності, смисли, а також передбачає певні стосунки між її суб’єктом та об’єктом, оцінку ними самого вчинку та його наслідків. Якщо такі оцінки суттєво відрізняються, набувають протилежного значення, це може викликати порушення стосунків, блокування комунікативних каналів, конфлікти тощо. І навпаки, в разі

загального визнання вчинку як такого активізуються інтегративні, фасилітативні процеси. У цьому розумінні вчинок постає як соціально-психологічний феномен.

Соціально-психологічна природа вчинкової активності виявляє себе в тих внесках, які суб'єкт вчинку більш чи менш цілеспрямовано робить у розвиток інших людей. На думку А. В. Петровського та В. А. Петровського – розробників концепції “особистісних внесків”, їх сутність полягає в тих смислових перетвореннях, дійових змінах інтелектуальної та афективно-споживацької сфер особистості іншої людини, які зумовлює діяльність людини чи її участь у спільній діяльності. Інобуття індивіда в інших – це не статичний відбиток. Ідеться про “продовження себе в іншому”. Тут схоплюється найважливіша особливість особистості (якщо вона справді особистість) – отримати друге життя в інших людях [11].

Проте варто зазначити, що різні “внески” мають різне значення для існування та розвитку іншої людини. Лише тоді, коли цей “внесок” є результатом справжнього вчинкового діяння, зорієнтованого на допомогу конкретній людині в її боротьбі із життєвими труднощами, на її розвиток, він максимальною мірою може сприяти позитивним перетворенням її внутрішнього світу і успішній взаємодії з оточенням. Водночас автор такого вчинку стає значущою частиною життєвого світу іншої людини, психологічно продовжує себе в ній, що становить цінність для нього самого.

Служіння суспільним ідеалам, готовність ризикувати життям заради благополуччя інших характеризують людину як моральну, духовну, максимально позитивну соціальну істоту. Однак ця ж людина перетворюється лише на “гвинтик” соціального механізму, деіндивідуалізується, десуб'єктивізується, якщо турбота про добробут інших перекреслює турботу про себе, на що звертали увагу Е. Фромм, М. Фуко та інші мислителі. Тому в соціально-психологічному зв'язку з вчинками “для інших” повинні розглядатися вчинки, що мають на меті “внески” в самого себе, у власне “Я”, у свій тілесний, душевний та духовний розвиток.

До речі, роль соціуму, оточення щодо вчинку та його суб'єкта не зводиться до споглядально-експертно-оцінювальної функції. Об'єднаними зусиллями своїх індивідуальних та групових членів суспільство намагається сприяти виявам вчинкової активності і водночас блокувати вияви того, що не відповідає його ідеалам, нормам, правилам, законам. Такий соціальний відбір цілком зрозумілий і доцільний, але лише тоді, коли його основною метою є благо всіх і кожного, виражене насамперед у можливості бути суб'єктом власного життя і будувати його на вчинковій основі. Як зауважував Г. Гегель, світ

повинен надати можливість здійснитися в ньому доброму вчинку, – так само як і забезпечити доброму суб'єкту задоволення його особливого інтересу, а злону, навпаки, відмовити в цьому і також знищити саме зло [12].

Особливої уваги заслуговують соціально-психологічні вияви вчинковості, що спостерігаються в процесі взаємодії індивідів і груп. Так, ідеальною можна вважати ситуацію, учасники якої здійснюють вчинки на адресу одне одного. При цьому не йдеться про те, щоб рахувати, хто і стосовно кого більше і краще вчинив, чи очікувати вчинок навзаєм. Тут не діє ринковий принцип “ти – мені, я – тобі”. Кожний переживає найбільше задоволення від того, що спромігся зважитися на вчинок і з власної ініціативи надати потрібну підтримку чи допомогу іншому.

Такі вияви безкорисливого взаємообміну вчинками можна цілком реально спостерігати в стосунках між закоханими, між членами родини, у колі старих друзів, серед бойових побратимів тощо. Утім, і тут діє соціально-психологічний закон міри взаємності, регулятивну основу якого становить не якась встановлена норма, не раціональний розрахунок, а почуття і ставлення людей одне до одного. Тобто кожна людина виявляє свою вчинкову активність вибірково, віддаючи перевагу тим, кому симпатизує, довіряє, кому щиро вдячна, ким пишається, захоплюється, кого шанує, любить, кохає чи навіть просто жаліє.

Учинкова взаємодія як соціально-психологічний феномен найбільш виразно виявляє себе у формі спільного вчинку (В. О. Татенко, В. Д. Шульга, О. В. Яремчук та ін.), проте її трансформація в таку вчинкову активність передбачає низку умов, а саме:

1) єдність позицій його учасників щодо відповідності ситуації життєдіяльності їхнім базовим потребам та інтересам, їхнім уявленням про цінності і смисли людського життя, а також щодо необхідності її перетворення;

2) єдність у переживанні ними провідних мотивів спільного вчинку, у відчутті, інтуїції, усвідомленні того, що потрібно спільно зробити і навіщо;

3) єдність у формулюванні його мети, а також у визначенні засобів і способів її досягнення;

4) єдність та узгодженість практичних дій, спрямованих на досягнення мети спільного вчинку обраними засобами і способами;

5) єдність у критеріях та результатах оцінювання вчиненого спільними зусиллями;

6) формування досвіду участі в спільному вчинку і готовності до нових, більш звичайних спільних вчинкових справ.

Зрозуміло, що в цьому випадку зі йдеться про ідеальну, очищену від емпіричних нюансів, структурну модель спільного вчинку, що в реальній ситуації проходження кожного його етапу може супроводжуватися соціально-психологічними суперечностями, які його учасникам далеко не завжди вдається передбачити й успішно подолати. Так, мало хто з ініціаторів та учасників Євромайдану очікував, що мирне волевиявлення народу перетвориться на тривале воєнне протистояння, яке потребуватиме готовності суспільства до кривавої самопожертви заради відстоювання власної гідності, збереження територіальної цілісності країни, права на вибір власного шляху розвитку.

Спільний вчинок може передбачати, а може і не передбачати як обов'язкове об'єднання його учасників в контактну групу, їхнє знайомство одне з одним, розподіл ролей і функцій, поділ на лідерів і рядових членів тощо. Прикладом такого спільного вчинку на якому можна вважати згаданий феномен Майдану, а також референдум, на якому народ виявляє свою волю і бере на себе відповідальність за наслідки такого волевиявлення, виборчу кампанію, учасники якої відмовляються від "гречки" на користь обрання пронародної влади. Справжнім спільним вчинком є поширена практика волонтерства, гуманітарної допомоги, непоодинокі факти переведення людьми коштів на операцію хворим дітям, пораненим бійцям, тим, хто постраждав від стихійного лиха, тощо. Навіть емоційну підтримку знайомими і незнайомими людьми в соціальних мережах людини, яка переживає горе, реально вважати спільним вчинком. Зрозуміло, що в подібних випадках такий вчинок потребує дещо іншої соціально-психологічної інтерпретації, ніж той, учасники якого безпосередньо взаємодіють одне з одним.

Поняття "спільний учинок" слід відрізнити від понять "спільна діяльність", "групова поведінка" тощо, які можуть набувати ознак учинковості, а можуть бути в цьому розумінні нейтральними, аморальними, протиправними, тоді як спільний учинок завжди має на меті вільне творення і практичне запровадження його учасниками системи моральних цінностей, правових норм і правил, за якими вони мають намір будувати своє життя як члени малої чи великої соціальної групи.

Соціально-психологічний механізм спільного вчинку передбачає зацікавлений взаємообмін між його учасниками їхніми можливостями і досягненнями: кожний кожному віддає максимально, що є в нього найцінніше, і навзаєм максимально засвоює те найкраще, що пропонують йому інші учасники спільновчинкової взаємодії. Як альтернативні у цьому випадку розглядаються варіанти: егоїстичний (більше брати – менше віддавати), альтруїстичний (менше брати – більше віддавати), паритетний (скільки взяв – стільки віддав), що поступають-

ся вищезазначеному своїми чеснотами і формувально-розвивальними можливостями.

Соціально-психологічна особливість спільного вчинку полягає ще й у тому, що до добровільної персональної і спільної відповідальності його учасників за вчинене додається їхня персональна і спільна відповідальність за процес і результат становлення одне одного як носіїв соціально-психологічних якостей і творців соціально-психологічних цінностей, норм і правил спільного життя. Якщо спробувати узагальнити сказане і з'ясувати, що найбільш адекватно відображає соціально-психологічну специфіку вчинкового підходу, то це насамперед має бути наукове положення про вчинково-вчинкову взаємодію людських істот, людських спільнот та їхніх дослідників.

Висновки. Отже, специфіку суб'єктно-вчинкового підходу як наукової форми соціально-психологічного мислення відображає положення про синтез уявлень про суб'єктно-суб'єктну та вчинково-вчинкову взаємодію, або про суб'єктно-вчинкову взаємодію між собою людських істот і людських спільнот та їхніх дослідників, найбільш автентичною формою вияву якої є спільний вчинок пізнання і перетворення світу. При цьому важливою метою запровадження суб'єктно-вчинкового підходу в соціальній психології пропонується вважати також сприяння становленню і розвитку у людей як соціальних істот мотивації і здатності до його ефективного застосування в практиці їхнього спільного (масового, групового, колективного) позапрофесійного (позанаукового, позавиробничого), буденного життя.

Література

1. *Слюсаревський М. М.* Соціально-психологічне мислення: сутність і формовияви / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 5–24.
2. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
3. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / Карл Густав Юнг. – М.: Ренессанс, 1991. – 227 с.
4. *Берн Е.* Игры, у які грають люди / Ерік Берн ; пер. з англ. К. Меншикової. – Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 256 с.
5. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – М.: Педагогика, 1973. – 422 с.
6. *Бердяев Н. А.* Философия свободы / Н. А. Бердяев. – М.: АСТ, 2004. – 333 с.
7. *Сайко Э. В.* Субъект: создатель и носитель социального / Э. В. Сайко. – М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж : Модэк, 2006. – 424 с.

8. Шалютин Б. С. Со-субъектность как основание морального, понятийного и религиозного сознания [Электронный ресурс] / Б. С. Шалютин. – Режим доступа : <http://anthropology.ru/ru/text/shalyutin-bs/so-subektnost-kak-osnovanie-moralnogo-ponyatiynogo-i-religioznogo-soznaniya>. (Дата обращения 22.02.2017).
9. Лешкевич Т. Г. Постнеклассическая методология: эволюция парадигмы фундаментальной философии / Т. Г. Лешкевич // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – № 6. – С. 52–70.
10. Яковенко И. Г. Человек и культура: диалектика взаимодействия / И. Г. Яковенко // Пространства жизни субъекта: Единство и многомерность субъектообразующей социальной эволюции / И. Г. Яковенко ; отв. ред. Э. В. Сайко ; науч. совет “История мировой культуры”. – М. : Наука, 2004. – С. 117–148.
11. Петровский А. В. Индивид и его потребность быть личностью / А. В. Петровский, В. А. Петровский // Вопросы философии. – 1982. – № 3. – С. 44–53.
12. Гегель Г. Ф. Философия духа / Г. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.

References

1. Slyusarevskyy, M. M. (2014). Sotsialno-psykhologichne myslennia: sutnist i formoviyavy [Social and psychological thinking: the essence and form-manifestations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 34 (37), 5–24 (ukr).
2. Freud, Z. (1989). *Vvedeniye v psikhoanaliz: Leksii* [Introduction in Psychoanalysis: Lectures] [Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
3. Yung, C. G. (1991). *Arkhetip i simvol* [Archetype and Symbol]. Moscow: Renesans Publ. (rus).
4. Berne, E. (2016). *Ihry, u yaki hraiat lyudy* [Games People Play (The Psychology of Human Relationships)]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia Publ. (ukr).
5. Rubynshteyn, S. L. and Shorokhova, E. V. (Eds.). (1973). *Problemy obshchey psikhologii* [Problems of general psychology]. Moscow: Pedagogika Publ. (rus).
6. Berdyayev, N. A. (2004). *Filosofiya svobody* [Philosophy of Freedom]. Moscow: AST Publ. (rus).
7. Sayko, Ye. V. (2006). *Subyekt: sozidatel i nositel sotsialnogo* [Subject: creator and bearer of social]. Moscow, Voronezh: Modek Publ. (rus).
8. Shalyutin, B. S. (2017). So-subyektnost kak osnovaniye moralnogo, ponyatiynogo i religioznogo soznaniya [Co-subjectness as the basis of moral, conceptual and religious consciousness], <http://anthropology.ru/ru/text/shalyutin-bs/so-subektnost-kak-osnovanie-moralnogo-ponyatiynogo-i-religioznogo-soznaniya>. (downloades 22 February) (rus).
9. Leshkevich, T. G. (1998). Postneklassicheskaya metodologiya: evolyutsiya paradigmy fundamentalnoy filosofii [Post-non-classical methodology: the evolution of the fundamental philosophy paradigm]. *Vestnik Moskovskogo*

- universiteta. Seriya 7. Filosofiya* [Journal of Moscow University. Number 7. Philosophy], 6, 52–70 (rus).
10. Yakovenko, I. G. (2004). Chelovek i kultura: dialektika vzaimodeystviya [Man and culture: dialectic of interaction]. *Prostranstva zhizni subyekta: Edinstvo i mnogomernost subyektobrazuyushchey sotsialnoy evolyutsii* [Life space of subject: the unity and multidimensionality of subject forming social evolution] (pp. 117–148). Moscow: Nauka Publ. (rus).
  11. Petrovskiy, A. V. and Petrovskiy, V. A. (1982). Individ i ego potrebnost byt lichnostyu [Individual and his need to be a personality]. *Voprosy filosofii* [Issues of Philosophy], 3, 44–53 (rus).
  12. Hegel, G. F. (1977). Filosofiya dukha [Philosophy of psyche]. *Entsiklopediya filosofskikh nauk. T. 3* [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Vol. 3]. Moscow: Mysl Publ. (rus).

Tatenko V.O. Subjective-action approach as a form of social and psychological thinking

The article presents an attempt to define a subjective-action approach as a form of social and psychological thinking, which is a condition for its correct application in the study of social and psychological phenomena. Thus, from the general psychological idea of a person as a subject and of its subjectivity, transition to a social and psychological position on subjective-subjective interaction is made, and from the general psychological idea about act – to the social and psychological statements of the act, interaction and joint action. The creative synthesis of these statements determines the specifics of the subjective-action approach as a scientific form of social and psychological thinking in accordance with the classification-genetic model of such forms developed by M. M. Slyusarevskyy. It emphasizes the importance of forming and developing in a person as in a social creature motivation and ability to effectively apply the subjective-action approach in practice of its joint with other (mass, group, collective) non-professional (non-academic, non-productive), everyday life.

Key words: subjective approach, action approach, subjective-action approach, form of social and psychological thinking, joint action.

© Татенко В. О.

Т. М. Титаренко

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОЛОНГОВАНОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ

Соціально-психологічну реабілітацію розглянуто крізь призму технологій, спрямованих на відновлення і підтримання психологічного здоров'я особистості, що погіршується внаслідок довготривалої травматизації, викликаной гібридною війною. Визначено ключові індикатори психологічного здоров'я: цілісність, самореалізованість, саморегульованість. Названо допоміжні індикатори на індивідуально-психологічному рівні: креативність, збалансованість, адаптивність; на ціннісно-смысловому рівні: пошук нових сенсів, осмислення досвіду, здатність отримувати задоволення від життя; на соціально-психологічному рівні: схильність до співробітництва, здатність співпереживати, відповідальність перед соціумом. Розроблено критерії відновлення психологічного здоров'я: можливість досягнення особистісної цілісності і безперервності, віри в себе, здатності до самопідтримки і самодопомоги; можливість підвищення самоефективності особистості, її здатності до самореалізації; можливість посилення потребно-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості як джерела самозмін; можливість відновлення здатності підтримувати конструктивні стосунки з оточенням. Встановлено вектори реабілітаційної роботи, які є компонентами моделі соціально-психологічної реабілітації особистості: спрямованість на досягнення стійкого самоприйняття, відновлення самоефективності, здатності до ціннісно-смыслового оновлення та підвищення рівня комунікативної компетентності.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, психологічне здоров'я, індикатори психологічного здоров'я, критерії відновлення здоров'я, вектори реабілітаційних впливів, технології реабілітації.

Проблеми соціально-психологічної реабілітації набувають усе більшої актуальності [1] для мешканців України, оскільки деструктивність непроголошеної війни, яка триває вже три роки, на жаль, не зменшується. Як свідчать численні дослідження, узагальнені Р. Лоером, будь-яка сучасна війна змінює свою природу, стаючи не війною між арміями, як це було в минулому, а війною, в яку залучено все населення країни [2, р. 533-534]. Теоретично можна очікувати, що психіка пересічної людини відповідає на довготривалу травматизацію зростанням тривоги, напруженості, безпорадності, байдужості, зменшенням працездатності, зниженням якості життя [3; 4], але масштаб-

них досліджень психологічних наслідків гібридної війни, спрямованих на різні категорії населення, поки що не проводилося, і це підвищує актуальність нашого дослідження.

Стосовно комбатантів відомо, що в мирному житті вони стикаються з відчутними психологічними проблемами – від хронічної втоми, безсоння, агресивних спалахів до складностей із поверненням у професію і сім'ю, переживанням провини перед товаришами, яких убили чи які після тяжких поранень втратили працездатність [5; 6]. Ті з демобілізованих, хто мав раніше власні або пов'язані з історією родини травматичні переживання, нерідко потерпають від посттравматичних стресових розладів. Так, з'ясувалося, що учасники Ліванської громадянської війни, батьки яких пережили голокост, мають набагато вищий рівень травмованості, ніж ті, батьки яких не були свідками й учасниками голокосту [6]. На появу серйозних розладів впливає також вік комбатантів, їхній життєвий досвід. Більше страждають зовсім молоді люди (17–19 років), які мають серйозні проблеми на роботі і в стосунках. Навіть ті, хто брав участь у дуже короткотривалих воєнних конфліктах (наприклад, в Іраку в 1999 р.), демонстрували зростання емоційних проблем, алкогольної і наркотичної залежності, не могли побудувати міцні стосунки, часто розлучалися [2, р. 538].

Отже, будемо розуміти під довготривалою травматизацією наслідки дії такого надскладного, багатоаспектного деструктивного стресора, як сучасна війна. Травматизація населення країни проявляється насамперед у втраті почуття суб'єктивного благополуччя, що свідчить про суттєве зниження рівня психологічного здоров'я. Відповідно системі заходів, спрямованих на відновлення і підтримання психологічного здоров'я, визначатимемо як соціально-психологічну реабілітацію, участь у якій мають брати спеціалісти різного профілю: практичні, клінічні, військові психологи, лікарі, соціальні працівники, медичні реабілітологи, працівники медіа, волонтери, громадські активісти та ін.

Термін “особистісне, чи психологічне, здоров'я” потребує визначення, оскільки його дослідження лише розпочинаються і трактування змісту психологічного здоров'я у різних авторів відчутно відрізняються [7–13]. Безумовно, психологічне здоров'я не є сталою величиною, константою, яка дається від народження чи досягається разом із набуттям зрілості. Ця характеристика особистості динамічно і різноспрямовано змінюється протягом життя, хоча й має певний індивідуально обумовлений вихідний рівень. Під час тривалої травматизації особистісне здоров'я погіршується, а в результаті стихійних і спеціально організованих реабілітаційних впливів воно може повертатися і навіть зміцнюватися.

Мета роботи: на основі визначення індикаторів психологічного здоров'я, критеріїв його відновлення, векторів реабілітаційної роботи та мішеней спрямованих впливів побудувати модель соціально-психологічної реабілітації особистості.

Щоб отримати надійні індикатори психологічного здоров'я, було розроблено емпіричний метод непрямого, контекстуального, інтерв'ю. У концептуальних підходах авторитетних учених, концепції яких аналізуються в підручниках, енциклопедіях, словниках, ми шукали відповіді на запитання “Що таке здорова особистість?”.

Було проаналізовано 32 теорії класиків ХХ століття, а саме: А. Адлера, Х. Айзенка, А. Бандури, А. Бека, К. Горні, В. Джеймса, Е. Еріксона, П. Жане, Дж. Келлі, Р. Кеттела, Ж. Лакана, К. Левіна, Р. Д. Лейнга, Г. Марселя, А. Маслоу, Г. Меррея, Р. Мея, У. Мішеля, Я. Морено, Г. Олппорта, Ф. Перлза, В. Райха, К. Роджерса, Дж. Роттера, Г. Саллівена, Б. Скіннера, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, Е. Шпрангера, В. Штерна, К. Г. Юнга [14–20].

Слід підкреслити, що лише Г. Олппорт, К. Роджерс і А. Маслоу тримали феномен особистісного здоров'я у фокусі уваги. Абсолютна більшість учених зосереджувалися переважно на аномаліях і відхиленнях чи ігнорували проблему особистісного здоров'я як несуттєву. Тому ми аналізували в межах кожної концепції умови соціалізації, шляхи особистісного зростання, можливості самореалізації чи повноцінного функціонування, способи подолання внутрішніх конфліктів, пом'якшення невротичних станів, модуси досягнення гармонії тощо. У ролі фільтрів виступали запитання: “Яка особистість для автора є нормальною, збалансованою, гармонійною, зрілою?”, “Які характеристики особистості говорять про те, що в неї немає відхилень, невротичних розладів, патологічних станів?”, “Які синоніми для опису здорової особистості використовує автор?”.

Для обробки отриманих емпіричних даних було застосовано метод контент-аналізу. Схожі вислови різних авторів, у яких майже повторювався зміст, хоч і використовувалися різні терміни, об'єднувалися в інтегральні одиниці аналізу. У результаті було отримано 37 показників психологічно здорової особистості, серед яких деякі траплялися в кожного другого автора, як, наприклад, цілісність чи потреба в самореалізації, а інші згадувалися лише одноразово, як, наприклад, сміливість, віра в себе чи емоційна глибина.

Наступним кроком аналізу було визначення частотності кожного індикатора психологічного здоров'я особистості. За нашими даними, перші десять найпопулярніших показників – це 1) особистісна цілісність, 2) потреба в самореалізації, 3) здатність до саморегуляції,

4) творчість, креативність, 5) схильність до співробітництва з іншими людьми, 6) здатність формувати цінності, шукати сенси, 7) наявність гармонії, збалансованості, 8) осмислення досвіду, 9) автентичність, рефлексивність, 10) здатність до співпереживання, людяність.

Для подальшого узагальнення даних усі отримані показники було поділено на три групи характеристик: соціально-психологічні, індивідуально-психологічні та ціннісно-сміслові. Найбільшою виявилася група індивідуально-психологічних характеристик (21 показник). Другою за кількістю стала група ціннісно-сміслових характеристик (12 показників). Найменш поширеними характеристиками психологічного здоров'я виявилися показники третьої – соціально-психологічної – групи, що було досить несподівано (3 показники) [21].

Таким чином, узагальнення результатів контекстуального інтерв'ю дає змогу сконструювати таку дефініцію: *психологічно здорова особистість є цілісною, самореалізованою та самоврегульованою*. Вона характеризується креативністю, збалансованістю та адаптивністю (індивідуально-психологічний рівень); схильна до пошуку нових сенсів, осмислення досвіду та вирізняється здатністю отримувати задоволення від життя (ціннісно-смісловий рівень); схильна до співробітництва, здатна співпереживати та відчуває відповідальність перед соціумом (соціально-психологічний рівень).

Визначаючи критерії оновлення психологічного здоров'я, ми враховували два параметри: індикатори психологічного здоров'я та особистісні структури (сфери), які найбільше потерпають в умовах довготривалої травматизації. Серед найбільш значущих ми виділили самоідентифікаційну, мотиваційну, самореалізаційну та комунікативну сфери.

У сфері самоідентифікації внаслідок довготривалого стресу втрачається відчуття цілісності, оскільки послаблюється зв'язок між я-минулим, я-теперішнім і я-майбутнім. Деформується ставлення до себе, знижується самоприйняття, виникають аутоагресивні стани. Людина усвідомлює, що не витримує випробування, що набутий досвід не допоміг у вирішенні нагальних проблем. Тому *перший критерій реабілітації – це можливість оновлення особистісної цілісності і безперервності через реконструкцію зв'язків минулого, теперішнього, майбутнього і вибудовування нових життєвих перспектив*.

У мотиваційній сфері стан довготривалої змобілізованості, хронічної незахищеності гальмує бажання, спрощує потреби, звужує інтереси, позбавляє наміри дієвості, а хотіння – інтенсивності. Розгублена, виснажена, дезорієнтована людина втрачає цілеспрямованість. Отже, *другий критерій відновлення психологічного здоров'я – це можливість*

посилення *потребово-мотиваційних, ціннісно-сміслових ресурсів особистості, що задають горизонти самозмін.*

У самореалізаційній сфері довготривала травматизація фатальним чином позначається на творчих потенціях, продуктивності, самоефективності особистості. Ентузіазму відчутно меншає, бо немає ані сил, ані впевненості у собі, ані віри в те, що це має хоч якісь перспективи. Таким чином, *третьою критерієм відновлення психологічного здоров'я – це можливість підтримання продуктивності і самоефективності особистості, оновлення здатності до самореалізації, підвищення креативності у ставленні до власного життя.*

Комунікативна сфера під час війни також відчутно змінюється. У людини виникають нові чи загострюються старі проблеми у стосунках, втрачається толерантність, знижується здатність до прийняття інших, падає рівень емпатії, зростає егоцентризм, байдужість, бажання ізолюватися від контактів, що призводить до погіршення взаєморозуміння. Отже, *наступний критерій реабілітації – це можливість відновлення певного рівня комунікативної компетентності.*

Враховуючи змінюваність, плінність особистості, її динамічну природу, визначимо процеси, які розглядатимуться як пріоритетні для реабілітаційних впливів. Це, по-перше, процеси самоідентифікування, самооцінювання; по-друге, процеси самовиявлення, самореалізації; по-третє, процеси комунікації, взаємодії; і, по-четверте, процеси осмислення набутого досвіду, переживання теперішнього і планування майбутнього.

Відповідно основними векторами реабілітаційної роботи і компонентами моделі (рис.) вважатимемо досягнення особистістю:

- *стійкого самоприйняття;*
- *продуктивної самореалізації, відновлення самоефективності;*
- *більш високого рівня комунікативної компетентності;*
- *здатності до ціннісно-сміслового оновлення.*

Мішені реабілітаційних впливів, метою яких є поліпшення самоприйняття, це формування здатності до точнішого розуміння себе, підвищення самооцінки, самоповаги, розвиток толерантності до власних недоліків і обмежень, удосконалення навичок самопідтримки і самодопомоги. Мішені реабілітаційних впливів, метою яких є забезпечення продуктивної самореалізації, відновлення самоефективності, це пробудження втраченої зацікавленості, розвиток довготривалої мотивації, формування здатності долати перешкоди на шляху до поставленої мети, стимуляція креативності і віри у власні сили. Реабілітаційні мішені для досягнення більш високого рівня комунікативної компетентності – це спрямовані впливи на формування доброзичливого ставлення до оточення, розвиток розуміння інших людей з усіма їхніми

особливостями, підвищення емпатійності, вибудовування ефективного співробітництва. І, нарешті, реабілітаційні мішені, метою яких є ціннісно-смісловне оновлення травмованої особистості, це розвиток рефлексивності, цілепокладання, здатності вчасно осмислювати й ефективно використовувати набутий досвід, переосмислювати ціннісні орієнтації, конструювати нові життєві орієнтири.

Рис. Модель соціально-психологічної реабілітації особистості

Подальша операціоналізація теоретичної моделі соціально-психологічної реабілітації особистості передбачає розроблення конкретних технологій, які забезпечуватимуть спрямовані реабілітаційні впливи на ті чи інші мішені.

Технологічний підхід у соціологічній науці, яка в осмисленні його специфіки випереджає науку психологічну, передбачає поворот до матеріального (Б. Латур, Дж. Ло, В. Вахштайн). Технології опиняються у фокусі уваги, коли основний інтерес авторів змінює локалізацію: із соціології повсякденності до соціології технологій. У суспільстві 60-х років минулого століття хіпі як основні герої культурного протесту вважали технології злом, що символізує війну. Вони запевняли, що треба масово тікати з мегаполісів з їхньою цивілізацією

до природи. У 80-ті роки і самі герої культурного протесту, і їхні настрої кардинально змінюються. Замість хіпі з'являються хакери зі своїми найновішими технологіями. У цей же період технології мініатюризуються і непомітно, але наполегливо проникають у повсякденне життя майже кожного. Так виникає принципово нова повсякденність, яку вже неможливо описати тільки практиками, оскільки вона просякнута технологіями [22].

Соціально-психологічними технологіями реабілітації особистості вважатимемо сукупність прийомів, методів і впливів, що використовуються для підтримання і відновлення психологічного здоров'я. Технологізація реабілітаційної роботи передбачає 1) можливість дослідження соціально-психологічних процесів реабілітації з досить високою точністю, 2) прогнозування можливих наслідків зниження рівня психологічного здоров'я особистості з тим, аби їм запобігти, 3) передбачення можливих помилок у використанні корекційних і профілактичних методів, щоб їх мінімізувати.

Форми роботи, в яких практично використовуються технології, можуть бути дуже різними: групова та індивідуальна робота, стратегічні сесії, майстер-плани тощо. Реабілітаційні бригади і центри зможуть надавати також непряму психологічну допомогу постраждалим, сприяючи модифікаціям домашнього, професійного, дозвільового середовища людей, що постраждали від довготривалої травматизації.

Технологічний підхід передбачає залучення до реабілітаційної роботи широкого спектру спеціалістів різного профілю. Бажано також усіляко сприяти підготовці допоміжного психологічного персоналу, адже, як відомо з досвіду інших країн, чимало програм допомоги, розроблених американськими і європейськими психологами, реалізовано медичними сестрами і соціальними працівниками, включаючи волонтерів, що жодним чином не знизило їхньої ефективності [23, с. 620].

Крім реактивних підходів до реабілітації, коли психолог реагує на вже наявні порушення, бажано поступово переходити до активних, профілактичних. З цієї роботою найкраще справлятимуться саме психологи, вільні від психіатричних впливів. На цьому наполягав відомий американський спеціаліст із профілактичної психології Джордж Альбі, який наголошував на важливості опосередкованого впливу на психічні та емоційні розлади таких зовнішніх факторів, як соціальна підтримка, самоповага і здатність до подолання [24, с. 24-25].

Розробляючи технології, слід враховувати майже безмежні можливості медійної сфери (включаючи радіо, телебачення, газети, електронну пошту, чати, соціальні мережі) у сфері модифікацій суспільної поведінки, пов'язаної із здоров'ям. Досвід Швейцарії, Південної Африки, Австралії, США щодо запобігання самогубствам, щодо профіла-

ктики насилля, у питаннях жіночого здоров'я, боротьби з курінням за допомогою ЗМІ дає змогу сподіватися на можливість утілення наших реабілітаційних технологій водночас на індивідуальному, відомчому, національному рівнях [23, с. 655].

Популярними й ефективними можуть стати комплексні технології онлайн-інформування, онлайн-діагностики актуального стану, онлайн-прогнозування власної поведінки у складних обставинах, онлайн-допомоги та самопомоги, які сприятимуть покращенню самоконтролю, зростанню самоефективності, підвищенню самоприйняття, зменшенню напруженості в стосунках з оточенням, зростанню взаєморозуміння, поглибленню інтерпретації та інтеграції набутого досвіду.

Висновки. Соціально-психологічна реабілітація передбачає розроблення технологій, спрямованих на відновлення і підтримання психологічного здоров'я особистості, що погіршується внаслідок довготривалої травматизації, викликаной наслідками гібридної війни.

Ключовими індикаторами наявності психологічного здоров'я є цілісність, самореалізованість та самоврегульованість. На індивідуально-психологічному рівні здорова особистість характеризується також креативністю, збалансованістю та адаптивністю; на ціннісно-смысловому рівні вона схильна до пошуку нових сенсів, осмислення досвіду та вирізняється здатністю отримувати задоволення від життя; на соціально-психологічному рівні прагне до співробітництва, здатна співпереживати та відчуває відповідальність перед соціумом.

Критеріями відновлення психологічного здоров'я є можливість оновлення особистісної цілісності і безперервності, віри в себе, здатності до самопідтримки і самопомоги; можливість підвищення самоефективності особистості, її здатності до самореалізації; можливість посилення потребно-мотиваційних, ціннісно-смыслових ресурсів особистості як джерела самозмін; можливість відновлення здатності підтримувати конструктивні стосунки з оточенням.

Відповідно вектори реабілітаційної роботи, з яких складається модель соціально-психологічної реабілітації особистості, – це робота, спрямована на досягнення особистістю стійкого самоприйняття, відновлення самоефективності, здатності до ціннісно-смыслового оновлення та підвищення рівня комунікативної компетентності.

Мішенями реабілітаційних впливів стають: 1) для поліпшення самоприйняття – підвищення самооцінки, розвиток толерантності до себе, удосконалення навичок самопідтримки і самопомоги; 2) для забезпечення продуктивної самореалізації – розвиток довготривалої мотивації, формування здатності долати перешкоди, стимуляція креативності; 3) для підвищення комунікативної компетентності – активізація доброзичливості, емпатійності, стимуляція ефективного співро-

бітництва; 4) для ціннісно-сміслового оновлення – розвиток рефлексивності, цілепокладання, конструювання нових життєвих перспектив.

Як перспективу дослідження визначаємо розроблення комплексних медійних, мережевих, онлайн-технологій реабілітації особистості, що передбачають моніторинг реабілітаційних процесів, включаючи профілактику зниження рівня психологічного здоров'я особистості.

Література

1. Газельбек Г. Реабилитация и социотерапия // Психиатрия, психосоматика, психотерапия : пер. с нем. / М. Бауэр, К. П. Киснер, Г. Фрайбергер, Г. Газельбек, Г. К. Розе, Э. Вульф. – М. : Алетейя, 1999. – 504 с. – С. 405–411.
2. Lauer R. H. Social problems and the quality of life / R. H. Lauer. – 7-th edition. – Boston : Mc Graw-Hill, 1998. – 698 p.
3. Мейєс С. Психология здоровья и стресс / С. Мейєс, Эддерен Т. ван // Психология: комплексный подход / под ред. М. Айзенка. – Минск : Новое знание, 2002. – С. 588–621.
4. Cartwright L. K. Sources and Effects of Stress in Health Careers / L. K. Cartwright // Health Psychology – A Handbook: Theories, Applications, and Challenges of a Psychological Approach to the Health Care System. – San Francisco, Washington, London : Jossey-Bass Publishers, 1979. – P. 419–445.
5. Scaturo D. J. The impact of combat trauma across the family life cycle: Clinical considerations // Journal of Traumatic Stress / D. J. Scaturo, P. M. Hayman. – Vol. 5; is. 2. – 1992. – April. – P. 273–288.
6. Solomon Z. Trajectories of PTSD: A 20-year longitudinal study / Z. Solomon, M. Mikulincer // American Journal of Psychiatry. – 2006. – Vol. 163. – P. 659–666.
7. Баякина О. А. Соотношение понятий психического и психологического здоровья личности / О. А. Баякина // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2009. – Т. 11; № 4 (5). – С. 1195–1200.
8. Глушкова Н. И. Психологическое и психическое здоровье как проблема национальной безопасности [Электронный ресурс] / Н. И. Глушкова. – Режим доступа : http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1636
9. Коробка Л. М. Психологічне здоров'я особистості в контексті здорового способу життя / Л. М. Коробка // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2011. – № 2. – С. 332–337.
10. Малейчук Г. И. Обоснование психологической модели психического здоровья [Электронный ресурс] / Г. И. Малейчук. – Режим доступа : <https://www.b17.ru/article/761/>
11. Милова Ю. В. Некоторые экзистенциальные аспекты личностного здоровья [Электронный ресурс] / Ю. В. Милова. – 2014. – Режим доступа : <http://iandfamily.ru/milova2014>

12. Сокольская М. В. Личностное здоровье профессионала / М. В. Сокольская // Вестник Российского государственного университета им. И. Канта. – 2009. – Вып. 5. – С. 21–29.
13. Шувалов В. Психологическое здоровье человека / В. Шувалов // Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология. – 2009. – Вып. 4 (15). – С. 87–101.
14. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
15. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ / Сальваторе Мадди. – СПб. : Речь, 2002. – 539 с.
16. Первин Л. Психология личности: Теория и исследования / Л. Первин, О. Джон. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 607 с.
17. Психология личности. Словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
18. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб. : Питер, 2001. – 368 с.
19. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер-Пресс, 1997. – 608 с.
20. Холл К. С. Теории личности / К. С. Холл, Г. Линдсей. – М. : КСП+, 1997. – 720 с.
21. Титаренко Т. М. Індикатори психологічного здоров'я особистості / Т. М. Титаренко // Психологічні науки: проблеми і здобутки : зб. наук. статей / Київ. міжнар. ун-т, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : КиМУ, 2016. – Вип. 9. – С. 196–215.
22. Вахштайн В. Возвращение материального. Лекция [Электронный ресурс] / В. Вахштайн. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/courses/17477>
23. Маркс Д. Ф. Антоновски Арон // Психология: биографический библиографический словарь / под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. – СПб. : Евразия, 1999. – С. 32–33.
24. Лорион Р. П. Альби Джордж В. // Психология: биографический библиографический словарь / под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чепмана, У. А. Конроя. – СПб. : Евразия, 1999. – С. 24–25.

References

1. Gazelbek, G., Kisner, K. P., Frajberger, G., Roze, G. K., Vulf, E. (1999). Reabilitatsiya i sotsioterapiya [Rehabilitation and sociotherapy]. *Psikhiatriya, psikhosomatika, psikhoterapiya* [Psychiatry, psychosomatics, psychotherapy]. Translated from Germ (pp. 405–411). Moscow: Aleteya Publ. (rus).
2. Lauer, R. H. (1998). *Social problems and the quality of life*. 7-th ed. Boston: Mc Graw-Hill.
3. Meyes, S. and Elderen, van T. (2002). Psikhologiya zdorovya i stressa [Psychology of health and stress]. In M. Eysenck (Eds.). *Psikhologiya: kompleksnyy podkhod* [Psychology: an integrated approach] (pp. 588–621). Minsk: Novoye znaniye Publ. (rus).
4. Cartwright, L. K. (1979). Sources and Effects of Stress in Health Careers. In: *Health Psychology – A Handbook: Theories, Applications, and Challenges of a Psychological Approach to the Health Care System* (pp. 419–445). San Francisco, Washington, London: Jossey-Bass Publishers.

5. Scaturro, D. J. and Hayman, P. M. (1992). The impact of combat trauma across the family life cycle: Clinical considerations. *Journal of Traumatic Stress*, Vol. 5, is. 2, 273–288.
6. Solomon, Z. and Mikulincer, M. (2006). Trajectories of PTSD: A 20-year longitudinal study. *American Journal of Psychiatry*, 163, 659–666.
7. Bayakina, O. A. (2009). Sootnosheniye ponyatiy psikhicheskogo i psikhologicheskogo zdorovya lichnosti [Correlation of the concepts of mental and psychological health of personality]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk* [Proceedings of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences], Vol. 11, no. 4(5), 1195–1200 (rus).
8. Glushkova, N. I. (2011). Psikhologicheskoye i psikhicheskoye zdorovye kak problema natsionalnoy bezopasnosti [Psychological and mental health as a problem of national security], https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=1636 (rus).
9. Korobka, L. M. (2011). Psykholohichne zdorovia osobystosti v konteksti zdorovoho sposobu zhyttia [Psychological health of personality in context of healthy lifestyle]. *Osvita rehionu. Politolohiia. Psykholohiia. Komunikatsii* [Education of the region. Politicalology. Psychology. Communications], 2, 332–337 (ukr).
10. Maleychuk, G. I. (2010). Obosnovaniye psikhologicheskoy modeli psikhicheskogo zdorovya [Justification of the psychological model of mental health], <https://www.b17.ru/article/761/>
11. Milova, Yu. V. (2014). Nekotoryye ekzistsentsialnyye aspekty lichnostnogo zdorovya [Some existential aspects of personal health], <http://iandfamily.ru/milova2014> (rus).
12. Sokolskaya, M. V. (2009). Lichnostnoye zdorovye professionala [Personal health of professional]. *Vestnik Rossiyskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Kanta* [Bulletin of the I. Kant Russian state university], 5, 21–29 (rus).
13. Shuvalov, V. (2009). Psikhologicheskoye zdorovye cheloveka [Psychological health of a person]. *Vestnik PSTGU. IV: Pedagogika. Psikhologiya* [Herald of PSTG. IV: Pedagogy. Psychology], 4(15), 87–101 (rus).
14. Kaprara, G. and Servon, D. (2003). *Psikhologiya lichnosti* [Personality psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
15. Maddi, S. (2002). *Teorii lichnosti: sravnitelnyy analiz* [Theories of personality: the comparative analysis]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
16. Pervin, L. and Dzhon, O. (2000). *Psikhologiya lichnosti: Teoriya i issledovaniya* [Personality psychology: theory and researches]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
17. Gornostay, P. P. and Tytarenko, T. M. (2001). *Psikhologiya lichnosti. Slovar-spravochnik* [Personality Psychology. Dictionary]. Kyiv: Ruta Publ. (rus).
18. Fernkhem, A. and Heyven, P. (2001). *Lichnost i sotsialnoye povedeniye* [Personality and social behavior]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
19. Hjelle, L. and Ziegler, D. (1997). *Teorii lichnosti (osnovnyye polozheniya, issledovaniya i primeneniye)* [Personality theories: basic assumptions, researches, and applications]. St. Petersburg: Piter-Press Publ. (rus).
20. Hall, C. S. and Lindsey, G. (1970). *Teorii lichnosti* [Personality theories]. New York: John Wiley and Sons.

21. Tytarenko, T. M. (2016). Indykatory psykholohichnoho zdorovia osobystosti [Indicators of personality's psychological health]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological science: problems and achievements], 9, 196–215 (ukr.).
22. Vakhshayn, V. (2013). Vozvrashcheniye materialnogo [Reappearance of materiality], <https://postnauka.ru/courses/17477#id17490> (rus).
23. Marks, D. F. (1999). Aron Antonovsky. In N. Shikhi, E. H. G. Chepman, U. A. Konroy (Eds.). *Psikhologiya: biograficheskiy bibliograficheskiy slovar* [Psychology: biographical bibliographic dictionary] (pp. 32–33). St. Petersburg: Evraziya Publ. (rus).
24. Lorian, R. P. (1999). Albi George W. In N. Shikhi, E. H. G. Chepman, U. A. Konroy (Eds.). *Psikhologiya: biograficheskiy bibliograficheskiy slovar* [Psychology: biographical bibliographic dictionary] (pp. 24–25). St. Petersburg: Evraziya Publ. (rus).

Tytarenko T. M. Theoretical and methodological grounds for social and psychological adaptation of individual in conditions of prolonged traumatization

The paper deals with the social and psychological rehabilitation through the prism of technologies to restore and maintain personality's psychological health which is deteriorating because of long-term traumatization caused by hybrid war. The key indicators of mental health are identified: integrity, self-realization, self-regulation. The auxiliary indicators on an individual psychological level are called: creativity, balance, adaptability; on value-semantic level: search for new meanings, experience comprehension, ability to enjoy life; on social and psychological level: tendency to cooperate, ability to empathize, responsibility towards society. There are developed the criteria to restore mental health: ability to achieve personal integrity and continuity, to gain self-faith and ability of self-support and self-help; the possibility to increase personality's self-efficacy and ability to self-realization; possibility of strengthening the needs and motivation sphere, and value-semantic resources as a source of personality's self-transformation; possibility to recover the ability of maintaining the constructive relationship with environment. The vectors of rehabilitation work are identified. They are components of personality's social and psychological rehabilitation model which is focused on achieving sustainable self-acceptance, on restoration of self-efficacy, on capacity for the value-semantic renewal, and on improving the communicative competence.

Key words: socio-psychological rehabilitation, mental health, mental health indicators, criteria for health recovery, vectors of rehabilitation influences, rehabilitation technologies.

© Титаренко Т. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В. М. Духневич

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЛАДУ ЯК ОСНОВА ДЛЯ РОЗГОРТАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ АКТИВНОСТІ МОЛОДІ

На основі проведених фокус-групових досліджень аналізуються уявлення молоді про ситуацію в Україні, владу і державу та їх вплив на уявлення молоді про можливі форми власної політико-правової активності. Показано, що влада в цілому сприймається як колективний суб'єкт, який зазвичай перебуває в опозиції до іншого колективного суб'єкта – народу. Встановлено, що інтерес молоді до політики має, у кращому випадку, фрагментарний характер, її політична освіченість є низькою. З'ясовано, що очікування від влади пов'язуються з досить виразними патерналістичними настановленнями: припинення воєнного конфлікту на сході країни, підвищення рівня життя, доходів і гарантування зайнятості, створення можливостей для самореалізації молоді тощо. При цьому відмічається проблема корупції, адже, за оцінками молодих людей, влада лише демонструє наміри, проте всіляко ухиляється від реальних дій щодо подолання корупції. Виявлено, що брак досвіду у вирішенні проблемних питань політико-правового характеру, переконаність у тому, що більшість проблем можна “розв'язати” в неправовий спосіб (хабар, підкуп, “подяка” і т. ін.), формують у молоді негативні настановлення, а саме що “норм закону можна не дотримуватися, оскільки навіть ті, хто приймає закони, їх ігнорують”. Констатовано готовність молоді реалізовувати революційний сценарій розв'язання суспільних суперечностей.

Ключові слова: політико-правова активність, соціальні уявлення, громадянин.

Проблема. Відомо, що мислення як функція опосередкованого й узагальненого відображення дійсності активізується лише тоді, коли людина, потрапивши в проблемну ситуацію, переживає суб'єктивне відчуття труднощів. Коли ж перешкод у сприйманні та розумінні соціальної дійсності, здійсненні повсякденних дій у соціальному просторі немає, то це призводить до того, що людина починає сприймати навколишнє середовище як “щось наперед задане”, і в результаті – якщо немає спеціально поставленого завдання – не рефлексує того, що ви-

ходить за межі її актуальних потреб. Соціум постає як тло, на якому проходить життя особистості, як середовище задоволення її актуальних потреб. А власне конструктивна діяльність по створенню необхідного чи бажаного суспільного середовища покладається на інших: більш активних членів суспільства, громадських діячів та активістів, волонтерів, політиків, представників влади і т. ін. Конструюється лише найближче середовище-оточення – тією мірою, якою людина є суб'єктом власного життя.

Значну роль у формуванні бачення молодою людиною влади і владних відносин, політико-правової дійсності сьогодні відіграють ЗМК та соціальні медіа. На думку С. Московічі, уже сформувався особливий тип людини – “людина публіки”. Вона, на відміну від “людини натовпу”, не бере участі у вуличних акціях, а споживає медіапродукти з екрана телевізора та із соціальних мереж.

Молодь, звісно, більшою мірою залучається в суспільно-політичні акції, проте слід пам'ятати, що уявлення про ситуацію, що існують у сім'ї, мають значний вплив на усвідомлення процесів, що відбуваються в суспільстві, і на вибір форм політико-правової активності. Вважаємо, що в кращому разі усвідомлюються лише окремі аспекти суспільного політичного та економічного життя громади чи країни, які безпосередньо впливають на життєдіяльність конкретної особи чи групи, до якої вона належить (найчастіше – сім'ї). Зазвичай ці аспекти пов'язані з питаннями побудови програм власного перспективного майбутнього, економічного добробуту і мало стосуються політичної дійсності. А ще точніше – політична дійсність набуває вимірів значущості лише тоді, коли людині не вдається реалізувати свої програми перспективного майбутнього. Власне, ЗМК та соціальні мережі соціально прийнятним способом дають людині змогу уникнути роботи по усвідомленню цієї політичної дійсності, емоційно відреагувати на ситуацію. Особа делегує функцію “думання” різноманітним коментаторам та аналітикам, політичним діячам, що за неї аналізують ситуацію, будують прогнози та пропонують відповіді на “актуальні проблемні питання”. Правда, досить часто актуальними ці питання є саме для таких експертів та аналітиків-коментаторів, оскільки потреба самому відрефлексувати ситуацію в особі не актуалізована. Проте свою функцію такі ЗМК все ж виконують: “згладжують” гострі кути питань, що мають найбільшу соціальну значущість та резонанс, наприклад, боротьби з корупцією, економічного добробуту громадян та їхніх політичних свобод і відповідальності, припинення воєнного конфлікту на сході країни тощо.

Загалом можна припустити, що ті соціально-політичні процеси життєдіяльності суспільства та державних інституцій, що безпосеред-

ньо не впливають на *якість життя*, рефлексуються незначною мірою. Аж допоки згадана якість життя не набуває особливих вимірів значущості. При цьому не обов'язково активність особистості буде мати конструктивний, чи, точніше, конструктивно-перетворювальний, характер. Побудова програм перспективного майбутнього не завжди враховує можливі наслідки від власних дій. Тому форми політико-правової активності особистості можуть бути різними: від конструктивного діалогу з іншими громадянами чи владою (в особі її конкретних представників), орієнтованого на відновлення status quo, забезпечення гарантованих прав, вирішення нагальних питань, до різноманітних протестних форм, які не завжди лежать у правовому полі.

Мета статті: показати, як актуальні уявлення молоді про владу та актуальну ситуацію формують настановлення про можливі форми політико-правової активності.

Значною мірою вибір форм політико-правової активності зумовлюється минулим досвідом особи. А якщо такого досвіду мало, скажімо, як у молодій людині? А якщо уявлення про можливу політико-правову активність будуються на засвоєних, чи, точніше, привласнених, оцінках значущих інших про ефективні форми чи сценарії поведінки в політико-правовій сфері, оскільки навчальне середовище не забезпечує формування необхідних компетенцій розв'язання проблемних політико-правових дилем? Або ж на оцінках влади, які поширені в молодіжному середовищі чи ґрунтуються на стратегіях оцінювання та прийнятті рішень у найближчому соціальному оточенні? Питання є полемічними, проте з високим ступенем імовірності можна припустити, що орієнтирами для дій будуть форми активності, які використовуються зараз чи використовувалися в найближчій історичній перспективі. Очевидно, що не останню роль у цьому питанні будуть відігравати уявлення молоді щодо влади, зокрема оцінки того, як влада може забезпечити економічний добробут своїх громадян і які можливості для самоздійснення вона створює для молоді. Зважаючи на ту обставину, що молодь – це найбільш мобільна та адаптивна до змін частина суспільства, вивчення цих питань вважаємо вкрай актуальним.

Ще одним аргументом на користь актуальності дослідження уявлень молоді про владу може бути думка, висловлена заступником Міністра молоді та спорту Олександром Яремою: “Лише 5% молодих людей належать до молодіжних організацій або знають про них, хоча в країнах Європи частка людей, активно залучених у суспільні процеси, сягає 20-25%” [1]. А це означає, що, з одного боку, існує великий потенціал для залучення молоді до суспільно перетворювальних процесів

через громадський сектор. А з другого, що цей потенціал може використовуватися різноманітними політичними силами заради досягнення окремих політичних цілей, за рахунок залучення молоді до окремих політичних акцій чи мобілізації політичними силами своїх симпатиків. Саме тому питання формування навичок рефлексії актуальних політичних подій та власної політико-правової активності набувають вимірів особистої значущості.

В основу нашої розвідки було покладено глибинні інтерв'ю та фокус-групові дослідження. Протягом 2015–2016 років експериментальними процедурами було охоплено кілька десятків молодих людей (40 осіб) – студентів київських вишів, які у форматі керованого діалогу презентували своє бачення влади та можливих форм політико-правової активності в наявній ситуації. Вік респондентів становив від 19 до 27 років, серед них було 29 жінок та 11 чоловіків. Досліджуванам гарантувалася анонімність участі. Усі результати узагальнювалися та інтерпретувалися як виявлені тенденції. Діалог будувався на засадах проблематизації з використанням відкритих питань. У нашому дослідженні поняття “студенти”, “студентська молодь” чи “молоді люди” вживаються як синоніми.

Як показали результати проведеного нами аналізу, представники сучасної студентської молоді не дуже переймаються питаннями політики: інтерес до політики має в кращому разі *фрагментарний* характер, політична освіченість є *низькою*. Актуальну суспільно-політичну ситуацію молоді люди описують за допомогою категорій “*невизначеність*”, “*неоднозначність*”, “*хаос*”, “*конфлікт*”. Причому такі негативні оцінки діяльності влади формують настановлення на максимальне уникнення контакту з політичною дійсністю, допоки існує така можливість. При цьому власне потреба розібратися в ситуації, сформувані власне відрефлексоване бачення того, що відбувається, не актуалізується, позаяк в пріоритетах молоді людини – побудова та реалізація програм власного життя по змозі без політики. В основі цього – уявлення про те, що “*реальних змін у політичному житті країни немає*”, у суспільстві панує “*застій*”. Загалом можна констатувати, що симпатії та антипатії щодо тієї чи іншої політичної сили або діяча все ще відіграють більшу роль, аніж рефлексія програмних засад їхньої діяльності. Останні політичні дії чи рішення, зафіксовані в уявленнях молоді людини, мають більшу мотиваційну привабливість при політичному виборі, ніж системні та послідовні дії таких політичних сил чи окремих політиків. Рефлексія наслідків політичних рішень та дій окремих політичних акторів часто залишається більшою мірою бажаним, аніж реальним результатом. Тобто значну роль у процесі прий-

няття рішень у політико-правовій сфері відіграють інтуїтивно-почуттєві механізми вибору [2, с. 41-47].

Образи актуальної ситуації і влади здебільшого фрагментарні. Ситуація оцінюється як *неоднозначна, багатовекторна та багатопладова*, звідси суб'єктивні труднощі в побудові цілісної картини. Крім того, молоді люди демонструють неготовність глибоко аналізувати ситуацію, підмінюючи потребу у формуванні об'єктивної картини дійсності емоційним відреагуванням щодо окремих політико-правових суб'єктів (президент, парламент, представники силових структур, політики чи громадські діячі тощо). Молоді люди декларують своє невдоволення владою, але при цьому не розуміють, як змінити цю ситуацію, не бачать конструктивних політико-правових шляхів виходу з неї. Поширені настановлення про *“майдан як форму зміни влади, що не задовольняє”*. Існують уявлення про можливість використання революційного сценарію розвитку як перевіреного часом, одного з найбільш наочних та дієвих механізмів подолання соціальних суперечностей, що переконаливо довів свою ефективність.

Влада в цілому сприймається як колективний суб'єкт, який зазвичай перебуває в опозиції до іншого колективного суб'єкта – народу. Вона (її представники) виглядає як закрита група людей, яка працює тільки на себе або у власних корисливих інтересах, найбільше переймається тим, щоб утримати владу, або переслідує якісь свої особисті чи корпоративні інтереси. При цьому ніякої відповідальності перед громадянами влада не несе, і це викликає невдоволення. В уявленнях молоді гучні політичні заяви чи звинувачення в порушенні законів зазвичай не мають підкріплення чи розвитку в плані покарання винних. Багато хто вважає, що *“політичні заяви та звинувачення – це лише один з інструментів політичної боротьби, спрямованої на перерозподіл влади”*. Серед молоді досить поширена думка, що наразі немає дієвих механізмів контролю влади, тож наяву її безкарність. Зміни у владі, в діяльності окремих владних структур не оцінюються молоддю як системні, докорінні. Декларується необхідність самотужки влаштувати власне майбутнє, незалежно від влади, яка *“займається чимось своїм”*.

Уявлення про владу ґрунтуються на переконаності, що влада – це *“щось таке, що живе своїм життям, заради задоволення власних потреб та інтересів”*. Представник влади асоціюється не з певною функцією (чиновником – особою, наділеною повноваженнями для виконання суспільно значущої роботи), а з людиною, яка використовує владу для лобіювання чи відстоювання інтересів окремих осіб чи політико-кланових груп. Важливо відмітити, що молоді люди, серед яких

поширені такі настановлення, практично не мають досвіду реальної взаємодії з представниками влади або ж цей досвід є незначним.

Загалом очікування від влади пов'язуються з досить виразними *патерналістичними настановленнями*: припинення воєнного конфлікту на сході країни, підвищення рівня життя, доходів і гарантування зайнятості, створення можливостей для самореалізації молоді тощо. При цьому відмічається проблема корупції, адже, за оцінками молодих людей, влада лише демонструє наміри, проте всіяко відхиляється від реальних дій щодо подолання цього негативного суспільного явища. Створюється лише видимість контролю влади, а насправді залишається так, як було раніше. Спостерігається цікавий парадокс: влада розглядається як самодостатня сила, відірвана від народу; в уявленнях існують лише поодинокі судження про те, що представник влади – це всього лише обраний на певний час службовець, якому делеговано право представляти інтереси громади. Попри те, що декларується відсутність дієвих механізмів контролю влади, готовність брати на себе відповідальність за контроль влади чи зміну ситуації мінімізується. Власна відповідальність за розбудову чи розвиток держави перекладається на інших, власна роль у суспільно перетворювальних процесах мінімізується.

Вартою уваги є та обставина, що ідеї корумпованості влади завжди знаходять широку підтримку в студентському середовищі. В уявленнях молодих людей “корумпованість є загальною рисою влади і лише окремі її представники не є корумпованими”. А діяльність усіх політичних сил та акторів лише демонструє “залежність політиків один від одного”, підтверджує настановлення про те, що “залученість політиків до політичної діяльності має корисливий характер”.

У молодіжному середовищі спостерігаються *соціальна апатія, конформізм та небажання творчо відповідати на різноманітні соціальні виклики*. Певна байдужість до суспільно-політичних процесів, брак прикладів діяння влади в інтересах людей формують у молоді відчужене ставлення до того, що відбувається навколо, бажання мінімізувати активність у політико-правовій сфері. Це до певної міри пояснює її настановлення “*влада чимось займається, і нехай щось робить, головне – аби не заважала мені*”. При цьому “вихід” у соціальну площину вбачається передусім через реалізацію революційних настановлень – тобто в крайній формі. Можливість організації діалогу з владою молодь вважає малоефективною. Це пов'язується насамперед з тим, що вона не бачить реальних змін у суспільстві після двох останніх революцій: “*усе залишилось, як і було*”, “*нічого не змінилось*”, “*влада буде та реалізує різні схеми маніпулювання громадянами*”, “*і*

далі зберігаються ті самі схеми, негативні для економічного та політичного розвитку країни, що мали місце раніше, за колишньої влади”.

Отже, брак досвіду щодо вирішення проблемних питань у політико-правовому полі, уявлення про те, що більшість проблем можна “розв’язати” у неправовий спосіб (хабар, підкуп, “подяка” і т. ін.), формують у молоді настановлення, що “норм закону можна не дотримуватися, оскільки навіть ті, хто приймає закони, їх ігнорують”. Основною характеристикою влади, на переконання молоді, є “корумпованість, що не дає змоги розвиватися країні”; поширеними є уявлення про те, що “влада блокує розвиток країни”, “допускає зубожіння людей”. При цьому простежується дослуховування до думки значущих інших (насамперед родини та меншою мірою – середовища однолітків). Виходить, такі уявлення характерні не лише для молоді, а й для представників старшого покоління.

Загалом можна констатувати, що думки про погіршення матеріального становища населення в поєднанні з уявленнями про корумпованість влади гуртують навколо себе людей з різними уявленнями: актуалізується ідея про можливість та необхідність вдаватися до “революції” як способу зміни влади, “поки не прийдуть гідні”, що “дасть змогу досягти певного рівня економічного добробуту тим, хто щось хоче й може робити”. При цьому обстоюється думка, що “такий сценарій не найкращий, але інші (сценарії) вже показали свою неефективність”. А зважаючи на те, що основу уявлень молоді людини значною мірою складають оцінки, засвоєні в сім’ї, можна висунути припущення про значний потенціал невдоволення владою людей, пов’язаний саме з уявленнями про економічне (не)благополуччя. Фактично орієнтири “Помаранчева революція” та “Революція Гідності” задають вектор формування уявлень про можливі ефективні сценарії дій у політико-правовій сфері.

Цікавими також видаються оцінки дій влади щодо врегулювання ситуації на сході країни. Военні дії на Донбасі та Луганщині, як і уявлення про воєнну агресію Росії, розглядаються як такі, в яких “сама влада зацікавлена”. Военний конфлікт “вигідний владі країни”, оскільки “дозволяє їй реалізовувати свої інтереси та відволікає увагу від інших гострих питань”. За оцінками молоді, ситуація на сході країни створює можливості для “економічного збагачення політичної еліти”. При цьому “інтереси пересічних громадян не враховуються”, а “цінність людського життя нівелюється”.

Загалом у студентському середовищі викликає тривогу і занепокоєння та обставина, що воєнний конфлікт на сході країни, як і анексія Криму, пересічними громадянами сприймається вже як даність. Широ-

ко представлені уявлення про те, що наразі “війна сприймається громадянами як звичний стан суспільної дійсності”. Досить поширена також думка, що затягування воєнного конфлікту на сході країни зумовлене “браком у керівництва країни політичної волі”.

Згадаймо у зв’язку із цим відому істину, що, коли на перший план виходять питання виживання (скажімо, через воєнні дії чи економічне зубожіння), роль політичних преференцій та вподобань людини взагалі мінімізується. У такій ситуації правові регулятори втрачають свою силу і підмінюються в кращому разі моральними (хоч і не завжди ними). Необхідність виживання знімає для особистості більшість соціально встановлених обмежень, формуються настановлення на відновлення певного психологічного балансу та рівня життя.

Наше дослідження висвітило аналогічні тенденції: молоді люди намагаються максимально усунути від політичної дійсності та взаємодії з владою; бажають власноруч вибудувати власне майбутнє, аби тільки влада не заважала; а якщо влада все ж таки своїми корупційними діями “доведе людей до певної межі”, вони готові “вийти на нову революцію”. За оцінками молоді, діяльність органів влади є непрозорою, процвітає “кумівство”, що не сприяє покращенню соціально-економічної ситуації в країні та “блокує можливості для самореалізації молоді”. Невіра молодих людей у можливість “змінити щось на краще у правовий спосіб” викликає песимістичні настрої.

Висновки. Отже, самостійна аналітико-синтетична діяльність молоді людини з формування цілісного образу ситуації часто фактично підмінюється, чи, точніше, заміщається, її емоційним відреагуванням. Попри існування патерналістичних настановлень щодо влади (“повинна дати...”, “має забезпечити...”, “мусить вирішити...”) молоді, вибудовуючи плани перспективного майбутнього, орієнтуються найчастіше на себе чи найближче соціальне оточення, яке може їй допомогти в самореалізації та забезпеченні належного рівня і якості життя. Поглиблюється розмежування між “ми” (молодь) і “вони” (влада), оскільки значного поширення набувають уявлення про те, що “влада думає не про молоді, а передусім про власні інтереси”. Порушення балансу відносин між громадянином і державою актуалізує в молодих людей уявлення про революцію як можливий, хоч і не завжди ефективний сценарій подолання суспільних суперечностей у нинішніх умовах. З огляду на це потрібно подбати про розроблення програм психологічного супроводу, більш активне залучення молоді в інтеграційні суспільні процеси.

Література

1. Лише 5% української молоді залучені в суспільні процеси [Електронний ресурс] : аналітика від 3 жовтня 201 р. / Інформаційне агентство “Волинські Новини”. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/policy/molod-ta-vlada-lyshe-5-iunykh-ukrayintsiv-zalucheni-v-suspilni-protsezy/>
2. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. – К. : Міленіум, 2008. – 360 с.

References

1. Lyshe 5% ukrayynskoi molodi zalucheni v suspilni protsezy: analityka vid 3 zhovtnia 2016 roku. Informatsiine ahentstvo “Volynski Novyny” [Only 5% of Ukrainian youth are involved in social processes: Analyst from October 3, 2016. News agency “Volynskie Novosti”]. <http://www.volynnews.com/news/policy/molod-ta-vlada-lyshe-5-iunykh-ukrayintsiv-zalucheni-v-suspilni-protsezy/>
2. Kazmirenko, V. P. (Eds.). (2008). *Intehratsiini protsezy v suspilstvi ta politychnyi vybir osobystosti* [Integration processes in society and political choice of personality]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Dukhnevych V. M. Ideas about authority as a basis of youth political and legal activity deployment

On the basis of focus group research were analyzed representations of young people about the situation, about the country and about the authority and its impact on youth representation on the possible form their own political-legal activity. It is shown that the authorities generally perceived as a collective entity, which usually is in opposition to other collective entity – the people. It is established that young people's interest in politics is, at best, fragmentary, their political education is low. It is found out that expectations from the authorities are associated with quite distinct paternalistic inferences: the resolution of a military conflict in the East, the improvement of life quality, incomes, employment guarantees, the creation of opportunities for youth self-realization, etc. At the same time, the problem of corruption is highlighted, since in the estimations of young people the authorities only demonstrates, but does not take real action to overcome corruption. It has been established that the lack of experience in solving problem issues in the political and legal field, the idea that most problems can be “resolved” in an illegal way (bribe, “gratitude”, etc.) forms in young people the idea that “the norms of the law can be ignored because even those who creates the laws ignores them”. It was stated that young people are ready to implement revolutionary scenario for resolving social contradictions.

Key words: political-legal activity, social representation, citizen.

© Духневич В. М.

І. В. Жадан

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ МОЛОДІ: БАЗОВІ ПОНЯТТЯ І ПОКАЗНИКИ

У річищі конструктивно-дискурсивного підходу самоідентифікацію розглянуто як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформується в процесі соціальної взаємодії і зміни психосоціального досвіду особи. З огляду на роль комунікації в розвитку ідентифікаційних процесів запропоновано класифікацію самоідентифікацій на основі способу знаково-символьної взаємодії особи з іншими та світом. Виокремлено чотири рівні самоідентифікації, кожному з яких відповідає певний спосіб використання знаку як засобу: а) позначення ідентичності, б) символічного її осмислення, в) конструювання категорій та ідеалів, з якими особа себе ідентифікує, г) конструювання умов і правил перетворення реальності. Операціоналізовано базові поняття: національну самоідентифікацію визначено як усвідомлення належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності й очікування щодо майбутнього; громадянську – як самовизначення особистості в континуумі виявів суб'єктності та отождолення із спільнотою, члени якої готові і здатні до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії. Таким чином розмежовано ці поняття, визначено показники громадянської і національної самоідентифікації та висунуто припущення про особливості їх виявів на різних рівнях.

Ключові слова: громадянська та національна самоідентифікація, комунікативні практики, спосіб використання знаку.

Проблема. Успішність соціальних змін, яких потребує українське суспільство, значною мірою визначається ідентифікаційними процесами, зумовленими психологічними та соціокультурними чинниками. Так, наприклад, розвиток громадянського суспільства, детермінований особливостями громадянської ідентифікації, неможливий без змін у дистанціюванні влади, у ставленні до невизначеності майбутнього, без інтегрування людей у громадські об'єднання, без регуляції афективності, атрибуції, без фокусування на сучасному і майбутньому – тобто тих параметрів культури, які визначають вектор суспільного розвитку і самі перспективи розвитку (Г. Гофстеде, К. Клакхон, Т. Парсонс, Е. Шилз та ін.). Ситуація ускладнюється мінливістю і динамічністю світових процесів, які зумовлюють “дроблення” національної самоідентифікації і конструювання водночас

наднаціональної, транснаціональної, субнаціональної ідентичностей, що гальмує творення політичної нації і створює загрози для успішного існування й розвитку держави. Тому формується запит на визначення чинників та ресурсів активізації процесів громадянської і національної самоідентифікації.

Ключовим поняттям у дослідженнях ідентифікації є комунікація – як засіб трансляції власних смислів [1] і як середовище, у якому особистість самовизначається, співвідносить, порівнює і переживає свою тотожність комунікативному образу “Я”, тобто досягає ідентичності [2]. У такому разі комунікативні процеси можна розглядати як такі, що породжують ідентичності, а комунікативні практики та їх трансформації – як, відповідно, чинник і ресурс розвитку національної та громадянської самоідентифікації.

На першому етапі дослідження зумовленості самоідентифікаційних процесів трансформаціями комунікативних практик постала проблема визначення базових категорій і показників. Узагальнення даних наукових розвідок з проблем громадянської та національної ідентичностей дає підстави констатувати, що в сучасних політико-психологічних концепціях уявлення про сутнісні відмінності, показники та індикатори громадянської і національної самоідентифікації схематичні і різнопланові, дефініції “перетинаються”, а то й взагалі не дають змоги розрізнити базові поняття. Така розмаїтість змістових і структурних інтерпретацій досліджуваних феноменів суттєво ускладнює конструювання теоретичної моделі емпіричного дослідження, а тому постає *завдання* визначення змістових і динамічних особливостей та показників громадянської і національної самоідентифікацій, окреслення простору їх функціонування та взаємозумовленості.

Методологічною основою дослідження обрано конструктивно-дискурсивний підхід, відповідно до якого:

- дискурс розглядається як інструмент і результат конструювання ідентичностей;
- констатується взаємозумовленість дискурсу і комунікативних практик;
- наголошується на ситуативності ідентифікаційного дискурсу (послідовній, інституціональній і риторичній);
- самоідентифікація особистості постає як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформується в просторі соціальної взаємодії;
- визнається принципова можливість і неперервність конструювання компонентів ідентичностей, а водночас і впливу на процеси самоідентифікації.

Відтак процес самоідентифікації постає як динамічний, нелінійний і значною мірою зумовлений особливостями знаково-символьної комунікації особи на різних рівнях соціальної взаємодії.

З огляду на кінцеву *мету дослідження* (визначення особливостей впливу комунікативних практик на громадянську і національну самоідентифікацію молоді) та з урахуванням концептуальних засад конструктивно-дискурсивного підходу логіка конструювання робочих дефініцій та відбору емпіричних показників передбачала зосередження на тих самоідентифікаційних конструктах, які мають вищий імовірнісний потенціал змін унаслідок трансформування комунікативних практик.

Пошук комунікативних координат, у яких можна було б вибудувати теоретичну модель дослідження, привів нас до підходу, застосованого В. О. Колотаєвим і О. В. Улибіною для обґрунтування стадіальної моделі ідентичності [3]. Запозичивши ідею цих дослідників, які спосіб використання знаку поклали в основу класифікації ідентифікаційних процесів, ми виділили чотири рівні самоідентифікації, на кожному з яких знак використовується як засіб: 1) позначення ідентичності, 2) символічного її осмислення, 3) конструювання категорій та ідеалів, з якими особа себе ідентифікує, 4) конструювання умов і правил перетворення реальності. У термінології R. Jenkins перший рівень відповідає номінальній ідентичності, а три наступні є різновидами віртуальної ідентичності і характеризують її змісти [4]. Зміни в номінальній ідентичності зумовлюють зміни віртуальної, можлива і зворотна зумовленість [5].

На першому рівні (*рівень знакової репрезентації*) комунікація і осмислення світу здійснюються за допомогою знаків, що мають індексальну природу (знаки-прикмети за Пірсоном). Самоідентифікування відбувається в ситуації виконання формальних процедур (заповнення анкети, відповіді на запитання тощо). Громадянство і належність до нації сприймаються як природне явище (даність), а відтак не рефлексуються, не викликають запитань, сумнівів, критики, не оцінюються.

На другому рівні (*рівень інтерпретації смислів*) комунікація здійснюється за допомогою знаків-символів. Реальність і символ в уявленнях суб'єкта нерозривно пов'язані, за межами символу реальності не існує. Самоідентифікація цілком визначається дискурсом, суб'єкт засвоює і транслює ідеї, які сприймаються як абсолютно істинні і єдино правильні. Громадянська і національна ідентичності розглядаються як реальність, що потребує від людини повної відповідності встановленим правилам і вимогам ("справжній громадянин – це...", "бути українцем означає..."). Модель комунікації і конструювання дискурсу

ідентичності спирається на норми і настанови, отримані з авторитетного джерела.

На третьому рівні (*рівень конструювання смислів*) метою комунікації є пошук смислів, при цьому знаки використовуються для конструювання соціальних категорій, узагальнень та формування реальності, яка відповідає ідеалу. Відбувається самоідентифікація з образом ідеального майбутнього (уявлення про ідеальну громадянську спільноту, державу). Реальність, яка не відповідає бажаному, дратує і не приймається. Є розуміння того, що громадянська і національна ідентичності можуть виявлятися по-різному, однак власний варіант видається об'єктивнішим (правильнішим). Суб'єкт намагається дотримуватися правил і підкоряється їм, хоч вони й далекі від ідеалу. Це модель поведінки суб'єкта, який критично осмислює знання і формує власне бачення ситуації.

На четвертому рівні (*рівень конструювання умов і правил перетворення реальності*) у процесі комунікації конструюються умови існування знакового середовища, правила й умови для створення правил, які змінюють ситуацію і роблять її прийнятною. Відбувається ідентифікація себе як суб'єкта, орієнтованого на взаємодію з метою перетворення реальності відповідно до власних уявлень, створення умов і правил життя. Спостерігається відмова від отождолення з масовими цінностями та ідеалом, усвідомлення їх ілюзорності, розуміння відносності і ситуативності ідентифікацій, орієнтація на самостійне прийняття рішення щодо того, як діяти в певній ситуації.

За такого підходу стають зрозумілими труднощі з дефініціями, адже, як свідчать результати наших попередніх досліджень, на рівні знакових репрезентацій, а в окремих випадках і на рівні репрезентацій смислів вирізнити специфіку громадянської і національної самоідентифікацій не видається можливим, насамперед через "бідність" репрезентацій громадянського і національно-державного.

На основі запропонованої теоретичної моделі самоідентифікацій було сформульовано робоче визначення поняття "громадянська самоідентифікація" та виокремлено емпіричні показники, за якими можна оцінити її особливості на кожному з рівнів.

Громадянську самоідентифікацію визначено як усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, члени якої готові і здатні до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії. Громадянська самоідентифікація має процесуальний характер і на різних рівнях взаємодії постає як: а) усвідомлення власної спроможності обстоювати свої громадянські права та цінності; б) усвідомлення значущості дотримання прав інших і солідаризація з

іншим або групою, члени якої обстоюють певні громадянські цінності, практики та моделі поведінки; в) конструювання бажаної реальності через вплив на прийняття рішень політичною владою та державними інститутами.

За результатами аналізу досліджень з проблеми громадянської ідентифікації було виокремлено низку показників і висунуто припущення про особливості їх виявів на різних рівнях громадянської самоідентифікації (табл.).

Таблиця

Показники громадянської самоідентифікації

Показники	Особливості виявів на різних рівнях самоідентифікації			
	рівень знакової репрезентації	рівень інтерпретації смислів	рівень конструювання смислів	рівень конструювання умов і правил
1. Суб'єктна самоідентифікація	не артикулюється; зовнішня детермінація активності; ставленнєвий компонент не сформований; цілі і цінності активності не рефлектуються і не визнаються самостійно	артикульована, частково відрефлексована; переважання зовнішньої детермінації; активність регулюється засвоєними нормами і правилами; ставлення формуються дискурсом, не аналізуються; “я хочу” відповідати очікуванням громади	інтенціональна; внутрішня детермінація активності; пропонувані норми, мотивації, цілі і цінності аналізуються, інтерпретуються і присвоюються вибірково. Довільне визначення цілей, сфер і форм громадянської активності. “Я здатен”, “Я знаю”, “Я досягаю”.	Самопотенціювання, конструювання образу бажаного тут і тепер, вибір способів дії; “Я розвиваюся і реалізую себе”
2. Локус контролю соціальної відповідальності	екстернальний	переважає екстернальний	переважає інтернальний	інтернальний
3. Потреба у свободі	низька, переважно свобода “Я”	низька, готовність до самообмежень	середній рівень, визнання права іншого на свободу	високий рівень (потреба у свободі прийняття рішень)

Психологічні проблеми трансформаційних процесів...

Показники	Особливості виявів на різних рівнях самоідентифікації			
	рівень знакової репрезентації	рівень інтерпретації смислів	рівень конструювання смислів	рівень конструювання умов і правил
4. Практики громадянської взаємодії	неузвичасні	приймаються пропонувані авторитетними іншими без рефлексії	приймаються вибірково, після аналізу доцільності активності	конструюються під конкретне завдання відповідно до особливостей ситуації
5. Можливі “Я” суб’єкта громадянської взаємодії та стратегії їх досягнення	переважання негативних можливих “Я”	позитивні символічні можливі “Я”, стратегій немає	позитивні відрефлексовані можливі “Я”, стратегії схематичні	позитивні метафоричні можливі “Я”, є стратегії їх досягнення
6. Моделі громадянської активності	ритуальні	традиційні, звичасві	регламентовані законом	конструювання правил і впровадження їх у життя
7. Часова орієнтація	короткострокова (“тут і зараз”)	короткострокова, переважає спрямованість у минуле	довгострокова (спрямованість у майбутнє)	довгострокова (істина відносна, усе може змінюватись, головне – досягнення цілей)
8. Дистанційованість влади	відмежування (різні світи)	значна (влада – даність, законність значення не має)	мала дистанція (влада має спиратися на закон і відповідати критеріям добра і зла)	дистанція незначна (влада – інструмент досягнення цілей)
9. Інтегрованість у громадянську спільноту	мінімальна	середня (очікування захисту у відповідь на відданість)	висока (готовність відповідати за себе і близьких)	“Я”-свідомість (вирішити завдання важливіше, ніж зберегти взаємини)
10. Сенс (цілі) громадянства	невизначені	виконання соціальної ролі	мрії про майбутнє	перетворення реальності

Національна самоідентифікація в межах даного дослідження визначається як усвідомлення особою своєї належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності та очікування щодо майбутнього.

Очевидно, що ступінь ірраціональності, емоційної навантаженості, політичної та ідеологічної ангажованості національної самоідентифікації значно вищий, ніж громадянської, а тому передбачити ймовірні конфігурації *показників національної самоідентифікації* та особливості їх виявів на різних рівнях на етапі теоретичного аналізу не видається можливим.

Особливості національної самоідентифікації молоді передбачається визначати за результатами якісного і кількісного аналізу конструктів, що репрезентують:

- переживання, пов'язані з усвідомленням належності до української політичної нації (позитивні-негативні-амбівалентні; ієрархія загальнодержавної та локальних самоідентифікацій; відчуття сутнісної тотожності, спільного коріння тощо);

- образ минулого, теперішнього і майбутнього української державності (можливі і неможливі образи моєї держави);

- уявлення про цінність держави (чий інтереси виражає, чий захищає?);

- міфи і символи держави (національна спільнота, національна ідея, ідеологія, національні інтереси, імідж держави);

- ознаки національної належності (“свої” і “чужі”, що означає бути українцем?);

- самопроєкцію в майбутнє (уявлення про себе і самореалізацію в державі, чи пов'язується власне майбутнє і майбутнє держави, особистісно значущі надії і страхи щодо власного майбутнього у своїй державі);

- потреби в цінностях свободи і правової держави, прагнення до регламентованості (унікнення неоднозначності смислів, потреба у строгих нормах і правилах, ясних і чітких відповідях на всі питання);

- ставлення до геополітичного позиціонування держави (зовнішньополітичні орієнтації, уявлення про національний суверенітет, національні інтереси, національну безпеку і стратегії розвитку);

- інтегрованість до політичної нації (знання історії, дотримання і збереження традицій, ставлення до сталості національних традицій, обізнаність щодо економічного, соціального, освітнього та інших напрямів державної політики).

Аналіз особливостей національної самоідентифікації здійснюватиметься за параметрами рефлексивності, ситуативності (надситуатив-

ності), механізмів її конструювання (приєднання чи протиставлення, відповідно – позитивна чи негативна ідентичність) тощо.

Висновки:

1. Самоідентифікація відбувається у процесі комунікативної взаємодії, де особистість презентує власні смисли та оцінює пропозиції значущих Інших, формує власне ставлення і конструює образ “Я” – динамічний, мінливий, нечітко окреслений.

2. Згідно із запропонованим визначенням та обраними емпіричними показниками громадянська самоідентифікація постає як процес усвідомлення суб'єктом власної потреби, готовності і спроможності визначати цілі і цінності, обирати міру і форми своєї активності задля забезпечення своїх інтересів та інтересів спільноти. Чим вищий рівень громадянської ідентифікації, тим більше вона відрефлексована, усвідомлена, раціональна.

3. Національно-державна самоідентифікація структурно, змістовно і функціонально складніша, ніж громадянська, до того ж її витoki більш ірраціональні. Переживання, що супроводжують самоідентифікацію з нацією-державою, окрім об'єктивних змінних (територіальні конфлікти і геополітичне та економічне становище держави, її імідж у світі тощо), зумовлюються також міфами та історичними ремінісценціями, травматичними подіями і дитячими спогадами, родинними та місцевими традиціями, релігійними і побутовими звичаями тощо.

4. За результатами попереднього аналізу особливостей та змістових конструктів національної і громадянської самоідентифікацій з високою ймовірністю можна очікувати істотних відмінностей і в механізмах та чинниках їх розвитку.

Література

1. *Писаренко Н. В.* Идентичность в аспекте коммуникации: теоретические подходы / Н. В. Писаренко // Вестник Томского государственного университета. – 2005. – № 286. – С. 118–122.
2. *Кабрин В. И.* Транскомуникация и личностное развитие: психология коммуникативного развития человека как личности / В. И. Кабрин. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1992. – 255 с.
3. *Колотаев В. А.* Стадиальная модель развития идентичности (на примере киноискусства) / В. А. Колотаев, Е. В. Улыбина // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – М., 2011. – Т. 8. – № 1. – С. 3–26.
4. *Jenkins R.* Social Identity / R. Jenkins. – London : Routledge, 2008. – 256 p.
5. *Коростелина К. В.* Исследование социальной идентичности на пути к примирению в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2003. – 255 с.

References

1. Pisarenko, N. V. (2005). Identichnost v aspekte kommunikatsii: teoreticheskiye podkhody [Identity is in the aspect of communication: theoretical approaches]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University], 286, 118–122 (rus).
2. Kabrin, V. I. (1992). *Transkommunikatsiya i lichnostnoye razvitiye: psikhologiya kommunikativnogo razvitiya cheloveka kak lichnosti* [Transcommunication and personality development: psychology of communicative development of man as a personality]. Tomsk: Tomsk State University Press (rus).
3. Kolotayev, V. A., Ulybina, Ye. V. (2011). Stadialnaya model razvitiya identichnosti (na primere kinoiskusstva) [Stadial model of identity development (on the example of cinematography)]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki* [Psychology. Journal of Higher School of Economics], Vol. 8, no. 1, 3–26 (rus).
4. Jenkins, R. (2008). *Social Identity*. London: Routledge.
5. Korostelina, K. V. (2003). *Issledovaniye sotsialnoy identichnosti na puti k primireniyu v Krymu* [Study of social identity on a way to reconciliation in Crimea]. Simferopol: Dolya Publ. (rus).

Zhadan I. V. The empirical study of peculiarities of youth civic and national self-identification: basic concepts and indicators

Following the constructivist and discourse approach self-identification is defined as a flexible discourse construct that constantly transforms in the process of social interaction and changes of psychological and social experiences of individual. With view to the role of communication in the development of identification processes, the author proposes self-identification classification on the basis of the method of sign and symbol interaction of an individual with others and the world. Certain method of using a sign as a means corresponds to one of the four identified levels of self-identification, which are a) identity marking; b) its symbolic comprehension; c) construction of categories and ideals which individuals identify them with; d) construction of conditions and rules of transforming the reality. The basic concepts are operationalized: national self-identification is defined as individual awareness of belonging to a political nation, which is social and cultural community with its experience of statehood, traditions, myths and symbols, common values and expectations of the future. Civic self-identification is defined as individual self-determination in the continuum of subjectivity manifestations and identification with the community whose members are prepared and willing to defend their interests in the course of constructive social interaction. In this way the concepts are separated, the indicators of civic and national self-identification are identified and assumption about peculiarities of their manifestations on different levels is made as well.

Key words: civic and national self-identification, communication practices, method of using a sign.

© Жадан І. В.

ОСОБЛИВОСТІ КОНТЕКСТІВ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНИХ УЯВЛЕНЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ ПРО “СПРАВЕДЛИВІСТЬ- НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ”

Визначаються історичні витоки концептуалізації феномену “справедливість” як об’єктивної властивості соціальної системи з погляду її ставлення до особистості. Справедливість розглядається як одна з найважливіших соціальних цінностей, що є критерієм оцінювання взаємодії та відіграє суттєву роль у найрізноманітніших відносинах – від особистісних до суспільно-політичних. Зазначається, що зміст ідеї справедливості, тобто певних уявлень, які існують у суспільній свідомості, є історично і культурно обумовленим. Обґрунтовується динамічний, а тому відносний характер уявлень про справедливість. Виокремлюються функції уявлень про справедливість: оцінювання, контролю, регуляції поведінки, збереження цілісності соціальної групи, впливу на емоційний стан і процеси соціального пізнання, а також принципи: балансу, дотримання норм і домовленостей, рівності, третейського судді, суб’єктивності. Наводяться дані емпіричного дослідження, у ході якого з’ясувалося буденне розуміння сучасною молоддю справедливості-несправедливості, визначилися контексти застосування поняття “справедливість”, аналізувалося оцінювання подій з погляду справедливості та уявлень про можливі стратегії досягнення або відновлення справедливості в різних сферах життєдіяльності молоді.

Ключові слова: справедливість, принципи справедливості, уявлення про справедливість, контексти понять “справедливість-несправедливість”, функції справедливості, стратегії досягнення або відновлення справедливості.

Проблема. Концептуалізація феномену “справедливість” бере свій початок у працях античних філософів і знаходить своє продовження в доробку видатних філософів доби Відродження та Нового часу. І хоч у різні часи розуміння суті і ставлення до справедливості інколи кардинально відрізнялися (від розуміння справедливості як соціальної цінності в працях Арістотеля до заперечення справедливості через брак загальних уявлень про справедливість у лідера лібертаризму Фрідріха фон Гайєка), справедливість завжди перебувала в полі зору дослідників, що працюють у різних галузях та сферах наукового знання: у правовій (R. A. Anderson, A. L. Otto; О. О. Гулевич, О. О. Голинчик та ін.) й економічній (J. B. Fuller, K. Hester; M. Wenzel

та ін.); політичний (Т. S. Kershaw, S. Alexander; W. R. Louis, J. M. Duck, D. J. Terry, A. Schuller, R. N. Lalonde та ін.) й організаційний (J. A. Colquitt, D. E. Conlon, M. J. Wesson, C. O. Porter та ін.).

Дослідження феномена “справедливість” широко представлені в працях зарубіжних соціальних психологів. Так, вивченню характеру, місця та ролі справедливості в буденній свідомості присвячено праці Ж. Піаже, Л. Колберга, О. М. Здравомислової, Л. І. Анциферової та ін. Низка авторів зосереджує свою увагу на дослідженні індивідуальних відмінностей в уявленнях про справедливість (Z. Rubin, L. A. Replau; M. J. Lerner, D. T. Miller; M. J. Lerner; M. J. Lerner, L. Goldberg, P. Tetlock; M. Schmitt, M. Gollwitzer, J. Maes, D. Arbach та ін.) і на стратегіях відновлення справедливості, а також на зв'язках справедливості з різними соціальними феноменами (M. Deutch; M. Lerner; R. Folger; J. Greenberg, R. Gohen; S. Brans; K. Leung, W. Stephan; G. Mikula, M. Wenzel; H. Triandis; Дж. Мацумото та ін.).

Особливої популярності серед психологів, на початку 1970-х років, за J. S. Adams, набула проблематика справедливості взаємодії. Так, у працях J. Thibaut, Н. Н. Kelley було сформульовано основні теоретичні принципи та запропоновано центральні поняття теорій справедливого обміну: результати взаємодії, затрати, дистрибутивна справедливість.

Принцип дистрибутивної справедливості визнано основною нормою соціальної взаємодії. Однак недостатній ступінь операціоналізованості основних категорій, а також наголос на схемах діадичної взаємодії викликали у дослідників певну невдоволеність. У результаті з'являються нові концепції, які дають змогу пояснити не лише діадичні, а й інші види соціальної взаємодії (M. Patche, J. S. Adams та ін.).

У вітчизняній соціальній психології започатковано принципово новий підхід до вивчення феномена справедливості – з позицій аналізу її ціннісних (М. М. Слюсаревський) і суб'єктивних (В. О. Татенко) характеристик.

На основі аналізу наукових джерел можна зробити висновок, що справедливість належить до найважливіших соціальних цінностей, є одним з головних критеріїв оцінювання взаємодії та відіграє суттєву роль у найрізноманітніших відносинах – від особистісних до суспільно-політичних. Уявлення про справедливість формується в процесі соціальної взаємодії, взаємообміну діяльністю та її результатами. Люди керуються своїми уявленнями про справедливість, коли оцінюють інших і взаємодіють з ними. Поняття “справедливість” також пов'язане з усвідомленням міри та критеріїв зіставлення дій одних людей щодо інших або державних інституцій щодо різних категорій громадян.

У найбільш загальному вигляді *справедливість* можна визначити як *об'єктивну властивість соціальної системи з погляду її ставлення до особистості*. Відображенням цієї властивості є усвідомлення, почуття справедливості, яке характеризується задоволеністю або незадоволеністю тих чи інших потреб, ставлень, відносин і т. ін. Коли йдеться про справедливість, то завжди постає питання про відповідність конкретних суспільних норм загально визнаним соціальним принципам, і, в цьому розумінні, справедливість виконує регулятивну функцію.

Загалом поведінка соціального суб'єкта спрямована на утвердження такої форми суспільного життя, яка відповідає його інтересам та потребам. Саме залежно від оцінювання задоволеності-незадоволеності своїх інтересів та потреб, стосунків, які при цьому складаються, вибудовується поведінка суб'єкта. Міра відповідності та її характер залежать від конкретних історичних, соціально-економічних та суспільних умов. У цьому сенсі можна говорити про *відносний* характер справедливості, а враховуючи те, що кожне суспільство розвивається, – про *динамізм* ідеї справедливості. Можна з упевненістю стверджувати, що зміст ідеї справедливості, тобто певних уявлень, які існують у суспільній свідомості, не є абсолютним для всіх часів та всіх суспільств.

Теоретичний аналіз наукових джерел дав змогу виділити низку функцій уявлень про справедливість, а саме функції оцінювання та контролю, регуляції поведінки, збереження цілісності соціальної групи, впливу на емоційний стан та на процеси соціального пізнання. Чи не найважливішою функцією уявлень про справедливість є регулятивна функція. Ідея про регулятивність цих уявлень належить Дж. Адамсу, Г. Левенталю, І. Уолстеру. Так, справедливість у спілкуванні вони зводять до традиційної послідовності: оцінювання справедливості взаємодії актуалізує атитюди учасників взаємодії, які відтак впливають на наміри та реальну поведінку.

Подальший аналіз досліджень уявлень про справедливість і несправедливість показав, що ці уявлення у представників різних соціальних груп істотно відрізняються та мають певні культурні особливості (К. Лейнг, В. Дж. Стефан; Major, Adams; Chin). Таким чином, можна зробити висновок, що су'єктом уявлень про справедливість є соціальна група, яка виробляє, конструює ці уявлення відповідно до пріоритетних для неї цінностей, норм, звичаїв та традицій.

Мета нашого емпіричного дослідження:

1) з'ясувати зміст буденного розуміння сучасною молоддю справедливості-несправедливості;

2) визначити контексти застосування поняття “справедливість” та сфери оцінювання подій з погляду справедливості;

3) виявити уявлення про можливі стратегії досягнення або відновлення справедливості в різних сферах життєдіяльності молоді.

В емпіричному дослідженні взяли участь студенти факультетів гуманітарного профілю (108 осіб) та юридичного факультету (42 особи) віком від 18 до 21 року. Серед респондентів були 91 жінка і 59 чоловіків.

Щоб з’ясувати загальну структуру уявлень про справедливість, ми скористалися методом фокус-групи (52 учасники). Завдяки отриманим під час проведення фокус-груп результатам було проаналізовано раціональне осмислення поняття “справедливість”. Для виявлення емоційного, оціночного ставлення та невідрефлексованих компонентів соціальних уявлень про справедливість використовувався метод довільних асоціацій (98 учасників).

У сформованих групах дослідження проводилося відповідно до топік-гайду, який охоплював кілька етапів: 1) знайомство, оприлюднення плану роботи, мотивування; 2) з’ясування основних компонентів розуміння, що таке справедливість-несправедливість; 3) виокремлення контекстів оцінювання справедливих-несправедливих подій (метод довільних асоціацій). Завершувалася робота дискусією про реальну наявність справедливості в різних сферах життя сучасної молоді, про можливість та шляхи досягнення або відновлення справедливості в сучасній Україні. Робота у фокус-групах тривала дві години, при цьому проводився аудіозапис.

Далі здійснювався якісний аналіз результатів фокус-груп. Отримані за методикою довільних асоціацій дані сортувалися за загальною ознакою, підраховувалися частота згадувань та відповідний відсоток респондентів. Проводячи аналіз, ми ставили завдання не лише виявити емоційний компонент соціальних уявлень, а й окреслити семантичний простір, до якого належить це поняття.

У ході аналізу аудіозаписів виділялися ключові моменти в розумінні справедливості-несправедливості, щодо яких група мала узгоджену думку. За результатами такого аналізу було сформовано узагальнене, буденне визначення справедливості і несправедливості, а також певні принципи справедливості. Аналізувались оцінки можливості досягнення (відновлення) справедливості взагалі та в Україні зокрема. Визначалися контексти, у яких респонденти застосовували поняття “справедливість”, давалася оцінка справедливим і несправедливим подіям.

За результатами дискусії було сформульовано *основні принципи справедливості*:

а) принцип балансу – один із головних елементів визначення справедливості. Виявом балансу може слугувати принцип відповідності у стосунках. При цьому справедливість розуміється як поновлення порушеного балансу, тобто поновлення правди;

б) принцип дотримання норм і домовленостей. Наголошує, що справедливість – це дотримання, а несправедливість – порушення особою норм і правил, які поділяє група;

в) принцип рівності. Передбачає, що справедливість – це дотримання, а несправедливість – порушення рівності прав і можливостей;

г) принцип третейського судді. Полягає в тому, що справедливість може бути реалізована чи відновлена лише незацікавленою особою;

д) принцип суб'єктивності розуміння. Констатує, що оцінки щодо справедливості завжди суб'єктивні.

Значну увагу під час дослідження було приділено *способам відновлення справедливості*. Аналіз показав, що найбільш популярними серед респондентів були такі судження щодо досягнення справедливості:

- справедливість є недосяжною взагалі;
- справедливість є недосяжною в нашій країні (незахищеність, корумпованість судової влади, політична корупція тощо);
- справедливості можна досягнути лише в стосунках з близькими людьми;
- справедливість досягається за допомогою хабара (лікарю, поліцейському, судді, викладачеві, роботодавцю).

Переважна більшість респондентів як спосіб відновлення справедливості найчастіше називала покарання винного в судовому порядку. Однак лише незначна частка респондентів (близько 4%) вірить у можливість відновлення справедливості в такий спосіб. Ще одним способом – і більш дієвим, на думку респондентів, – є самостійне відновлення справедливості через протестні акції (при цьому наводилися конкретні випадки відновлення справедливості: заборона будівництва, знесення парканів біля водойм тощо), а також громадський контроль та боротьба з корупцією в органах державної влади і судах. Окремо респонденти виділяли справедливість у політико-правовій сфері, якої можна досягнути, на їхню думку, завдяки активності громадян. Прикметно, що лише близько 2% респондентів так чи інакше виявляли свою громадянську позицію. Разом з тим майже 70% опитаних були готові

долучитися до участі в громадських акціях по відновленню справедливості.

Згідно з результатами, одержаними за методикою довільних асоціацій найбільш згадуваними асоціаціями зі словом “справедливість” були: змагання, закон, міраж, боротьба, обман, дружба, сім’я, мрія, зброя, розчарування, суд, республіка, революція, сльози, сила, правда, рівність, порядність, повага, честь, совість, доброта. А зі словом “несправедливість” асоціювалися обман, злочин, нерівність, влада, зрада, зло, жорстокість, олігархи, суд, поліція, нерозуміння, беззаконня, насилля, реальність, підлість, беззахисність, закон, держава, політика, упередженість, суб’єктивність, помста, ворожнеча, байдужість, шахрайство, нечесність, війна, агресія, покарання, в’язниця.

На основі частотного аналізу асоціацій було виділено групи зі спільними ознаками. Це групи асоціацій з поняттями “справедливість” (рис.1) і “несправедливість” (рис. 2).

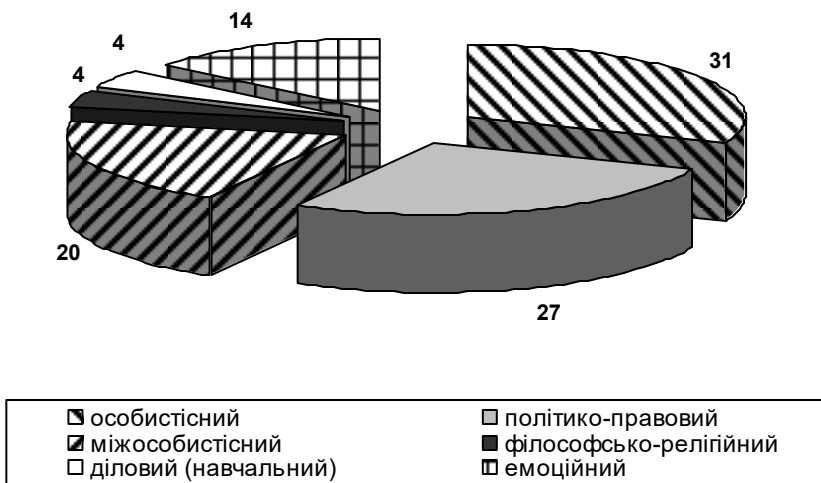
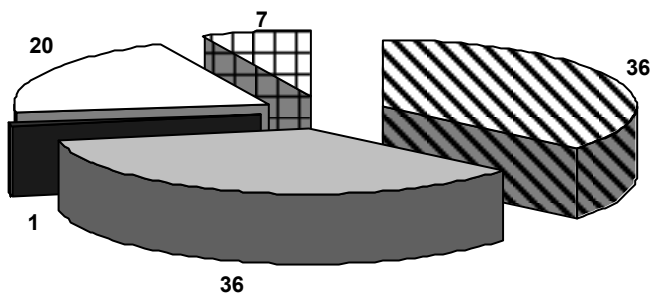

Рис. 1. Частка згадувань асоціацій з поняттям “справедливість” у різних контекстах

Як видно з рис. 1, найбільша частка асоціацій з поняттям “справедливість” припадає на особистісний контекст. Під ним розуміють позитивні якості і риси особистості – чесність, доброту, вірність, гуманність, порядність, гідність, моральність і т. ін. Друге місце, дещо неочікувано, посів політико-правовий контекст – рівність, свобода, влада, революція, закон, суд, право, демократія, республіка, покарання тощо. Наступними за частотою згадувань асоціацій виявилися міжособистісний (ставлення до інших), а це розуміння, повага, дружба, сім’я, толерантність, та емоційний (щастя, радість, любов) контексти. П’яте і шосте місця (лише по 4%) посіли філософсько-релігійний (істина, віра, людство, доля, Бог) та діловий або навчальний (нагорода, праця, змагання, екзамени) контексти.

■ особистісний	■ політико-правовий
■ філософсько-релігійний	□ діловий (навчальний)
■ емоційний	

Рис. 2. Частка згадувань асоціацій з поняттям “несправедливість” у різних контекстах

Як і у випадку асоціацій з поняттям “справедливість”, найбільша частка згадувань асоціацій з поняттям “несправедливість” припадає на міжособистісний і політико-правовий контекст. Наведемо відтак приклади груп асоціацій з поняттям “несправедливість”:

1) міжособистісний контекст (ставлення до іншого): образа, обман, неправда, провина, біль, нерозуміння, підлість, ворожнеча, шкода, непорядність, приниження, байдужість, помста, зрада;

2) політико-правовий контекст: суд, влада, уряд, поліція, беззаконня, тиранія, хабарництво, кумівство, олігархія, грабіж, в'язниця, покарання, війна, нерівність, зрада, беззахисність, шахрайство, маніпулювання, вибори, уряд, дискримінація, пригноблення;

3) діловий (навчальний) контекст: екзамен, шпаргалка, заробітна плата, блат;

4) філософсько-релігійний контекст: зло, доля, розплата;

5) емоційний контекст: відчай, горе, злість.

Висновки:

1. Буденні уявлення про “справедливість” і “несправедливість” містять спільні компоненти: досягнення (порушення) балансу як характеристика справедливого (несправедливого) наслідку; дотримання (порушення) значущих норм, рівність прав і можливостей; уникнення суб'єктивності при прийнятті рішень.

2. Головними елементами уявлень сучасної молоді про “справедливість” і “несправедливість” є принципи досягнення балансу і відповідності нормам.

3. Уявлення про “справедливість” і “несправедливість” відрізняються за такими параметрами: а) емоційна складова соціальних уявлень про несправедливість є більш місткою, ніж уявлень про справедливість; б) уявлення про несправедливість мають пріоритет над уявленнями про справедливість (це виявляється в оцінці справедливості як недосяжної в усіх контекстах, окрім політико-правового, де справедливості можна досягнути за умови активної громадянської позиції).

4. Усупереч поширеній думці про те, що молодь не цікавиться політико-правовими проблемами, проведене нами дослідження показало, що політико-правовий контекст уявлень про справедливість займає значне місце у змісті її соціальних уявлень.

Література

1. *Гулевич О. А.* Социальная психология справедливости: Бизнес, политика, юриспруденция / О. А. Гулевич. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 254 с.
2. *Сіверс З. Ф.* Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32 – 42.
3. *Соснина Л. М.* Тенденции исследования справедливости в зарубежной социальной психологии / Л. М. Соснина // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 5. – С. 40–50.

References

1. Gulevich, O. A. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya spravedlivosti: Biznes, politika, yurisprudentsiya* [Social psychology of justice: Business, Politics, Jurisprudence]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
2. Sivers, Z. F. (2015). Uivlennia pro spravedlyvist yak skladova polityko-pravovoi svidomosti osobystosti [Ideas about justice as constituent of political-legal consciousness of personality]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology], 1, 32–42 (ukr).
3. Sosnina, L. M. (2006). Tendentsii issledovaniya spravedlivosti v zarubezhnoy sotsialnoy psikhologii [Trends in justice study in foreign social psychology]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], 5, 40–50 (rus).

Sivers Z. F. Features of meaning contexts on social ideas of modern youth about "Justice-injustice"

The historical origins of conceptualization of “justice” phenomenon as an objective feature of social system from the point of view of its attitudes towards personality are determined. Justice is considered as one of the most important social values, which is a criterion of interaction evaluating and plays an essential role in a wide variety of relationships – from personal to social and political ones. It is noted that the content of idea about justice, namely, certain ideas that exist in public consciousness, are historically and culturally determined. Dynamic and so relative nature of ideas about justice is substantiated. The functions of representations about justice are singled out: evaluation, control, regulation of behavior, saving of the social group integrity, influence on the emotional state and processes of social cognition, as well as principles: balance; adhere to the norms and agreements, equality, arbitrator, subjectivity. It was represented the data of the empirical research, in which the daily understanding of the modern youth about justice-injustice is clarified, and the contexts of using the concept of "justice" are determined. The evaluation of events from the point of view of justice and ideas about possible strategies for achieving or restoring justice in various spheres of youth activity is analyzed.

Key words: justice, principles of justice, ideas about justice, contexts of concepts “justice-injustice”, functions of justice, strategies for achieving or restoring justice.

© Сівєр З. Ф.

ВИКОРИСТАННЯ МОЛОДДЮ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Описано структурно-функціональні особливості використання молоддю соціального капіталу в ході становлення її політичної культури. Визначено, що соціальний капітал як психологічний ресурс – це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість може досягати власних цілей, а також сприяти реалізації цілей групи, до якої вона належить. Зазначено, що політична культура – це система психологічних настановлень, які формують взаємодію особистості з політичним середовищем; певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, спроможності особистості активно долучатися до суспільно-політичних процесів. Виділено компоненти політичної культури (уявлення особистості про політику, політичні цінності особистості, політичні символи особистості, мотиви участі особистості в політичному житті, політична поведінка особистості) та компоненти соціального капіталу (ефективність соціальної взаємодії, соціальна згуртованість, соціальна ідентифікація, міжособова довіра, готовність до взаємодопомоги). Описано процес становлення політичної культури на основі соціального капіталу як психологічного ресурсу, в якому: ефективність соціальної взаємодії, що базується на навичках спілкування особи, її відчуженості від соціуму, впливає на становлення всіх компонентів політичної культури молодшої особи і виконує функцію політичної комунікації; соціальна ідентифікація відображає роль відчуття належності до групи під час формування толерантності, яка є політичною цінністю, уявлень про політику і мотивів до участі в політиці, виконує функцію соціалізації та рекрутингу; соціальна згуртованість, базуючись на процесі гуртування та горизонтальних взаємодіях у соціумі, діє на всі компоненти політичної культури, виконує функцію формування інтересів; міжособова довіра формує мотиви політичної участі, виконує функцію накопичення інтересів.

Ключові слова: соціальний капітал, політична культура, структурний функціоналізм, дисперсійний аналіз, психологічний ресурс.

Проблема. Сучасна політична культура – це складна система політичних уявлень, цінностей, залученості та виявів активності в політичному середовищі. Як зазначає Г. Алмонд, набір політичних культур усіх разом узятих членів суспільства формує його загальну політичну культуру. Остання буває трьох типів: парафіальною, підданською, активістською [1]. Таке формування неможливе без тісної соці-

альної взаємодії в суспільстві: мережі соціальних контактів, довіри серед членів спільноти, наявності спільних життєвих поглядів [2]. Обидва концепти, політична культура і соціальний капітал, дістали наразі досить глибоке наукове обґрунтування в політологічній та соціологічній науках відповідно. Але явища і процеси, які утворюють соціальний капітал (формування і використання мереж комунікації, довіра в спільноті тощо), зазнають впливу багатьох, у першу чергу психологічних, чинників, які є певним психологічним ресурсом. Політичну ж культуру більшою мірою розглядають як спільногрупове надбання, через що неправомерно залишаються поза увагою психологічні характеристики, які впливають на формування політичної культури окремо взятої особистості. Адже, за Алмондом, політична культура спільноти – це набір приватних політичних культур людей, які її складають. А отже, йдеться про дослідження в межах психологічного дискурсу впливу соціального капіталу як психологічного ресурсу становлення політичної культури.

Мета статті: виявити основні напрямки використання молоддю соціального капіталу в процесі становлення її політичної культури.

Концепція соціального капіталу належить до кола зацікавленості таких відомих дослідників, як Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін. [2-5]. На сьогоднішній день можна також говорити і про значну кількість публікацій вітчизняних науковців у сфері вивчення соціального капіталу [6; 7].

Першим соціальним психологом, хто безпосередньо звернувся до аналізу соціального капіталу, був П. М. Шихірев. Він дослідив, які чинники впливають на самостійне нарощування соціального капіталу, і висловив гіпотезу про те, що останній народжується з поєднання якихось особливих, якісних стосунків між людьми з їхньою життєдіяльністю [8]. Соціальний капітал у сучасних психологічних дослідженнях трактується як сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з наявністю міцних зв'язків, інституціоналізованих відносинами взаємного знайомства і визнання [9]. При цьому психологічний ресурс людини – це стан, у якому в неї найбільше свободи та максимальна кількість виборів. Ресурсом є все, що може привести людину до відчуття щастя, сили, впевненості, необхідних для розв'язання якихось її проблем. Ресурс – це також стратегії досвіду, за допомогою яких можна перейти від актуального стану до бажаного результату. Така ресурсозабезпеченість проявляється і в соціальному мікросередовищі, що знаходить відображення в характері та інтенсивності змін [10].

Узагальнюючи ці твердження, ми характеризуємо поняття *соціального капіталу як психологічного ресурсу* так: *це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість може досягати власних цілей, а також сприяти реалізації цілей групи, до якої вона належить.*

Іншим базовим твердженням у нашому дослідженні є поняття політичної культури.

Одне з перших трактувань поняття “політична культура” запропонував свого часу І. Г. Гердер, який цим терміном позначав рівень зрілості культури [11]. В українській політичній науці В. К. Липинський ще на початку ХХ ст. поняття політичної культури визначав як певний рівень бажання та вміння верств населення використовувати в політичній активності свої знання про політику та попередній досвід громадської діяльності [12]. Сучасна українська психологічна наука розглядає такі суміжні з політичною культурою категорії, як політична компетентність, ціннісні моделі політичної взаємодії, громадські ставлення [13], психологічна готовність до політичної участі, мотивація до політичної участі, моделі прийняття політичного рішення, громадянська відповідальність [6].

Сьогодні *політичну культуру* систематично вивчають, зокрема, Г. Алмонд і С. Верба. Дослідники запропонували таке її тлумачення: *це система суспільства, яка об'єднує знання про політичне середовище, почуття щодо нього й оцінку цього середовища його членами.* Поняття політичної культури усуває розрив між вивченням особи і політичної системи в цілому. За версією вчених, політична культура охоплює політичні спрямування трьох типів, а тому буває патріархальною, підданською або ж передбачає активну участь. Названі спрямування є джерелом для трьох типів політичної культури: патріархальної, підданської й культури участі. Однак ідеальні типи політичного спрямування в чистому вигляді на практиці, зрозуміло, не трапляються – вони співіснують і не заперечують один одного [1].

Г. Екстейн вважає, що політична культура співіснує з більш загальною культурою і, найімовірніше, ґрунтується на ній. При цьому в ній можна виділити дві найбільш важливі складові: перша – це високий рівень соціальної довіри і відповідальність, друга – те, що можна назвати “громадянськістю”, під якою дослідник розуміє специфічну тенденцію: учасники соціального процесу намагатимуться діяти більше спільними зусиллями багатьох рівних учасників, ніж за зразком вертикальних ієрархічних взаємин. Звідси випливає, що політична культура передбачає масове визнання суспільством демократичних політичних цінностей, а також впровадження в політичне життя діяльності

різноманітних політичних структур, принципів політичного плюралізму й толерантності [14].

Отже, політичну культуру можна розглядати як по горизонталі (наявність певних типів політичної культури в суспільстві), так і по вертикалі, коли досліджується рівень вияву певного типу політичної культури. У цьому дослідженні ми зосередили увагу на вивченні рівня вияву психологічних рис, які безпосередньо впливають на становлення політичної культури. Останню ми трактуємо як *певний рівень усвідомлення індивідом політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, спроможності особистості активно долучатися до суспільно-політичних процесів*.

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що політична культура і соціальний капітал – розгалужені психологічні системи, у кожній з яких поєднуються окремі структурні компоненти, які в ході взаємодії утворюють вектори взаємовпливів. Отже, потрібен такий категоріальний апарат, який би дав змогу описати складну структуру впливу соціального капіталу як психологічного ресурсу на політичну культуру молоді.

Цілком придатним для вирішення цього завдання є, на нашу думку, структурний функціоналізм. Він дає змогу прояснити специфічну роль кожного структурного компонента соціального капіталу в становленні політичної культури. Адже, як стверджує С. Уосбі, структурно-функціональний аналіз визначає важливі структури і потім намагається простежити їх функції [15].

Структурний функціоналізм уперше було використано в антропології, а згодом вдосконалено як спосіб соціологічного аналізу. Підґрунтям для нього стали ідеї Е. Дюркгайма, який проаналізував основну структуру суспільства, його різні частини, соціальні системи. Суспільство, на думку Дюркгайма, слід розглядати як єдине ціле. Його утворюють певні складові, і всі вони щільно пов'язані між собою. Ці складові виконують покладені на них обов'язки, але не є повністю незалежними одна від одної. Дослідник також зазначав, що як система в цілому здійснює певні функції, так і її складові можуть виконувати свої специфічні ролі [16].

Основними поняттями теорії структурного функціоналізму Р. Мертона є “функція” і “дисфункція”. Функції, за Мертоном, – це спостережувані результати роботи саморегуляції системи або пристосування її до середовища. Дисфункції – це спостережувані результати діяльності, які послаблюють саморегуляцію даної системи або її пристосування до середовища [17].

У політичному дискурсі структурним функціоналізмом для створення власних моделей політичної системи послуговувалися Г. Алмонд і Д. Істон. Працюючи над створенням функціональної теорії державного устрою, вони розділили функції політичної системи на дві великі категорії – вхідні і вихідні. Ці терміни було запозичено з економіки для аналізу функцій політичних систем і їх структур. Таким чином, дослідники виокремили такі вхідні функції: а) політична соціалізація і рекрутинг, б) артикуляція інтересу, в) накопичення інтересу, г) політична комунікація. До вихідних функцій належать: а) створення правил, б) використання правил, в) обговорення правил. Як зазначають Алмонд та Істон, вхідні функції, як правило, здійснюються за допомогою недержавних організацій та установ, до яких належать групи тиску, групи інтересів, партії, навчальні заклади. Уряд не має можливості істотно впливати на ці функції [1; 6].

На попередніх етапах нашого дослідження було обґрунтовано та сформовано батарею методик для дослідження компонентів соціального капіталу як психологічного ресурсу й політичної культури. Було виділено такі чинники становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу: 1) соціально-інституційне пізнання (відображає бажання молоді підвищити свій соціальний статус без серйозних зусиль, лише імітуючи діяльність еліт); 2) модуль близької соціальної контактності (оцінює активність та експресивність комунікації серед молоді); 3) рівень відчуженості (впливає на контакт із соціальною групою та включеність у її існування); 4) етнічна безпека – самоповага (розділяє поняття етнічної ідентичності як один із чинників безпеки в колективі і поняття самоповаги як один із чинників власного життєтворення); 5) модуль поведінки (свідчить про залежність становлення психологічної ресурсності соціального капіталу від обраної моделі поведінки); 6) професійні можливості (відображає бажання молоді особи використовувати для власного професійного зростання соціальні контакти в певних соціальних колах); 7) проведення дозвілля (описує вузьке коло спілкування молоді, що може її емоційно підтримати); 8) етнонаціональна недовіра (говорить про те, що важливість національності для особистості породжує модель поведінки, заснованої на скептицизмі та недовірі) [17].

Особливості прояву політичної культури молоді особи можна об'єднати в три групи: 1) компетентність особистості в політиці (уявлення про політику, політична суб'єктність, усвідомлення себе як громадянина); 2) статус залученості до політичного середовища (статус політичної залученості, мотиви громадянської активності, мотивація взаємодії із соціальними інститутами), 3) громадська активність (мобі-

лізаційна політична активність, терпимість у громадській діяльності, взаємодія із владою).

Для більш детального дослідження впливу соціального капіталу як психологічного ресурсу на становлення політичної культури ми взяли за основу вищезазвані чинники і визначили шкали, які найбільш точно відображають вияви елементів досліджуваних явищ. Статистичним методом, який використовувався для аналізу результатів дослідження, був дисперсійний аналіз. Рівень становлення того чи того компонента політичної культури ми відстежували за допомогою таких шкал:

- уявлення особистості про політику – шкала “уявлення про демократію” анкети “Громадянство II”;
- політичні цінності особистості – “індивідуалізм” модуля дослідження цінностей Г. Гофстеде, шкали “толерантність” і “довіра до соціально-політичних інститутів” анкети “Громадянство II”;
- політичні символи особистості – шкали “схильність виправдовувати авторитаризм” методики політичних настановлень Г. Бієрбраура і “культурна ідентифікація” методики дослідження основних тенденцій політичної ідентичності;
- мотиви участі особистості в політичному житті – шкали “життєзабезпечення” методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільмана і “владне самоствердження” опитувальника механізмів політико-ідеологічного самовизначення (ОМПС) Г. В. Циганенко;
- політична поведінка особистості – шкала “настановлення на політичну активність” методики політичних настановлень Г. Бієрбраура.

Рівень вияву компонентів соціального капіталу як психологічного ресурсу ми відстежували за допомогою таких шкал:

- ефективність соціальної взаємодії – шкали: “легкість у спілкуванні”, “соціальна активність”, “відчуженість” методики дослідження саморегуляції та успішності міжособового спілкування (автор – В. М. Куніцина);
- соціальна згуртованість – шкала “горизонтальний індивідуалізм” методики дослідження індивідуалізму-колективізму В. І. Чиркова;
- соціальна ідентифікація – шкали “відчуття належності до етногрупи” методики О. Л. Романової і “ресурс соціальних інститутів” методики КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків;
- міжособова довіра – шкала “довіра до близького оточення” анкети О. М. Татарка і Н. М. Лебедєвої;

• готовність до взаємодопомоги – шкала “співробітно-конвенційний” методики діагностики міжособових стосунків Л. М. Собчик (модифікований варіант інтерперсональної діагностики індивідуальних стилів міжособової поведінки Т. Лірі).

Попередньо було проведено очищення незалежної змінної (компоненти соціального капіталу) за допомогою контролю регресії до середнього.

Ми поставили собі за мету створити структурно-функціональну модель становлення політичної культури молоді, яка б відображала структуру формування політичної культури на основі соціального капіталу як психологічного ресурсу та його функцій. У межах цього процесу структурними компонентами можна вважати точки взаємодії соціального капіталу як психологічного ресурсу і політичної культури. Т. Парсонс структурні компоненти в системі розглядає як незалежні змінні, а отже, вплив кожного з них пропонує вивчати як рівнозначні елементи [3]. Тому елементи різнитимуться лише характером та інтенсивністю впливу на становлення політичної культури молоді особи.

Найбільш помітний вплив на становлення політичної культури молоді справляє елемент соціального капіталу “ефективність соціальної взаємодії”. Він досліджувався за шкалою “легкість у спілкуванні”, що показала значущий результат впливу, як і шкали “толерантність” ($F = 5,149$; $p = 0,007$) та “довіра до соціально-політичних інститутів” ($F = 8,225$; $p = 0,000$), які відображають вияв компонента “політичні цінності особистості”. Значущий зв’язок простежується також зі шкалою “уявлення про демократію” ($F = 3,149$; $p = 0,035$), яка відображає вияв показника “уявлення особистості про політику”. Вплив шкали “соціальна активність” зафіксовано лише щодо шкали “довіра до соціально-політичних інститутів” ($F = 5,431$; $p = 0,005$), що корелює з показником “політичні цінності особистості”. Наступною шкалою, яка відображає вияв показника соціального капіталу “ефективність соціальної взаємодії”, є шкала “відчуженість”. Вона показала значущий вплив на шкали, які досліджують вияви компонентів політичної культури: політичні цінності – шкала “довіра до соціально-політичних інститутів” ($F = 9,05$; $p = 0,003$), уявлення особистості про політику – шкала “уявлення про демократію” ($F = 8,049$; $p = 0,005$), мотиви участі особистості в політиці – шкала “життєзабезпечення” ($F = 5,166$; $p = 0,024$), політична поведінка – шкала “настановлення на політичну активність” ($F = 4,211$; $p = 0,041$).

Отже, ефективна соціальна взаємодія як психологічний ресурс становлення компонентів політичної культури молоді особи постає як можливість зміни всіх компонентів політичної культури, істотно впли-

ваючи насамперед на політичні цінності особистості та її уявлення про політику.

Це один компонент соціального капіталу – “соціальна ідентифікація” – досліджувався за шкалами “відчуття належності до етногрупи” питальника О. Л. Романової і “ресурс соціальних інститутів” методики КРІКС Р. Стили в адаптації І. І. Семків.

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу шкала “відчуття належності до етногрупи” пов’язана з трьома шкалами, які відображають три показники політичної культури: компонент “політичні цінності особистості”, який досліджувався за шкалою “толерантність” анкети “Громадянство II” ($F = 4,297$; $p = 0,015$); компонент “уявлення про політику” – досліджувався за шкалою “уявлення про демократію” анкети “Громадянство II” ($F = 4,678$; $p = 0,01$) і компонент “мотиви участі в політичній взаємодії” – досліджувався за шкалою “життєзабезпечення” ($F = 6,152$; $p = 0,003$) методики діагностики мотиваційної структури особистості В. Е. Мільмана. Шкала “ресурс соціальних інститутів” не показала значущих взаємодій зі шкалами, які досліджують рівень вияву компонентів політичної культури.

Отже, соціальну ідентифікацію, що є психологічним ресурсом становлення політичної культури молодій особі, можна розглядати як вплив усвідомлення єдності з групою на мотиви участі особистості в політичній взаємодії, а також на її уявлення про політику. Меншою мірою він виявляється як вплив на політичні цінності.

Найбільш яскравий і глибинний вплив показника соціального капіталу як психологічного ресурсу на політичну культуру відображає компонент “соціальна згуртованість”. Він вимірювався шкалою “горизонтальний індивідуалізм” В. І. Чиркова, яка досліджує можливості особистості взаємодіяти по горизонталі і якою мірою вона орієнтується на власні сили, а якою – на колективні. Найбільш помітно цей компонент соціального капіталу впливає на політичні цінності – шкалу “довіра до соціально-політичних інститутів” ($F = 4,812$ при $p = 0,009$) й шкалу “індивідуалізм” ($F = 3,065$; $p = 0,049$). Проте найбільш значущим та глибинним є вплив соціальної згуртованості на уявлення особистості про політику (шкала “уявлення про демократію”) ($F = 7,782$; $p = 0,001$). Соціальна згуртованість також впливає на мотиви участі особистості в політичній взаємодії (шкала “життєзабезпечення”) ($F = 5,353$; $p = 0,005$). Найменш потужним, проте значущим є вплив соціальної згуртованості на політичну поведінку (шкала “настановлення на політичну активність”) ($F = 3,94$; $p = 0,021$).

Отже, соціальна згуртованість як психологічний ресурс становлення політичної культури молодій особі постає як інструмент фор-

мування уявлень особистості про політику на основі більш активного долучення до групових процесів, більш глибокого усвідомлення себе як частини колективу завдяки горизонтальним взаємодіям у межах спільноти. Таким чином особистість може отримати нові уявлення про політичне середовище й утворити нові або коригувати вже наявні політичні ціннісні орієнтації.

Ще одним компонентом соціального капіталу, який може стати психологічним ресурсом у становленні політичної культури, є “міжособова довіра”. Вона досліджувалася за допомогою шкали “довіра до близького оточення” анкети О. М. Татарка і Н. М. Лебедевої. Значущий результат зафіксовано лише щодо мотивів участі особистості в політичній взаємодії (шкала “життєзабезпечення”: $F = 8,074$; $p = 0,000$). У процесі зростання довіри до свого близького оточення в молодій особи все чіткішим стає бачення власного місця в суспільстві загалом і у своїй соціальній групі зокрема. У неї формується впевненість у майбутньому, набувають конкретики вимоги й інтереси щодо політичного середовища як джерела формування та провадження легітимної влади в соціумі. З огляду на рівень розвитку попередніх компонентів, які відповідають за пошук нових учасників соціальної групи, їх поділ на “свій – чужий”, міжособову довіру як психологічний ресурс становлення політичної культури молоді можна розглядати як спроможність особи сформувані чіткі мотиви до участі в політичному житті суспільства.

Отже, особливості становлення політичної культури молоді на основі соціального капіталу як психологічного ресурсу виявляються у визнанні особистістю певних політичних ідей, у створенні і накопиченні нею інтересів у політичному середовищі та в ролі комунікації у цьому процесі. Ефективність соціальної взаємодії, соціальна ідентифікація, соціальна згуртованість, міжособова довіра стають структурними компонентами соціального капіталу. Їх можна розглядати як незалежні змінні: кожна структурна одиниця здатна виявляти свій вплив у будь-який момент часу політичної діяльності особистості.

Саме таку взаємодію відображає структурний компонент, який асоціюється з *ефективною соціальною взаємодією* і виконує функцію політичної комунікації. Остання стає сполучним елементом, який об’єднує діяльність осіб у політичному процесі, сприяє передаванню та засвоєнню нових цінностей і політичних уявлень. З огляду на зміст цього компонента можна висувати, що ефективна соціальна взаємодія змінює в першу чергу політичні цінності та уявлення особистості про політичний процес. Також важливість соціального контакту простежується і в становленні мотивів участі в політичній взаємодії та самій політичній поведінці, хоча вплив на ці компоненти є меншим, аніж на

вищезгадані. Отже, цей структурний компонент виконує функцію політичної комунікації, яка простежується на всіх етапах становлення політичної культури.

Структурний компонент, пов'язаний із *соціальною ідентифікацією*, відображає вплив на компоненти політичної культури через можливості ідентифікації та відбору особистістю нових політичних образів та уявлень про політичну взаємодію. З огляду на зміст цього структурного компонента можна сказати, що особистість ідентифікує насамперед мотиви до участі в політичній взаємодії, що, на нашу думку, свідчить про пошук певних вигод від участі в політичному житті. Далі формуються нові уявлення про політичне середовище. Цей структурний компонент виконує таким чином функцію соціалізації та рекрутингу, адже формує певну ідентичність особистості в політичному середовищі та створює її образ у політиці, який передається іншим учасникам політичного процесу та поділяється ними.

Наступним структурним компонентом становлення політичної культури є *соціальна згуртованість*, яка показує можливості згуртованої соціальної групи створювати та поширювати нові уявлення про політичне середовище. Не менш важливим складником цього компонента є політичні цінності, які поділяє особистість. Слід зазначити, що згуртованість накладає відбиток на всі компоненти політичної культури. Можна сказати, що цей компонент відображає агрегацію в першу чергу уявлень про політичне середовище і таким чином створює певні спільні інтереси тієї чи тієї соціальної групи. Отже, структурний компонент, який уособлює соціальна згуртованість, виконує функцію агрегації інтересу: гуртування сприяє поширенню в соціальній групі уявлень про політику, формуванню та накопиченню нових політичних цінностей.

Не менш важливий структурно-функціональний компонент – *міжособова довіра*. Він відображає накопичення інтересів, які були створені в межах попереднього компонента. Це відбувається на основі міжособової довіри в межах групи, де таким чином поширюються мотиви до участі в політичній взаємодії. Загалом цей структурний компонент виконує функцію накопичення інтересу: довіра в соціальній групі сприяє створенню ситуації захищеності та дає змогу чітко сформулювати власні потреби в політичному середовищі.

Заслуговують на увагу особливості становлення політичної культури під впливом компонентів соціального капіталу на низькому, середньому та високому рівнях їх вияву.

Так, на *низькому рівні* свого вияву компоненти соціального капіталу характеризуються високим рівнем відчуженості, важкістю в

спілкуванні з іншими, слабкою соціальною активністю, низьким рівнем ідентифікації зі спільнотою, до якої особа належить, високим рівнем індивідуалізму та низькою довірою до близького оточення. Такий тип соціального капіталу формує низький рівень політичної культури, що характеризується поверховими знаннями про політичне життя, низькою обізнаністю щодо політичного середовища, спрощеними політичними цінностями та низькою політичною активністю. Практично всі вищеописані впливи між компонентами соціального капіталу та політичної культури пов'язані прямопропорційним зв'язком: низький рівень компонентів соціального капіталу веде до формування низьких показників компонентів політичної культури. Виняток становить компонент "політичні цінності": низький рівень соціального капіталу відповідає сильно вираженому індивідуалізму обстежуваних і середньому й вищому від середнього рівню показників за такими шкалами, як "толерантність" та "довіра до соціально-політичних інститутів і груп". Виходить, що низький рівень соціального капіталу в молодих осіб зумовлює низький рівень їхньої політичної культури, яка характеризується поверховими уявленнями про політику, браком мотивів до політичної участі, а також високим рівнем індивідуалізму, недостатньою довірою до соціально-політичних інститутів та груп.

Середній рівень соціального капіталу впливає на становлення політичної культури так само: чітко простежується лінійний взаємозв'язок між компонентами соціального капіталу і політичною культурою. Проте така дія на політичні цінності має дещо іншу природу: ефективна соціальна взаємодія демонструє позитивний вплив на рівень довіри до соціально-політичних інститутів та груп і разом із соціальною ідентифікацією – на рівень толерантності, які виконують функцію маркерів політичних цінностей молоді особистості. Водночас соціальна згуртованість негативно впливає на таку політичну цінність, як індивідуалізм. Отже, підвищення рівня соціального капіталу з низького до середнього буде супроводжуватися зростанням показників усіх компонентів політичної культури молоді, разом з тим індивідуалізм як особистісна цінність втрачатиме для неї свою значущість. Разом з тим зауважимо, що зростання показників політичних цінностей особистості в цьому процесі не відбуватиметься строго прямолінійно. Зниження ж у молоді людини рівня індивідуалізму як цінності може говорити про те, що по мірі розширення мережі спілкування, підвищення згуртованості спільноти та віднаходження все більшої кількості спільних маркерів, на основі яких відбувається ідентифікація з групою, потреба в такому високому рівні індивідуалізму знижується. Адже особа може більше довіряти членам соціальної спільноти, делегувати їм певні види роботи та отримувати від них більше допомоги.

Високий рівень соціального капіталу тягне за собою зростання показників усіх компонентів політичної культури, окрім політичних цінностей, які вирізняються специфічною природою взаємодії. Ефективність соціальної взаємодії на високому рівні свого становлення знижуватиме рівень толерантності та довіри до соціально-політичних інститутів і груп, таким же чином буде впливати соціальна ідентифікація на цінність толерантності. Проте соціальна згуртованість, порівняно із середнім рівнем соціального капіталу, на високому рівні буде спричинювати трохи вищий рівень акцентуації цінності індивідуалізму. Це підтверджує наше припущення, що в більшості випадків взаємодії з підвищенням рівня соціального капіталу зростає і рівень політичної культури.

Висновки. Соціальний капітал як психологічний ресурс можна розглядати як соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особистість здатна досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить. Політична культура – це певний рівень усвідомлення політичних процесів, довіри до соціально-політичних інститутів, поділяння цінностей свободи, толерантності, спроможності особистості активно долучатися до суспільно-політичних процесів.

Особливості становлення політичної культури на основі соціального капіталу як психологічного ресурсу можна описати чотирма структурно-функціональними компонентами:

- ефективність соціальної взаємодії – базується на навичках спілкування особи, доланні нею своєї відчуженості від соціуму; впливає на становлення всіх компонентів політичної культури молодшої особи і виконує функцію політичної комунікації;
- соціальна ідентифікація – виявляється у відчутті належності до групи під час формування толерантності як політичної цінності, уявлень про політику і мотивів до участі в ній; виконує функцію соціалізації та рекрутингу;
- соціальна згуртованість – ґрунтується на процесах єднання та взаємодії в соціальному середовищі по горизонталі; впливає на всі компоненти політичної культури, виконує функцію формування інтересів;
- міжособова довіра – формує мотиви політичної участі, виконує функцію накопичення інтересів.

Перспективами дальшої роботи є дослідження зміни рівня вияву структурних компонентів політичної культури за умови активізації психологічного ресурсу соціального капіталу.

Література

1. *Almond G.* Comparative political systems / G. Almond // *The Journal of Politics*. – 1956. – Vol. 18. – № 3. – P. 391–409.
2. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 3. – С. 122 – 139.
3. *Parsons T.* The Concept of Society: The Components and Their Interrelations / T. Parsons // *Evolutionary and Comparative Perspectives*. – Englewood Cliffs (New Jersey) : Prentice-Hall, 1966. – P. 5–29.
4. *Фукуяма Ф.* Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ, 2004. – 730 с.
5. *Putnam R.* Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / R. Putnam – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. – 258 p.
6. Формування навичок ефективної політичної участі молоді : технології психологічного супроводу : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 314 с.
7. *Easton D.* A System Analysis of Political Life / D. Easton. – New York : John Wiley and Sons, Inc, 1965. – 532 p.
8. *Шихирев П. Н.* Природа социального капитала: социально-психологический поход / П. Н. Шихирев // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 17 – 32.
9. *Семків І. І.* Соціальний капітал як чинник громадянської активності студентської молоді: психологічна модель : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Семків Ірина Ігорівна ; Нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 268 с.
10. *Лесечко М. Д.* Соціальний капітал: теорія і практика : [монографія] / М. Д. Лесечко, О. Г. Сидорчук. – Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2010. – 220 с.
11. *Гердер И. Г.* Идеи к философии истории человечества / И. Г. Гердер ; пер. с нем. и прим. А. В. Михайлова. – М. : Наука, 1977. – 703 с.
12. *Липинський В. К.* Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму [Електронний ресурс] / В'ячеслав Казимирович Липинський; Ін-т східноєвроп. дослідж. НАН України. – 1995. – Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3615/file.pdf>.
13. Соціальне научання: механізми розвитку політичних ставлень молоді : [наук.-метод. посіб.] / [І. В. Жадан, І. А. Дідук, С. І. Позняк та ін.] ; за ред. І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 352 с.
14. *Eckstein H. A.* A Culturalist Theory of Political Change / H. A. Eckstein // *American Political Science Review*. – 1988. – Vol. 82. – № 3. – P. 789 – 804.
15. *Wasby S. L.* Political science: the discipline and its dimensions / Stephen L. Wasby, William C. Baum. – Scribner, 1970. – 586 p.
16. *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Эмиль Дюркгейм ; пер. с фр., сост., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
17. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.

18. Блозва П. І. Чинники становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу особистості / П. І. Блозва // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – С. 65–78.

References

1. Almond, G. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18(3), 391–409.
2. Coleman, J. (2001). Kapital sotsialnyy i chelovecheskiy [Social and Human Capital]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 3, 122–139 (rus).
3. Parsons, T. (1966). *The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
4. Fukuyama, F. (2004). *Doveriye: Sotsialnyye dobrodeteli i put k protsvetaniyu* [Trust: Social virtues and the path to prosperity]. Moscow: AST Publ. (rus).
5. Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
6. Kyiashko, L. O. (Ed.). (2014). *Formuvannia navychok efektyvnoi politychnoi uchasti molodi: tekhnologii psikhologichnoho suprovodu* [Formation of skills of youth effective political participation: technologies of psychological support]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
7. Easton, D. A. (1965). *System Analysis of Political Life*. New York: John Wiley and Sons, Inc.
8. Shikhirev, P. N. (2003). Priroda sotsialnogo kapitala: sotsialno-psikhologicheskii podkhod [The nature of social capital: a social and psychological approach]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* [Social Sciences and Modernity], 2, 17–32 (rus).
9. Semkiv, I. I. (2009). Sotsialnyi kapital yak chynnyk hromadianskoi aktyvnosti studentskoi molodi: psikhologichna model [Social capital as a factor of civic activity of students: psychological model]. Ph. D. Thesis. Lviv Ivan Franko national University Press (ukr).
10. Lesechko, M. D., and Sydorchuk, O. H. (2010). *Sotsialnyi kapital: teoriia i praktyka* [Social Capital: Theory and Practice]. Lviv (ukr).
11. Gerder, I. G. (1977). *Idei k filosofii istorii chelovechestva* [Ideas to the philosophy of human history]. Moscow: Nauka Publ. (rus).
12. Lypynskiy, V. K. (1927). Lysty do brativ-khliborobiv. Pysani u 1919–1926 rr. [Letters to fellow farmers. Scriptures 1919–1926]. Viden (ukr).
13. Zhadan, I. V., Diduk, I. A., Pozniak, S. I. (2012). *Sotsialne nauchannia: mekhanizmy rozvytku politychnykh stavlen molodi* [Social education: mechanisms of development of youth political attitudes]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
14. Eckstein, H. A. (1988). A Culturalist Theory of Political Change. *American Political Science Review*, 82 (3), 789–804.
15. Wasby, S. L. and Baum, W. C. (1970). *Political science: the discipline and its dimensions*. Scribner.

16. Durkheim, E. (1995). *Sotsiologiya. Eye predmet, metod, prednaznacheniiye* [Sociology. Its subject, method, purpose]. Moscow: Kanon Publ. (rus).
17. Merton, R. (2006). *Sotsialnaya teoriya i sotsialnaya struktura* [Social Theory and Social Structure]. Moscow: AST, Khranitel Publ. (rus).
18. Blozva, P. (2016). Chynnyky stanovlennia sotsialnoho kapitalu yak psykholohichnoho resursu osobystosti [Factors of the formation of social capital as a personal psychological resource]. *Psykhologhiia i osobystist* [Psychology and personality], 2(10), 65–78 (ukr).

Blozva P. I. Using social capital by youth in the process of political culture becoming

The structural and functional features of youth using the social capital in the process of their political culture becoming are described. It is determined that social capital as a psychological resource is the social and psychological capabilities of social micro-environment, using which personality can achieve their own goals and assist to realize group goals to which he or she belongs. It is noted that political culture is a system of psychological attitudes that form the interaction of personality with political environment; a certain level of awareness of political processes, trust in social and political institutions, the sharing of freedom values, tolerance, and the personal ability to actively engage in social and political processes. The components of political culture (perceptions about politics, political values, political symbols, individual motives to participate in political life, political behavior of personality) and components of social capital (effectiveness of social interaction, social cohesion, social identification, interpersonal trust, readiness for mutual assistance) are selected. The process of political culture formation on the basis of social capital as a psychological resource is described, in which the effectiveness of social interaction, which based on personal communicative skills, personal alienation from society, affects on the formation for all components of youth political culture and serves as a function of political communication; social identification reflects the role of sense of belonging to the group during the tolerance formation which is political value, ideas about politics and motives for participation in politics, serves as a function of socialization and recruiting; social cohesion based on the process of grouping and interaction in society on the horizontal level, acts on all components of political culture, serves as a function of interests creation; interpersonal trust forms the motives of political participation, serves the function of interests accumulation.

Key words: social capital, political culture, structural functionalism, dispersion analysis, psychological resource.

© Блозва П. І.

Л. В. Никоненко

УЯВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ

Презентовано результати емпіричного дослідження становлення політико-правової свідомості студентів у період 2013–2015 років. Виявлено статистично значущу, достовірну ймовірність зв'язку між уявленнями студентів про динаміку розвитку політико-правової ситуації в Україні та їхньою особистою політичною участю в подіях Революції Гідності (2013–2014 роки). Застосування однофакторного дисперсійного аналізу дало змогу зафіксувати статистично значущі відмінності в уявленнях студентів про політико-правову ситуацію в Україні у минулому, теперішньому та майбутньому. Визначено, що основними характеристиками актуальної політико-правової ситуації в країні з точки зору студентської молоді є кризова невизначеність та складнопрогнозованість теперішнього за збереження високого рівня динамічності, зумовленої триванням воєнного конфлікту. Це може суттєво утруднювати складання студентами перспективного життєвого плану та перешкоджати соціалізаційним процесам, які мають перетворити їх на повноправних громадян України. Окреслено нагальне завдання психологічного супроводу студентської молоді в сучасних соціально-психологічних умовах: фахове сприяння (ще в процесі навчання) побудові плану соціалізації майбутнього професіонала після здобуття ним освіти та формуванню позитивного образу майбутнього України, у якому для нього знайшлося б достойне місце.

Ключові слова: політико-правова свідомість особистості, студентська молодь, політико-правова ситуація в Україні, уявлення молоді, соціалізація студентів.

Проблема. Політико-правовій ситуації в Україні притаманні динамізм і непередбачуваність, що може суттєво ускладнювати процеси прогнозування, самовизначення та політико-правової ідентифікації для значної кількості осіб. Особливої значущості такі обставини набувають для молоді, адже саме в період молодості відбуваються інтенсивні процеси формування ціннісно-сміслової сфери особистості, закладається основа, яка в подальшому житті має слугувати для людини світоглядно-моральним орієнтиром. У таких умовах складання, уточнення та первинна апробація життєвого плану (що є провідним завданням цього вікового періоду) можуть бути ускладнені. Студентську молодь науковці традиційно розглядають як ресурсну та прогресивну соціальну групу, здатну впливати на соціально-політичні процеси в державі,

що зумовлює соціальну та наукову актуальність означеної нами проблематики. В умовах воєнного конфлікту тема дослідження набуває особливої гостроти ще й через важливість ідентифікації рівня готовності молоді до захисту держави.

Мета статті: представити результати емпіричного дослідження уявлень студентів різного фаху про політико-правову ситуацію в Україні.

Політико-правова свідомість особистості (далі – ППС) як предмет наукового дослідження є мультидисциплінарною проблемою, яку розглядають у рамках філософії, юриспруденції, юридичної та політичної психології (А. М. Хасанов, Ю. І. Черкасенко та ін.). Особливість соціально-психологічного підходу полягає в тому, що ППС визнається регулятором соціалізаційних процесів особистості в політико-правовій сфері [1]. З. Ф. Сіверс визначила структурно-змістові чинники ППС: уявлення, ставлення, упередження, стереотипи, образи, ідентифікацію щодо суб'єктів політико-правової взаємодії. До процесуально-комунікативних чинників дослідниця віднесла побудову взаємозв'язків з державою і правом та сценарії розв'язання проблемних політико-правових ситуацій, до феноменологічних – громадянськість, законотворчість, політичну активність особистості (у тому числі і в медіапросторі) [2]. Ці положення в нашому дослідженні використано як базові.

Що ж до трактування політико-правової свідомості, то розглядатимемо її як вид суспільної свідомості, який не може досліджуватися окремо від інших її видів. Вважаємо за доцільне застосувати до ППС системний підхід. Припускаємо, що її структурні компоненти перебувають між собою в динамічному та саморегульованому зв'язку. Як саме впливають трансформації окремих структурних компонентів (уявлення, стереотипи, ставлення, фантазії, образи тощо) на політико-правову картину світу особистості, а також механізми можливого взаємовпливу – усе це потребує подальшого ретельного теоретичного та емпіричного з'ясування.

Система ППС формується під впливом і в межах певних соціальних умов та відбиває політико-правові процеси і явища в соціумі. Як інтегральний феномен, ППС охоплює пізнавальний, оцінний і регулятивний компоненти і відповідні функції. Специфічною ознакою цього виду свідомості, на наш погляд, є її нормативно-світоглядний характер, що визначає поведінку особи в політико-правовій сфері. Так, у процесі регуляції індивідуальної поведінки політико-правова свідомість водночас діє і як механізм правового примусу, і як світоглядно-моральний орієнтир.

У наукових джерелах розглянуто окремі аспекти становлення ППС молоді людини. Так, Н. В. Хазратова довела, що образ держави в уявленнях особистості має регулятивний характер. Дослідниця виявила, що сприймання особистістю держави – це складний процес, на хід і результати якого суттєво впливають ірраціональні, раціональні та надраціональні чинники [3]. Ю. О. Дроздов досліджував масову геополітичну свідомість особистості, в якій відображення певних територій є сталим феноменом [4]. І. В. Ларкіна звернула увагу на залежність образу держави від особливостей ставлення представників української та європейської молоді до державних інститутів. Ми цілком погоджуємося з позицією О. М. Скар, яка образ держави розглядає як чинник структуривання політичної картини світу особистості.

Роль політико-правових уявлень молоді про соціальні орієнтири, можливі стратегії поведінки в політико-правовій сфері, уміння та навички політичної участі проаналізовано в роботах І. В. Жадан, С. І. Позняк, Л. О. Кияшко та інших вітчизняних дослідників. Було виявлено: мозаїчність та суперечливість політико-правових уявлень студентів (І. В. Жадан, І. В. Остапенко); відсутність чіткого ескізу власного майбутнього у значній кількості студентів (О. М. Васильченко); детермінантну роль національної ідентичності, лояльності до влади у формуванні громадянських уявлень студентів (С. І. Позняк). Окремі аспекти динаміки політико-правових уявлень студентів у сучасних умовах розкрито в напрацюваннях В. О. Васютинського, Ю. О. Дроздова, які констатують зростання антиросійських настановлень в українських студентів [4; 5].

Дослідники виділяють такі групи детермінант становлення ППС:

- *міжособові комунікації*, які розширюють індивідуальний досвід до колективного досвіду груп або спільнот, до яких належить особа (В. О. Васютинський, О. Б. Кафарська та ін.);

- *суспільні інститути* (церква, навчальні заклади, партії, громадські об'єднання тощо), які цілеспрямовано тиражують досвід різних соціальних груп (у тому числі і у вигляді пропаганди або ідеологій) (Ю. Калиновський, Д. О. Кобрисенко, Г. О. Мозолева, Л. О. Кияшко, Т. М. Федоренко та ін.);

- *media*, котрі дають можливість дізнатися про досвід інших соціальних груп, верств та спільнот, з якими в житті особа контактів не має (І. М. Білоус, О. Д. Бойко, А. Н. Мартиненко, Г. В. Мироненко, І. Н. Панарін, І. Г. Шестакова, А. М. Хасанов та ін.);

• *життєвий досвід особистості* (у тому числі і соціально-економічні умови життєдіяльності) (Н. Д. Володарська, І. М. Гусев, М. А. Дроздова, О. І. Пенькова, Т. М. Яблонська та ін.).

Узагальнену модель, що показує взаємовплив цих груп, представлено на рис. 1. Подвійними стрілками на ньому позначено взаємовпливи між макро- та мікросередовищними чинниками становлення ППС. Ці комунікативні інтеракції виконують подвійні функції. По-перше, вони забезпечують підтримку цілісності та стабільності соціальної системи; по-друге, таким чином реалізується потреба систем у розвитку та адаптивності до мінливих внутрішніх умов соціуму і зовнішніх позасистемних впливів. Взаємодія людини з усіма наявними соціальними інститутами та в мікросередовищі опосередковується її попереднім особистим досвідом, а відтак несуперечливо включається в її політико-правову картину світу.

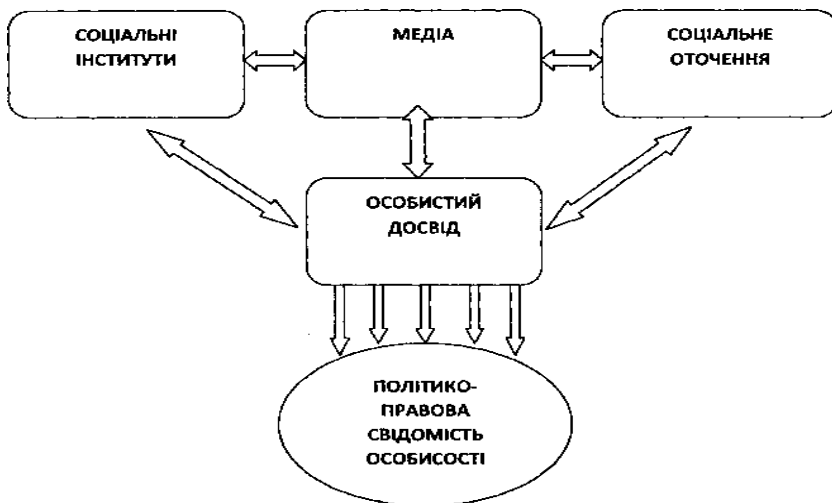

Рис. 1. Роль медіа в становленні ППС особистості

Щоб з'ясувати особливості політико-правих уявлень українських студентів, роль професійної освіти та освітнього середовища ВНЗ (як одного з важливих соціальних інститутів), було проведено емпіричне дослідження на базі 10 ВНЗ м. Києва. У ньому взяли участь 428 студентів 3, 4 і 5-го курсів стаціонарної форми навчання.

Як методи було застосовано: анкетування (за авторською методикою), глибинні інтерв'ю, фокус-групи, контент-аналіз, методи математичної статистики (критерій Хі-квадрат Пірсона та описову статистику). Для обробки отриманих даних ми скористалися комп'ютерним пакетом SPSS Statistics 20.

Одне із завдань дослідження – перевірити гіпотезу про наявність статистично значущих відмінностей політико-правових уявлень про сучасну Україну у студентів різних професійних груп. Для перевірки гіпотези загальну вибірку було розподілено на чотири підгрупи за опцією “майбутня професія”. Три групи були гомогенними (студенти медійних спеціальностей – 106 осіб; студенти юристи, політологи – 108 осіб; студенти психологи, соціальні працівники – 106 осіб). Група порівняння (студенти різних спеціальностей – 108 осіб) за цим параметром була гетерогенною і об'єднувала студентів різних спеціальностей (технічних, гуманітарних, економічних, акторських, медичних тощо). Саме такі професійні групи було обрано, щоб з'ясувати роль політико-правових, медійних, психологічних компетенцій у становленні ППС особистості.

Для ідентифікації уявлень студентів про динаміку соціально-політичної ситуації в Україні (минуле, теперішнє, майбутнє) їм було запропоновано оцінити політико-правову ситуацію в країні до Революції Гідності, на цей час та перспективи розвитку політико-правової ситуації в майбутньому. У груп різного професійного профілю статистично значущі відмінності виявлено лише щодо оцінювання минулого (табл. 1; 2). Уявлення представників цих груп про теперішнє і майбутнє за параметром “майбутня професія” істотно не відрізняються.

У результаті детального оцінювання динаміки уявлень студентів про політико-правову ситуацію в Україні у минулому, теперішньому та майбутньому за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу було виявлено статистично значущі відмінності на рівні $p = 0,000$. Образ минулого студенти схильні оцінювати більш позитивно, ніж теперішнє (48,2% опитаних). Сучасну політико-правову ситуацію значна кількість студентів характеризує як рух у неправильному напрямку (52,8% респондентів абсолютно або цілком згодні із цим). Майбутньому, на думку студентів, притаманна невизначеність (40,9% опитаних). Вважаємо це наслідком воєнного конфлікту в Україні як найбільш значущої для студентів політико-правової події за останній період.

Окрім того, виявлено статистично значущі, достовірні відмінності (на рівні $p = 0,001-0,01$) в оцінках минулого та майбутнього у студентів, які брали участь у подіях Революції Гідності, і в тих, які не брали. Перші схильні більш оптимістично сприймати майбутнє, нега-

тивно оцінюючи при цьому дореволюційний період. Останні більш позитивно оцінюють період до революції і більш негативно – теперішнє та перспективи розвитку країни в майбутньому (див. табл. 2).

Наступний етап дослідження проводиться за процедурою контент-аналізу. Досліджуванам було запропоновано обрати із 16 висловів три, які, на їхню думку, найбільш точно характеризують сучасну політико-правову ситуацію в Україні. При цьому кількість висловів з позитивними, негативними та нейтральними змістами була збалансована. Стимульний ряд містив такі вислови-ознаки: ситуація розвитку, стабілізація, відродження, модернізація, трансформація, ситуація невизначеності, виживання, революційна ситуація, криза, хаос, протистояння, зовнішня агресія, громадянська війна, стагнація, застій, інше. Отриманий спектр відповідей відображено в табл. 1 і на рис. 2.

Таблиця 1

Абсолютна частота вибору висловів-ознак та їх ранговий розподіл у різних професійних групах

Вислови-ознаки	Юристи, політологи	Фахівці з медіа	Психологи, соціальні працівники	Група порівняння	Разом
криза	82 (1)	78 (1)	75 (1)	84 (1)	319 (1)
невизначеність	65 (2)	56 (3)	62 (2)	56 (1,5)	239 (2)
зовнішня агресія	53 (4)	59 (2)	57 (3)	56 (1,5)	225 (3)
хаос	55 (3)	35 (4)	39 (4)	52 (4)	181 (4)
громадянська війна	19 (5,5)	30 (5)	24 (5)	29 (5)	102 (5)
революційна ситуація	19 (5,5)	11 (7)	17 (6)	20 (6)	67 (6)
ситуація розвитку	5 (8)	13 (6)	14 (7)	9 (7)	41 (7)
відродження	7 (7)	10 (8)	3 (9)	8 (8)	28 (8)
модернізація	4 (9)	6 (9)	5 (8)	4 (9)	19 (9)
стабілізація	1 (10)	3 (10)	1 (10)	1(10)	6 (10)

Примітка. У дужках зазначено рейтинг категорії в підвибірці.

Найбільш поширеними висловами-ознаками щодо поточної політико-правової ситуації є “криза” і “невизначеність” (74,5 % та 55,8%, відповідно). На наш погляд, такі вибори свідчать про те, що в ситуації складнопрогнозованості теперішнього та майбутнього перебуває пере-

важна більшість студентів. Це може суттєво ускладнювати реалізацію провідного завдання молодості, а саме завдання побудови та первинної апробації перспективного життєвого плану.

Зазначимо, що статистично значущі достовірні відмінності для студентів різних професійних груп констатовано лише щодо означення “хаос”. Впливу майбутньої професії на вибір інших висловів-ознак не виявлено. Смислові ряди, притаманні різним професійним групам, у цілому схожі. Це свідчить, на нашу думку, про подібність структури політико-правових уявлень студентів різних фахових спеціаліцій (див. рис. 2). Як і щодо оцінки динаміки розвитку політико-правової ситуації в Україні, більш значущим виявився чинник політичної участі в подіях Революції Гідності (2013–2014). За цим параметром виявлено відмінності на високому рівні статистичної значущості (табл. 2). Як статистичний критерій у цьому випадку було застосовано Хі-квадрат Пірсона.

Рис. 2. Частотний розподіл вибору студентами висловів-ознак щодо політико-правової ситуації в Україні

Інша загальна тенденція, яка об’єднує всі підвибірки дослідження, полягає в тому, що студенти не використовують для характеристики ситуації слова-ознаки “стагнація” і “застій”. Вважаємо, що це може свідчити про сприйняття студентами політико-правової ситуації як динамічної, стрімкозмінюваної. Проте про позитивне прогнозування майбутнього України як держави в студентській середовищі, на

жаль, також не йдеться. Адже вислови, які мають позитивне смислове навантаження (“ситуація розвитку”, “відродження”, “модернізація”, “стабілізація”), обиралися студентами набагато рідше, ніж ті, що мають негативне смислове наповнення (див. табл. 1, рис. 2).

Так само в усіх підвибірках не було слова-ознаки “трансформація”, що може свідчити про низьку оцінку студентами реформаторських зусиль влади або неідентифікацію реформ та їх наслідків у власному житті. Вибір, на наш погляд, може свідчити про усвідомлення, визнання студентами структурного переформатування органів влади або держави в цілому. Проте опитані лише зрідка характеризували сучасну політико-правову ситуацію в Україні словом-ознакою “модернізація”, тобто визнавали осучаснення державної системи, що існувала раніше.

Таблиця 2

Імовірність зв’язку між означеннями політико-правової ситуації та параметрами “Фах”, “Особиста політична участь у подіях Революції Гідності (2013–2014 роки)”

Опції опитування	Фах	Участь
Три роки назад соціально-політична ситуація, в якій проходило ваше життя, була кращою, ніж тепер	$p = 0,001-0,01$	$p < 0,001$
Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?	$p > 0,1$	$p < 0,001$
Чи буде надалі соціально-політична ситуація змінюватися на краще?	$p > 0,1$	$p < 0,001$
криза (74,5 %)	$p > 0,1$	$p = 0,001-0,01$
невизначеність (55,8 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
зовнішня агресія (52,6 %)	$p > 0,1$	$p = 0,05-0,1$
хаос (42,3 %)	$p = 0,01-0,05$	$p = 0,01-0,05$
громадянська війна (23,8 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
революційна ситуація (15,7 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
ситуація розвитку (9,6 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
інше (7,2 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
відродження (6,5 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
модернізація (4,4 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$
стабілізація (1,4 %)	$p > 0,1$	$p > 0,1$

Примітка 1. Для оцінювання вірогідності зв’язку між словами-ознаками та факторами застосовано критерій Хі-квадрат Пірсона.

Примітка 2. У дужках наведено відсоток у загальній вибірці тих, хто обрав вислів-ознаку.

Те, що слово-ознаку “виживання” респонденти не обирали, на нашу думку, може свідчити загалом про спроможність студентів та їхніх родин забезпечувати свої базові потреби. Зауважимо, що в іншому блоці дослідження, побудованому за принципом вільних асоціацій, конструкт “економічна криза” посів за значущістю четверте місце, що говорить про складні та дискомфортні, однак у цілому стерпні для респондентів економічні умови життя в Україні.

Що ж до ознак “зовнішня агресія” та “громадянська війна”, то у відсотковому відношенні частота вибору першої майже вдвічі переважає частоту відбору другої (52,6% проти 23,8%). Те, що частота вибору другої ознаки досить висока, може свідчити про ефективність пропагандистського гасла про внутрішню громадянську війну в Україні. Відкидання респондентами ознаки “протистояння” трактуємо як усвідомлення та прийняття ними факту війни, якій притаманний значно вищий рівень взаємної агресії, спрямованої на ураження або знищення супротивника.

Результати дослідження дають підстави зробити такі *висновки*.

1. У становленні політико-правових уявлень студентів майбутня їхня професія відіграє вторинну роль (навіть для професій правничого, політологічного профілів). Тому при подальшому аналізі процесів становлення ППС за параметром “майбутня професія” студентську спільноту можна розглядати як однорідну.

2. Виявлено статистично значущу, достовірну ймовірність зв'язку між уявленнями студентів про динаміку розвитку політико-правової ситуації в Україні та особистою політичною участю в подіях Революції Гідності (2013–2014 роки).

3. Констатовано статистично значущу та достовірну відмінність (на рівні $p=0,000$) уявлень студентів про минулу, теперішню та майбутню політико-правову ситуацію в Україні.

4. Основними характеристиками актуальної політико-правової ситуації в Україні з точки зору студентської молоді є кризова невизначеність та складнопрогнозованість майбутнього за збереження високого рівня динамічності, що зумовлено триванням воєнного конфлікту. Такі уявлення можуть суттєво утруднювати складання студентами перспективного життєвого плану та перешкоджати соціалізаційним процесам по перетворенню їх на повноправних громадян України.

5. Окреслено нагальні завдання психологічного супроводу студентської молоді в сучасних соціально-психологічних умовах: фахове сприяння (ще в процесі навчання) побудові плану соціалізації молодого фахівця після здобуття ним освіти та формуванню такого позитив-

ного образу майбутнього України, у якому для нього знайшлося б достойне та емоційно привабливе місце.

Література

1. *Духневич В. М.* До розуміння соціально-психологічної сутності політико-правової свідомості / В. М. Духневич // Актуальні проблеми юридичної психології : тези доп. наук.- практ. конф. (Київ, 25 квітня 2014 р.). – К., 2014. – С. 269–271.
2. *Сівєрс З. Ф.* Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сівєрс // 10*20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 96–105.
3. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / Хазратова Нігора Вікторівна. – К., 2005. – 410 с.
4. *Дроздов О. Ю.* Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українського конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 258–266.
5. *Васютинський В. О.* Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії / В. О. Васютинський // 10x20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 43–53.

References

1. Dukhnevych, V. M. (2014). Do rozuminnia sotsialno-psykholohichnoi sutnosti polityko-pravovoi svidomosti [To understanding the social and psychological nature of political and legal consciousness]. *Aktualni problemy yurydychnoi psykholohii* [Actual problems of legal psychology] (pp. 267–271) (ukr).
2. Sivers, Z. F. (2014). Sotsialno-psykholohichnyy analiz rozvytku kontseptsiy polityko-pravovoi svidomosti v rizni istorychni periody [Social and psychological analysis of concept development of political and legal consciousness in different historical periods]. *10*20* [10*20] (pp. 96–105). Kyiv: Lira Publ. (ukr).
3. Khazratova, N. V. (2005). *Psikhohohiia vidnosyn osobystosti i derzhavy* [Psychology of person and state relations], D. Sc. Thesis, Kyiv, Ukraine (ukr).
4. Drozdov, O. Yu. (2014). *Dynamika heopolitychnykh uiavlen molodi na tli rosiisko-ukrainskoho konfliktu 2014 roku* [Dynamic of youths geopolitical ideas on the background of Russian and Ukrainian conflict in 2014]. *Problemy politichnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1(15), 258–266 (ukr).
5. Vasiutynskiy, V. O. (2014). *Vyvchaiuchy masovu politychnu svidomist i povedinku: uroky pershoi monohrafii* [Studying of mass political consciousness and behavior: the lessons of the first monograph]. *10x20* [10x20] (pp. 43–53). Kyiv: Lira Publ. (ukr).

Nykonenko L. V. Students' ideas about political and legal situation in Ukraine

The paper presents the results of the empirical research of students' political and legal consciousness. It was realized in 2013-2015 years. Statistically significant connection between students' ideas about the dynamic of political and legal situation development in Ukraine and personal political participation in the events of Dignity Revolution (2013-2014 years) is identified. Statistically significant and reliable difference in students' ideas about legal and political situation in Ukraine in the past, present and future was observed. It was determined that the main characteristics of the actual political and legal situation in the country in students' opinions are crisis uncertainty and difficult protectability while maintaining a high level of dynamic caused by the conditions of military conflict. It can significantly complicate the creation of students' life perspective plan and prevent socialization processes which should lead to becoming a citizen of Ukraine. The urgent task of psychological support of students in modern social and psychological conditions is professional assistance (in the process of studying) in creation of socialization plan in future after the getting education and formation of positive image of Ukraine's future.

Key words: personal political and legal consciousness; students; political and legal situation in Ukraine; ideas of youth; socialization of students.

© **Никоненко Л. В.**

Л. М. Коробка

СПІЛЬНОТА В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ АДАПТАЦІЇ

Обґрунтовано теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, основу яких становлять концепція соціальної травми П. Штомпки та загальні положення про спільноту як структурну одиницю суспільства і значущого середовища життєдіяльності особи, адаптацію особи та спільноти в умовах суспільних трансформацій, адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки. Адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту розглянуто як складний багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, набуття нових засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування відповідних психологічних стратегій оволодіння ситуацією. Визначено суб'єктивні критерії адаптації (задоволеність соціальним оточенням, роллю, статусом, рівнем самореалізації, основними видами діяльності, реалізацією основних потреб; відчуття соціальної інтегрованості, самооцінка стану здоров'я та адаптивності) та їх значення в дослідженні стратегій адаптації спільноти до таких умов. Психологічні стратегії адаптації спільноти запропоновано розглянути на основі моделей: зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу. Відповідно до цих моделей визначено емпіричні індикатори дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Ключові слова: спільнота, адаптація, умови воєнного конфлікту, критерії адаптації, психологічні стратегії адаптації, індикатори дослідження стратегій адаптації спільноти.

Проблема. Воєнний конфлікт та його наслідки впливають на різні сфери життєдіяльності людей, змушують їх неперервно й швидко адаптуватися до суспільних змін, спричинених цим конфліктом. Усе це вимагає нових підходів до проблеми адаптації як окремої особи, так і різних соціальних груп, спільнот та вироблення соціально-психологічних засобів активізації колективних зусиль із подолання негативних наслідків цих подій у різних сферах життєдіяльності.

У сучасних психологічних дослідженнях проблемі адаптації особистості приділяється значна увага. Ґрунтовні дослідження присвячено вивченню психофізіологічної, психічної, психологічної, соціально-психологічної адаптації, захисних адаптивних механізмів та адаптивних характеристик особистості (Г. О. Балл, О. М. Кокун, М. С. Корольчук, А. Г. Маклаков, В. Ф. Моргун, А. А. Налчаджян, В. І. Розов, Т. С. Яценко); адаптації особи в умовах суспільних трансформацій, у складних життєвих ситуаціях (Є. І. Головаха, О. А. Донченко, О. Г. Злобіна, В. О. Климчук, О. М. Лактіонов, Н. В. Паніна, Т. М. Титаренко); стратегій адаптації в складних ситуаціях, умовах та критеріїв їх визначення (О. В. Вітенберг, Р. Лазарус, В. В. Москаленко, О. Г. Посипанов, М. В. Ромм, Т. І. Ронґінська).

Західними дослідниками проблема адаптації людини представлена в контексті теорії адаптації і зараджувальної поведінки (М. Chaturvedi, S. Folkman, L. Kahle, R. Lazarus, R. H. Moos, J. A. Schaefer); позитивної психології, яка розглядає адаптацію особистості в складних життєвих ситуаціях як процес “позитивної адаптації” чи “посттравматичного зростання” (R. Tedeschi, L. Calhoun, S. Joseph, N. Pole, M. Seligman) тощо.

Цінним є практичний досвід психологічної роботи з населенням у країнах, що переживають наслідки воєнного конфлікту (Ізраїль, Грузія). Він свідчить про необхідність працювати не тільки із самими постраждалими внаслідок війни, а й з їхніми родинами, спільнотами, з країною в цілому (М. Дорон, Д. Джавахішвілі, Н. Сарджвеладзе). Також суттєві напрацювання з надання психологічної допомоги мешканцям України в умовах воєнного конфлікту представлено науковцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України О. Л. Вознесенською, О. Ю. Осадько, О. Т. Плеткою, М. Ю. Сидоркіною, Т. М. Титаренко, Ю. С. Чаплінською, Г. В. Циганенко та ін.

Ситуація воєнного конфлікту на сході України, внаслідок якого відбувається посилення в суспільстві тривожних настроїв, страху, розчарування, розгубленості, дезадаптації, змістила акценти та змінила поле осягнення проблеми адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту, показала необхідність підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації до таких умов, вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації, що й стало завданнями НДР лабораторії психології мас та спільнот на 2016–2018 роки. Перший етап НДР передбачав обґрунтування теоретико-методичних засад дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Мета статті: на основі узагальнення і систематизації даних теоретичного та емпіричного вивчення проблеми обґрунтувати теоре-

тико-методичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту.

В основу дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту покладено загальні положення концепції соціальної травми П. Штомпки, відповідно до яких негативні чинники травматичних подій, “катастрофи як ситуації” (до яких ми відносимо, зокрема, воєнний конфлікт) доцільно трактувати як симптоми соціальної травми, а характер їхнього впливу на життєдіяльність людей – як соціально травматичний. Проблеми колективної травми присвячені праці сучасних вітчизняних (П. П. Горностай, Н. В. Ходорівська) та зарубіжних (С. Carut, К. Erikson, К. Nader) учених.

Травму розглядають як колективний феномен, стан, що переживається групою, спільнотою, суспільством у результаті руйнівних подій, які інтерпретуються як культурно травматичні. Травма діє на колектив і, як стверджується в психоаналітичній літературі, не може бути індивідуальним порушенням [1, с. 10]. Травматичні зміни, пов’язані із ситуацією воєнного конфлікту на сході України, діють на різні компоненти соціуму неоднаково. На думку П. Штомпки, “...у кожній травмі є центральні групи, які глибоко переживають і сприймають її, та периферійні групи, для яких вона – неістотна, маргінальна ... Вплив тих самих потенційно травматичних подій (ситуацій) може бути якісно різним, навіть протилежним для різних груп” [там само, с. 13]. Вплив цих подій для одних деструктивний, руйнівний, для інших – корисний і бажаний, треті його ігнорують.

Унаслідок воєнного конфлікту та спричинених ним суспільних змін можна спостерігати увиразнення практично всіх симптомів колективної травми (за П. Штомпкою). Набувають поширення синдром недовіри, невіра в майбутнє, ностальгія за минулим, політична апатія, переоцінка минулого, аномія, цивілізаційна некомпетентність, соціальні тертя, колективне почуття провини, колективне почуття сорому, криза ідентичності, криза легітимності, зниження тривалості життя, зростання кількості самогубств, порушення каналів соціальних відносин, соціальної системи, ієрархії тощо.

Результатом негативних процесів в Україні, пов’язаних із соціально-економічними проблемами, що виникли й зокрема внаслідок воєнного конфлікту, є перехід у стан депривації. Це явище в нашій країні, як показують соціологічні дослідження, переживається інакше, ніж в економічно розвинених державах. Така ситуація пов’язана з мобілізованою, живою пам’яттю про труднощі і втрати, що переживали люди, які живуть нині, адже досі існують та зберігаються сімейні істо-

рії про ці труднощі. У нашій культурі феномен звикання пов'язаний із феноменом виживання, який тримається на традиції терпіння, адже соціальна маргіналізація, хаотизація життя в країні протягом багатьох років сформували специфічний стан звикання людей до такого способу життя [2, с. 15].

В умовах війни феномен виживання постає як специфічний спосіб життєдіяльності, що спирається на низькі життєві ресурси, необхідність забезпечити хоча б елементарне відтворення життя. У таких умовах людина організовує своє життя як очікування: воно спрощується, задоволення потреб, здійснення важливих учинків, дій відкладається на майбутнє, а всі форми активності спрямовані перш за все на самозбереження.

Таким чином, у ситуації воєнного конфлікту виживання стає способом організації життя (адаптації) в умовах досить обмежених ресурсів. Як зазначає М. О. Шульга, культурі наших людей притаманний складний комплекс “депривація–звикання–виживання”, що забезпечує відтворення суспільного життя в кризових умовах [там само, с. 18]. У цьому контексті можна говорити, що звикання є механізмом адаптації до нових умов та способу життя, натомість його зміст, наповнення та форми залежать від глибинних моделей культури, традицій та організації повсякденного життя людей.

Наразі спостерігаємо зростання активності громадян, різних спільнот у різних сферах соціального життя, адже криза є не тільки “катастрофою”, а й певною можливістю. У кризових умовах, за наявності стимуляційних факторів, відбувається переструктуризація соціального організму, втрачаються старі та виникають нові можливості, що стимулює появу на арені соціального життя найбільш активних осіб, груп, спільнот, які готові до змін та їх впроваджують.

В основу нашого дослідження покладено розроблену В. О. Васютинським психологічну теорію спільноти. Вона визначається як відносно велика номінально-реальна соціальна група, що виділяється за наявністю спільної ознаки, яка є для багатьох або більшості її носіїв суб'єктивно значущою [3, с. 18]. Вважаємо, що саме спільнота потребує особливої уваги в контексті підвищення її адаптивного потенціалу як структурної одиниці і суспільства, і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі.

Важливими для нас також є сучасні напрацювання, пов'язані із суб'єктивністю спільноти, її здатністю до рефлексивності (Л. А. Найдьонова; М. І. Найдьонов) та відповідальністю (Т. П. Ємельянова, К. Муздибаєв, Л. Poleszak, P. Zylicz). Дослідники наголошують, що спільнота може виступати суб'єктом життєтворення, адже усвідомлює, рефлексує події та свідомо обирає стратегії адаптації, спрямовує коле-

ктивні зусилля на підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації, подолання наслідків кризових і травматичних подій.

Значний інтерес становлять дослідження проблеми мобілізації потенціалу спільноти, коли йдеться про розв'язання соціальних проблем, успішність переживання нею важких і кризових ситуацій, активізацію і нарощування її адаптаційних ресурсів. Такими ресурсами можуть бути соціальні якості спільноти, зокрема соціальний капітал (О. А. Ніздрань, Б. Сміт, П. М. Шихірев) та її соціальні ресурси: допомога людей одне одному, відчуття належності до спільноти, колективу, соціальна згуртованість (В. О. Васютинський, К. Marzall, E. Wall), соціальна та психологічна підтримка, (Н. І. Кривоконь, D. Terry), яка проявляється не лише у розв'язанні, наприклад, соціальних чи економічних проблем, а й передусім у соціально-психологічному контексті, організації рефлексії, осмисленні, активізації, спрямуванні активності в конструктивне річизе. Особливістю соціальних ресурсів спільноти є мобільність їх використання (F. Ellis), що полягає в гнучкості, з якою вони можуть бути використані відповідно до нових чи альтернативних практик адаптації спільноти.

У контексті адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту слід зважати на стійкість щодо зовнішніх впливів як окремої особи, так і різних спільнот і суспільства загалом, їхню пружність, стійкість, які розуміються як динамічний процес індивідуального та колективного реагування на несприятливі обставини, економічну кризу, трагічні події, воєнні конфлікти тощо, як здатність протистояти таким обставинам, опановувати їх та відновлюватися після їх впливу [4, с. 223]. У таких умовах виникає потреба в соціальній та психологічній підтримці, мобілізації колективних ресурсів для підвищення рівня індивідуальної та колективної адаптації, додання труднощів та наслідків травматичних подій. Наукові пошуки щодо відповідних психологічних стратегій адаптації спільноти до умов та наслідків воєнного конфлікту ґрунтуються також на загальних положеннях про: адаптацію та адаптивні характеристики особистості (Г. О. Балл, Ф. Б. Березін, О. М. Кокун, Л. А. Лепіхова, О. Г. Мороз, А. А. Начаджян, С. Т. Посохова, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман); адаптацію особи та різних соціальних груп в умовах суспільних трансформацій (Є. І. Головаха, О. А. Донченко, О. М. Лактіонов, В. Ф. Моргун, Н. В. Паніна, О. Г. Солодухова).

Населення України постало перед фактом розв'язання воєнних дій на сході України. Вплив неоголошеної війни на особистість є складним, полігенним; він являє собою результат взаємодії багатьох досі не досліджених чинників. За таких обставин більша частина суспільст-

ва була вимушена хаотично і безсистемно пристосовуватися до нових умов без будь-якого планування, відповідно до ситуації – тут-і-зараз.

Дослідження проблеми адаптації в умовах суспільних трансформацій (М. О. Шульга, А. В. Камбур, О. Л. Луценко, С. В. Хутка, І. О. Філенко) показують, що в українському суспільстві переважають вимушені адаптації, для яких характерне використання захисних, компенсаторних і деприваційних практик. Вони спрямовані на самозбереження адаптанта – підтримку всіма можливими засобами status quo – та пов'язані з обов'язковою зміною способів взаємодії з оточенням, але за умови збереження в цілому старих, традиційних цілей та цінностей.

Вітчизняних психологів завжди цікавило, за яких умов знижується адаптивність людини до кризових ситуацій. І хоча, як зазначає Т. М. Титаренко, вивчались кризи, з якими стикається кожна людина в мирний час, усе ж загальні тенденції залишаються спільними і під час війни. Насамперед зростає кількість деструктивних інтерпретацій ситуації, тимчасово втрачається вміння адекватно реагувати на невдачі і втрати, слабнуть механізми саморегуляції [5, с. 6]. Суспільні трансформації, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення особистістю невідповідності офіційно задекларованих цінностей реальним ціннісним орієнтирам. Унаслідок цього відбувається порушення установлених адаптаційних практик, різні групи людей змушені звертатися до стратегії заміщення цінностей, які втратили свою функціональність, інших ціннісних зразків, що більше відповідають новим соціальним умовам.

Коли йдеться про дослідження стратегій адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту, важливим для нас є розуміння адаптації в складних життєвих ситуаціях як результату оволодіння цією реальністю. Цей результат полягає в позитивних змінах на рівні особистості, групи, соціуму (В. О. Климчук, О. В. Нестерова, R. Tedeschi, L. Calhoun, M. Seligman). Адже криза, з одного боку, може негативно позначитися на умовах життя людини, а з другого – спонукати її до мобілізації прихованих можливостей та пошуку нових, утілення нералізованого потенціалу та прихованих ресурсів як особи, так і спільноти, вироблення ефективних психологічних стратегій адаптації і таким чином сприяти позитивним змінам у різних сферах життєдіяльності.

У цьому контексті адаптацію можна розглядати як процес “позитивної адаптації” чи “посттравматичного зростання” (R. Tedeschi, L. Calhoun) особи в складних життєвих ситуаціях. Дослідники зазначають, що позитивна адаптація – це не просто результат травматичних подій, а результат оволодіння цією реальністю [6]. Аналізуючи сучасне

розуміння посттравматичного зростання та його виміри, В. О. Климчук зазначає, що, попри використання різних термінів для позначення цього феномена, усі вони мали спільний “знаменник” – позитивний погляд на людину, яка пережила травму [7, с. 47]. Отже, основна ідея моделі посттравматичного зростання полягає в тому, що людина може використовувати стресову ситуацію як можливість для подальшого розвитку, досягнення більш високого рівня функціонування в певних сферах.

Теоретичний аналіз підходів до проблеми адаптації (Г. О. Балл, А. А. Налчаджян, М. В. Ромм, Т. М. Титаренко та ін.) показав, що в соціально-психологічному контексті явище адаптації – це складний процес. Його слід розуміти не просто як взаємне пристосування суб’єкта адаптації і середовища, а як об’єднання їх у новій системі більш високого рівня організації, яка виникає в результаті активної взаємодії суб’єкта адаптації і середовища й передбачає взаємні двосторонні зміни. Ідеться про активне використання суб’єктом адаптації стратегій і способів оволодіння ситуацією, у якій свій внесок роблять як особа, так і інший (індивідуальний чи груповий) суб’єкт, які взаємно адаптуються і створюють єдиний адаптивний простір. Отож маємо підстави визначити адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту як складний, багатомірний процес взаємодії суб’єкта адаптації (спільноти/особи як члена спільноти) і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти (життєстійкість, психологічна пружність, групова ефективність, рефлексивність тощо), набуття нових засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування відповідних психологічних стратегій адаптації.

Системні властивості спільноти мають різний рівень розвитку на різних етапах соціально-психологічної адаптації та розуміються як здатність цієї спільноти до побудови продуктивних систем взаємодії. Така здатність проявляється в стратегіях поведінки, які використовує спільнота в процесі адаптації до нових умов, зокрема до умов і наслідків воєнного конфлікту. В процесі адаптації спільноти до таких кризових умов активізуються її когнітивні зусилля (орієнтація в нових умовах, зміни оцінювальних конструктів, долання когнітивних дисонансів, пошук смислу події), активізуються процеси саморегуляції (долання спротивів, усвідомлення змін у власному становищі та в ситуації тощо), актуалізуються нові поведінкові патерни, практики, стратегії відповідно до змінених умов.

Аналіз об’єктивних та суб’єктивних критеріїв адаптації (І. І. Галецька, Г. Ю. Домбровська, М. В. Ромм, В. О. Ядов) дає підстави вважати, що при вивченні психологічних стратегій адаптації спіль-

ноти особливого значення набувають суб'єктивні критерії (задоволеність соціальним оточенням, роллю, статусом, рівнем самореалізації, основними видами діяльності, реалізацією основних потреб; відчуття соціальної інтегрованості; самооцінка стану здоров'я та адаптивності). Слід зазначити, що, як і суб'єктивне благополуччя, процес адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту може бути розглянутий з позиції суб'єктивної оцінки населенням процесу адаптації, життєздійснення та ступеня особистої адаптованості до таких умов, задоволення базових життєвих потреб. Саме суб'єктивна оцінка населенням особистої адаптованості, як свідчать соціологічні дослідження, є одним із показників адаптаційного потенціалу [2, с. 50].

У своїх наукових пошуках ми спираємося також на положення про адаптацію як вибір альтернативних стратегій поведінки в таких ситуаціях чи умовах, які вимагають зміни взірців, способів поведінки й оцінки зовнішніх подій, та положення про критерії визначення цих стратегій (О. В. Вітенберг, Р. Лазарус, В. В. Москаленко, О. Г. Посипанов, М. В. Ромм, Т. І. Ронгінська та ін.). Стратегії соціальної адаптації дослідники визначають як спосіб дій, лінію поведінки особи, які вона обирає, щоб пристосуватися до змін, що відбуваються довкола. Наразі стратегії соціальної адаптації особи коригуються зовнішніми оцінками соціального оточення та внутрішнім розумінням нею власної ідентичності, яка постає в ролі індивідуального та соціального орієнтира при інтерпретації різноманітних соціальних ситуацій у процесі адаптації. З огляду на результати теоретичного аналізу проблеми вивчення стратегій адаптації можемо, зокрема, говорити про чотири основні типи стратегій адаптації: активно-позитивну, активно-негативну, пасивно-позитивну, пасивно-негативну – у разі використання таких ознак, як ступінь соціальної активності членів спільноти та задоволеність із різних сфер своєї життєдіяльності.

Зазначимо, що внаслідок воєнного конфлікту змінюється спосіб життя спільноти і характер соціальної взаємодії як у самій спільноті, так і між різними спільнотами та формуються різні моделі її адаптації (пасивні та активні). Засобами їх реалізації виступають психологічні стратегії адаптації, які на рівні спільноти можуть актуалізуватися в процесі зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу.

Відповідно до цих моделей було визначено емпіричні індикатори дослідження стратегій адаптації спільноти: працевлаштування, участь у соціальному і культурному житті регіону переселення, матеріальний добробут, психологічне благополуччя, задоволеність

міжособовими стосунками; зміцнення громадського здоров'я (самооцінка стану здоров'я, адаптованості, відчуття когеренції, психологічне благополуччя, ставлення до майбутнього, локус контролю, посттравматичне зростання, копінг-стратегії, самоефективність, толерантність, довіра, соціальна активність, згуртованість та соціальна підтримка); встановлення зв'язку з витраченим часом на застосування медіапрактик членами спільноти і їх провідним видом; наявність непорозуміння у сім'ї до початку воєнного конфлікту, ступінь спорідненості родинних зв'язків, переструктурування ідентифікаційної матриці, ціннісне порозуміння, соціально-психологічне благополуччя сім'ї, ступінь залученості окремих членів родини до воєнних дій, наявність підтримки з боку інших членів родини, особистісні риси.

За найефективніші визнано такі методи вимірювання відповідних характеристик: опитування (анкетування, бесіди, інтерв'ю), особистісні питальники, психосемантичні методи, контент-аналіз, експертна оцінка, самооцінка.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми дослідження, застосування та переінтерпретація відповідних теоретичних положень в контексті адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту дають змогу сформулювати принципи аналізу адаптації спільноти: розгляд її на двох рівнях функціонування спільноти – як структурної одиниці суспільства і як значущого середовища життєдіяльності особи, зумовленість змістом суспільних трансформацій, розуміння її як вибору альтернативних стратегій поведінки.

Адаптацію спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту визначено як складний, багатомірний процес взаємодії суб'єкта адаптації і середовища, яке змінюється під впливом воєнного конфлікту, що передбачає трансформацію системних властивостей спільноти, активне освоєння нових соціальних умов, набуття засобів побудови продуктивних систем взаємодії, вироблення і застосування психологічних стратегій адаптації. Психологічні стратегії адаптації спільноти запропоновано розглянути на основі моделей: зміцнення громадського здоров'я, ціннісного порозуміння, розв'язання проблем внутрішньої міграції, опрацювання травматичного досвіду, застосування медіапрактик, родинної взаємодії, трансформації соціального капіталу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розкритті змісту психологічних стратегій адаптації спільноти, розробленні соціально-психологічних засобів активізації конструктивних стратегій адаптації спільноти й подолання негативних наслідків деструктивних стратегій, експериментальному підтвердженні їх ефективності в підвищенні рівня індивідуальної та колективної адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Література

1. Штомпка П. Социальное изменение как травма / Петр Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
2. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К. : Друк. “Бізнесполіграф”, 2010. – 116 с.
3. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія / Вадим Васютинський. – К. : Золоті ворота, 2010. – 120 с.
4. Здоров'я 2020: Основи європейської політики та стратегія для XXI століття. – Копенгаген : Європ. регіон. бюро ВООЗ, 2013. – 224 с.
5. Титаренко Т. М. Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни / Т. М. Титаренко // Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій : зб. статей / Ін-т соц. та політ. психології ; Пред-во Польської акад. наук у м. Києві ; Соц.-психол. метод. реабіліт. центр. – К. : Міленіум, 2015. – 150 с. – С. 3–13.
6. Tedeschi R. G. Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence / Tedeschi R. G., Calhoun L. G. // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15. – № 1. – P. 1–18.
7. Климчук В. О. Посттравматичне зростання та як можна йому сприяти у психотерапії / В. О. Климчук // Наука і освіта. – 2016. – № 5. – С. 46–52.

References

1. Shtompka, P. (2001). Sotsialnoye izmeneniye kak travma [Social change as a trauma]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya* [Sociological Studies], 1, 6–16 (rus).
2. Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sotsiologiv (2010). [Crisis in Ukraine: zone of defeat. View of sociologists]. Kyiv: Biznespoligraf Publ. (ukr).
3. Vasiutynskiy, V. O. (2010). *Psykholohichni vymiry spilnoty* [The psychological measurements of community]. Kyiv: Zoloty vorota Publ. (ukr).
4. Zdorovia-2020: Osnovy yevropeiskoi polityky ta strategiiia dlia XXI stolittia (2013). [Health–2020: Basics of European policy and strategy for the 21-st century]. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe (ukr).
5. Tytarenko, T. M. (2015). Napriamky psykhologichnoi reabilitatsii osobystosti, shcho perezhyvaie podii viiny [Directions of psychological rehabilitation of personality who experiences the war events]. *Psykholohichna dopomoha osobystosti, shcho perezhyvaie naslidky travmatychnykh podii* [Psychological support of personality who experiences the consequences of traumatic events] (pp. 3–13). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
6. Tedeschi, R. G. and Calhoun, L. G. (2004.) Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18.
7. Klymchuk, V. O. (2016). Posttravmatychnе zrostannia ta yak mozna yomu spryiaty u psykhoterapii [Posttraumatic growth and ways of facilitating it in psychotherapy]. *Nauka i osvita* [Science and education], 5 (16), 46–52 (ukr).

Korobka L. M. Community in conditions of war conflict: theoretical basics of the research of psychological adaptation strategies

The article deals with the theoretical grounds analysis of psychological adaptation strategies of communities to conditions and consequences of war conflict which were based on the concept of social trauma by P. Shtompka were formulated: its consideration on two levels of community functioning – as a structural unit of society and as a meaningful habitat of person's livelihood; stipulation by content of social transformation; understanding it as a choice of alternative strategies of behavior. The community adaptation to the conditions and consequences of military conflict is described as a complex multidimensional process of interaction between the subject of adaptation and the environment which changes under the influence of military conflict that allows for the transformation of the system properties of community, active development of new social conditions, acquisition of means for making productive system of interaction, development and application of the adaptation's psychological strategies. The objective and subjective criteria of community adaptation were separated. The importance of subjective criteria was shown: satisfaction of the various components of life, feeling social support, feeling social integration, subjective well-being, self-esteem of health and adaptability. The strategies of psychological adaptation were proposed to consider on basis of the models: strengthening community health, understanding on values, solving the problems of internal migration, processing the traumatic experience, application of mediapractices, family interaction, transformation of social capital. According these models the indicators of the research were defined.

Key words: community, adaptation, conditions of war conflict, indicators of adaptation, psychological adaptation strategies, indicators of research of communities' adaptation strategies.

© Коробка Л. М.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ МЕНТАЛЬНОСТІ ПОКОЛІНЬ

Для створення передумов оптимізації взаєморозуміння і розширення можливостей діалогічного поколінного спілкування представлено методичну базу та опис дослідження особливостей ментальності поколінь. Визначено й обґрунтовано напрямки дослідження особливостей ментальності поколінь: характеристик вибірки щодо соціокультурного історичного ареалу, особливостей соціально-психологічних відмінностей габітусу та соціального позиціонування (ентелехії) поколінь. Відповідно до сформованих критеріїв диференціації і функціональних меж поколінь у результаті кластеризації масиву експериментальних даних виокремлено три покоління – Дітей, Батьків, Прабатьків. Проаналізовано особливості соціально-психологічних відмінностей габітусу і соціального позиціонування (ентелехії) поколінь. Визначено узагальнені характеристики ментальності поколінь, завдяки чому підтверджено припущення щодо унікальності і впливовості ментальних особливостей поколінь, сформованих під впливом історичних подій, на результативність відносин.

Ключові слова: покоління, ментальність, критерії диференціації, соціальні позиції (ентелехії), габітус.

Проблема. Трансформація традиційних сфер життєдіяльності громадян України актуалізувала соціальний запит щодо розв'язання проблеми міжпоколінних стосунків, пошуку засобів оптимізації взаємодії для досягнення взаєморозуміння, адже покоління не існують статично, постійно змінюються в багатоступеневому пізнанні соціальних законів, поступових змінах поколінного світобачення, трансформації поколінних цінностей, зміні ролей.

Науковий пошук універсальних комунікативних закономірностей, методів і засобів оптимізації відносин довів значення дослідження особливостей ментальності поколінь, які є сукупністю реальних індивідів, об'єднаних загальними поколінними характеристиками, соціальними позиціями. Адже покоління постає як самостійний суб'єкт соціальної поведінки, а її базовою ознакою є збіг соціальних настановлень, соціальних уявлень, цінностей у хронологічному контексті міжчасового простору або обмеженому часі актуальних традицій, культури, субкультури поколінь. Покоління як соціальна група являє собою форму життя суспільства, біологічні, культурні, соціальні конотації якої охоплюють зміни циклів розвитку і занепаду поколінь конкретного суспільства, конкретної держави. І хоча “безособистісна поколінна група надзвичайно слабо впливає на окрему людину” [1], алвнутрішні абстрактні сили макрорівня соціального існування [2] під

впливом значущих історичних подій поступово формують ментальну систему поколінь як груп осіб, народжених протягом певного інтервалу часу, і зумовлюють відмінності форм комунікації, характеристик діалогічної взаємодії, особливостей формування діалогічності в міжпоколінних відносинах (стосунках).

Мета статті: у контексті вивчення соціальних діалогів у вимірах когнітивного спілкування дослідити особливості ментальності поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків, щоб з'ясувати оптимальні форми конструювання технологій взаєморозуміння і розширення можливостей діалогічного поколінного спілкування.

Відповідно до розробленої моделі соціально-психологічного простору поколінь [3] явище *поколінної групи* ми розглядаємо як результат дії соціально-психологічної системи, продуктом функціонування елементів якої (це соціальні настановлення, соціальні уявлення, цінності поколінь) стає *ментальна система поколінь*. Адже у світі багатомірних зв'язків *ментальність* як онтологічна характеристика зв'язків психологічного і соціального, особливого світобачення і мислення покоління в процесі формотворення поступово окреслює соціальні ролі, дії відповідно до історичних ситуацій, у яких *покоління група* стає суб'єктом соціальних відносин, усвідомлених і цілеспрямованих.

І тому напрями дослідження (табл. 1) було визначено з огляду на такі позиції: *по-перше:* для дослідження характеристик ментальності поколінь були сформовані критерії диференціації поколінь, а саме: (1) *вікових психологічних характеристик* як особливостей психічної організації життєдіяльності людини в мінливому світі на різних етапах онтогенезу; (2) *соціально-історичних подій*, що визначають формування нових зразків моделей відносин, поведінки в процесі пристосування до змін соціальних умов існування; (3) *поведінкових стратегій* як характеристик, притаманних представникам поколінь у соціокультурному і сімейно-рольовому аспектах. Визначено функціональні межі часової циклічності зміни поколінь залежно від (1) суттєвих соціально-історичних подій, (2) поколінних якостей, набутих протягом життя, і (3) особливостей відносин (стосунків) [там само].

Узагальненими показниками особливостей поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків стали компоненти ментальної системи: *соціальні позиції (ентелехії)* (визначають положення (статус) поколінь у суспільстві, результативність відносин у міжпоколінному просторі, регламентують поведінку відповідно до умов і ситуацій життєдіяльності) і *габітус* поколінь (як соціально-психологічна характеристика, яка визначає "образ" покоління в культурно-історичному контексті) [4, р. 19; 5].

Таблиця 1

Методична база емпіричного дослідження особливостей ментальності поколінь

Етапи / напрямки дослідження	Завдання / Питання дослідження	Методи і методики дослідження
1. Формування засад дослідження особливостей ментальності поколінь	Систематизація критеріїв диференціації і функціональних меж поколінь Окреслення узагальнених показників особливостей поколінь (соціальних позицій (ентелехій), габітусу);	Теоретичний аналіз
2. Визначення характеристики вибірки щодо соціокультурного історичного ареалу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Межа поширення предмета дослідження 2. Вік респондентів на час дослідження 3. Рік народження респондентів 4. Рік, коли респондентам виповнилося 18 років 5. Період в історії держави, який вплинув на формування світобачення респондентів 6. Самоідентифікація респондентів за поколінною групою 7. Самовизначення поколінної ролі респондентів 	Психодіагностичні методи та методи математичної обробки даних
3. Визначення особливостей соціально-психологічних відмінностей <i>габітусу</i> поколінь	<ol style="list-style-type: none"> 8. Визначення рис, характерних для поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків 9. Самовизначення респондентами характерних рис “свого” покоління 10. Визначення відмінностей в уявному “образі” поколінь 	
4. Визначення особливостей соціального позиціонування (<i>ентелехій</i>) поколінь	11. Визначення життєвих настановлень, уявлень, цінностей, характерних для поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків	
5. Визначення узагальнених характеристик ментальності поколінь	Характеристики покоління Дітей Характеристики покоління Батьків Характеристики покоління Прабатьків	

По-друге, за концепцією К. Мангейма [5], осмислення покоління як соціальна група є можливим у разі визначення меж територіального поширення дієвості досліджуваного предмета. Тому, виконуючи зазначену умову, всі опитані респонденти (віком від 16 до 70 років, різного соціального становища й освітніх рівнів, загальною чисельністю 98 осіб) були представниками єдиного соціокультурного історичного ареалу в межах України. Серед опитаних 13,7 % становили чоловіки, 86,3 % – жінки. Розподіл вибірки опитаних за статтю, на жаль, не був рівномірним, тому гендерного аналізу міжпоколінних відносин (стосунків) проведено не було.

По-третє, щоб дослідити специфічні риси ментальності поколінь, слід виокремити показники міжпоколінних відносин, необхідні для конструювання технологій взаєморозуміння і розширення можливостей діалогічного поколінного спілкування (табл. 1). Це стає можливим, якщо (1) визначити загальні психологічні характеристики поколінь (за такі характеристики було взято *габітус* як систему диспозицій, що породжують і структурують практики поколінь [4, р. 19], розкривають особливості соціальної ідентичності), як характеристики відмінностей поколінь (історичних продуктів), що проявляється в конкретних історичних умовах в особливостях сприймання, діях, відображається в комунікативних стратегіях поколінь; (2) проаналізувати співвідношення соціально-психологічних відмінностей *габітусу* поколінь.

По-четверте, у результаті прискорення темпу соціальних і культурних перетворень основні поколінні настановлення змінюються настільки швидко, що латентна, безперервна адаптація і модифікація традиційних моделей досвіду, мислення і вираження стають нефункціональними, у результаті чого відбувається консолідація нових досягнень, досвіду, формується новий імпульс соціальних позицій – ентелехії покоління [5]. І тому, враховуючи мінливість поколінних спрямувань і поведінкових принципів щодо соціальних ситуацій існування, наступним напрямом дослідження було визначення особливостей *соціального позиціонування (ентелехії) поколінь*, відображеного у сформованих соціальних настановленнях, уявленнях, цінностях поколінь.

І, нарешті, позиція щодо узагальнення показників ментальності як складної системи світосприймання і світорозуміння (1) зумовлює відмінності форм суспільних комунікацій, організації соціальної реальності і знаходить своє відображення в особливостях функціонування міжпоколінного комунікативного простору – середовища міжпоколінних відносин (стосунків), (2) пояснює феномен комунікації на перетині

інформаційних потоків (які покоління транслюють для збереження автентичності ментальної системи поколінь, адже одночасне здійснення різноспрямованих дій: з одного боку – проникнення в іншопокілінні інформаційні потоки для розширення поколінного комунікативного простору, збагачення і розвитку, з другого боку – збереження автентичності ментальної системи поколінь, несвідомого конструювання бар'єрів у відносинах (стосунках)), окреслює способи впорядкування комунікативного простору щодо комунікативного середовища і вибір засобів конструювання міжпокілінного діалогу [1]. І тому визначення узагальнених характеристик ментальних систем поколінь відповідно до внутрішньої логіки взаємовпливовості компонентів результує дослідження особливостей ментальності поколінь щодо формування основ конструювання технологій взаєморозуміння і розширення можливостей діалогічного поколінного спілкування.

Через брак відповідних стандартизованих методик було розроблено авторський опитувальник, спрямований на отримання інформації за основними напрямками дослідження: (1) визначення характеристики вибірки щодо соціокультурного історичного ареалу; (2) визначення соціально-психологічних відмінностей габітусу поколінь; (3) визначення особливостей соціального позиціонування (ентелехій) поколінь.

На етапі вивчення характеристик вибірки щодо соціокультурного історичного ареалу було використано метод кластерного аналізу. Так, для формування поколінних груп з максимально схожими проявами змінних використовувалися дані, мінімально залежні від впливів соціального середовища. А саме за *критерієм вікових психологічних характеристик* було зафіксовано дані показників *віку на час проведення опитування; року народження; року, коли респонденти стали повнолітніми* (виповнилося 18 років). За *критерієм соціально-історичних подій* використано змінну суб'єктивного визначення респондентами періоду в історії держави, який найбільш значуще вплинув на формування їхнього світосприйняття, світобачення. За *критерієм поведінкових стратегій* як визначення універсальних характеристик, притаманних представникам поколінь у соціокультурному і сімейно-рольовому плані, використано змінні соціальної ідентифікації респондентів з певною поколінною групою (Дітей, Батьків, Прабатьків) і рольовим навантаженням у соціальних відносинах (“Діти”, “Діти – Батьки”, “Батьки – Прабатьки”, “Прабатьки – Батьки”, “Прабатьки”).

У результаті кластеризації масиву даних за період з 1946 по 2016 роки виокремлено три покоління – Дітей (50,7 %), Батьків (30,1 %), Прабатьків (19,1 %), які щодо виконання респондентами со-

ціальної ролі, історичного періоду становлення були розподілені на п'ять сегментів:

– покоління *Прабатьків*: виконують відповідну соціальну роль, вік 70–56 років, історичний період становлення – 1964–1982 роки (період “застою – стабільності”) (12,3 % опитаних);

– покоління *Прабатьків*: виконують соціальні ролі переважно “Прабатьків – Батьків”, вік 55–48 років, історичний період становлення – 1983–1990 роки (період перебудови) (6,8 % опитаних);

– покоління *Батьків*: виконують соціальні ролі “Батьків”, вік 47–34 років, історичний період становлення – 1991–2003 роки (після отримання Україною незалежності) (30,1 % опитаних);

– покоління *Дітей*: виконують соціальні ролі “Батьків–Дітей”, вік 33–21 рік, історичний період становлення – 2004–2012 роки (після Помаранчевої революції) (8,2 % опитаних);

– покоління *Дітей*: виконують соціальні ролі “Дітей”, вік 20–16 років, історичний період становлення – 2013–2016 роки (після Революції гідності) (42,5 % опитаних). Зазначимо, що процес становлення цього покоління ще не завершений і характеристики габітусу наразі перебувають у процесі формування.

Згідно із загальним припущенням про вплив соціальних умов становлення на особливості ментальних систем поколінь, з огляду на виокремлені соціально-історичні покоління загальну гіпотезу було конкретизовано:

– відмінності габітусу, соціальне позиціонування (ентелехії) створюють унікальну ментальність поколінь, яка може бути представлена у вигляді онтологічної характеристики зв'язків психологічного і соціального;

– на формування характеристик ментальних систем поколінь впливають історичні події, в умовах яких відбувається становлення поколінь.

Отримані в ході опитування аргументовані відповіді респондентів відповідно до положень теоретичних засад дослідження підлягали обробці контент-аналізом, у ході якого враховувалися виокремлені смислові одиниці з частотою згадування понад 9 % показників вільних визначень соціальних позицій (ентелехій), габітусу поколінь які розкривали сутність розуміння респондентами відмінностей характеристик поколінь соціально-психологічного простору.

Відповідно до психологічних механізмів диференціації (порівняння, визначення близьких і відмінних характеристик) та інтеграції (засвоєння групових характеристик, стилю життя) [6] проаналізовано відповіді, отримані на запитання “Які основні риси є характерними для

покоління Дітей, Батьків, Прабатьків?”. У результаті, незалежно від віку поколінної групи, переважна більшість опитаних характерними якостями *покоління Дітей* визначили безтурботність (43,2 %), активність (32,4 %), завзятість (29,7 %), велелюбність (29,7 %), ерудованість (29,7 %). Якості оптимізму (17,6 %), незалежності (17,6 %), самостійності (17,6 %), дружельюбності (16,2 %), розкутості (14,9 %), комунікабельності (14,9 %), впертості (10,8 %) як характерні для *покоління Дітей* відмітили респонденти, які ідентифікують себе з поколіннями “Дітей” і “Прабатьків”, при цьому представниками покоління Батьків ці якості не були зазначені. Опитані “Прабатьки”, на відміну від інших респондентів, не вважали характерними для *покоління Дітей* риси безвідповідальності (20,3 %), легковажності (16,2 %), допитливості (14,9 %), цілеспрямованості (10,8 %). Це можна пояснити більш толерантним, урівноваженим ставленням людей зрілого віку до молоді.

Щодо габітусу *покоління Батьків*, то відповідальність (62,2 %), турботливість (33,8 %), освіченість (23 %), моральність (17,6 %), цілеспрямованість (12,2 %) визнали характерними переважно всі учасники дослідження. Цікаво, що, на відміну від інших респондентів, представники покоління Батьків не вважають своїми характерними рисами працьовитість (33,8 %), досвідченість (28,4 %), доброзичливість (16,2 %), обережність (14,9 %), духовність (13,5 %), жертвовність (13,5 %). Але не відмічені у *покоління Батьків* респондентами 70-56 років, які в сімейно-рольовому аспекті ідентифікують себе з поколінною групою Прабатьків, якості доброзичливості, обережності, відданості, допитливості, самостійності можуть пояснити утруднення у їхніх відносинах (стосунках) з поколінням Батьків. І особливо привертає до себе увагу відмічена тільки респондентами-Прабатьками риса егоїстичності (9,1 %).

Описуючи габітус *покоління Прабатьків*, респонденти були одностайними у визначенні таких їхніх якостей: мудрі (50 %), схильні до повчань (45,9 %), невірніважені (44,6 %), розсудливі (28,4 %), добрі (25,7 %), турботливі (25,7 %), освічені (17,6 %), відповідальні (16,2 %), працьовиті (14,9 %), співчутливі (13,5 %). Цікаво, що незадоволеність життям (45,9 %) і консерватизм (36,5 %), на відміну від інших опитаних, не відмітила у покоління Прабатьків лише група респондентів 70-56 років.

Наступним питанням визначення *соціальної поколінної ідентичності* як інтегральної основи габітусу [7] був аналіз *самовизначення поколінь* за критерієм поведінкових стратегій (за віковим маркером і відповідно до рольового навантаження в соціальних відносинах) з частотою згадування смислових одиниць більш як 20 %. Так, за самовиз-

наченням для представників покоління *Дітей* більш характерними є риси безтурботності (54,5 %), активності (40,9 %), завзятості (31,8 %), безвідповідальності (27,3 %), оптимізму (27,3 %), легковажності (22,7 %), впертості (22,7 %), розкутості (27,3 %). Група “Дітей–Батьків” додатково відмітила характеристики велелюбності (33,3 %) і самостійності (41,7 %).

Респонденти покоління *Батьків* вважають, що їм притаманні такі риси, як відповідальність (100 %), освіченість (40 %), моральність (40 %), раціональність (40 %), турботливість (20 %), доброзичливість (20 %), духовність (20 %), цілеспрямованість (20 %). Цікаво, що опитані в групах “Діти–Батьки” 33-21 років і “Батьки–Прабатьки” 47-34 років відмічали працьовитість (33,3 % і 34,9 %) і турботливість (25 % і 43,5 %).

Характеристиками самовизначення покоління *Прабатьків* стали якості турботливості (45,5 %), доброти (27,3 %), працьовитості (27,3 %), а за відповідями *Батьків–Прабатьків* 47-34 років ще й якості освіченості (34,8 %), розсудливості (30,4 %) і схильності до повчань (21,7 %).

У дослідженні *відмінностей уявного образу поколінь* опитані зазначили в системах “Діти – Батьки”, “Діти – Прабатьки”, “Батьки – Прабатьки” відмінність габітусу саме в різному життєвому досвіді (32,4 %, 24,3 % і 21,6 %, відповідно). При цьому опитані зрілого віку конкретизували міжпоколінні відмінності в системі “Дітей – Прабатьків” у різному вихованні (33,8 %), у системі “Батьків – Прабатьків” – розбіжності поглядів (29,7 %).

На етапі вивчення особливостей *соціального позиціонування (ентелехії)* поколінь завданням дослідження було визначення соціальних настановлень, уявлень, цінностей, характерних для представників поколінь *Дітей*, *Батьків*, *Прабатьків*. Аналіз різнопланового ретранслявання *соціальних настановлень*, набутих протягом життя, дав змогу довести мінливість спрямованості дій, оціночного реагування покоління. Так, атитюд покоління *Дітей*, на думку опитаних респондентів, виражається в цілеспрямованій поведінці щодо саморозвитку (21,3 %) і подолання соціальної незахищеності (14,7 %). Представники покоління *Батьків*, спираючись на свій життєвий досвід (21,3 %), виявляють готовність до самореалізації в кар’єрі (18,7 %); у виборі поведінкових стратегій означилася тенденція до уникання конфліктів (12 %) і залагодження непорозумінь засобами спілкування (10 %). На жаль, частина респондентів вважає характерною ознакою покоління *Батьків* зневіреність у майбутньому. З огляду на виконання в житті різних поколінних ролей це песимістичне настановлення опитані представили в різному

відсотковому співвідношенні: у поколінній групі “Прабатьків” відмітили 27,3%, 13 % “Батьків–Прабатьків”, 20 % “Батьків”, 16,7 % “Дітей–Батьків” і лише 4,5% в групі “Дітей”. Спільне для всіх відчуття безнадійності і безперспективності респондентів може мати лише одне пояснення – соціальні, політичні, економічні негаразди не оминають всі вікові групи, але найбільш уразливими є люди літнього віку. І ще важливим соціальним настановленням покоління Прабатьків опитані назвали розуміння цінності життя (10,7 %) як найвищого соціально значущого ресурсу.

Що ж до *соціальних уявлень*, то для покоління Дітей орієнтацію на навчання як організовану діяльність засвоєння суспільного досвіду зазначили 28 % опитаних. Покоління Батьків, на думку респондентів, у соціальних уявленнях переходить на наступний етап розвитку – осмислення життєвих знань (25,3 %) шляхом узагальнення набутої інформації, досвіду пережитих подій, визначення логічно-наслідкових зв’язків елементів соціального буття – предметів, явищ, процесів; свідомого ставлення до часу (16 %) як сформованого поняття, адекватного сприймання сьогодення, реконструювання минулого і прогнозування майбутнього, розуміння необхідності вимірювання і раціонального використання часу; шанобливого ставлення до оточення (14,7 %) як шанування прав, переконань, свобод інших; досягнення соціальної безпеки (12 %) як стану життєдіяльності людини та суспільства, яка, на думку В. Скуратівського [8], характеризується сформованою, сталою соціальною системою забезпечення соціальних умов діяльності особистості, її соціальної захищеності, стійкості до впливу чинників, що підвищують соціальний ризик. У соціальних уявленнях покоління Прабатьків на перший план виходить значущість громадянської позиції (9,3 %), відповідальне осмислене ставлення не тільки до участі у виборчих кампаніях, а й до виконання громадських обов’язків.

На основі аналізу виокремлених *групових цінностей* як характерні для покоління Дітей респонденти визначили цінності кохання (20 %), сім’ї (13,3 %), життя батьків (12 %), свободи (12 %), дружби (12 %); для покоління Батьків – сім’ї (29,3 %), дітей (20 %), саморозвитку (16 %), роботи (12 %); для покоління Прабатьків – цінності життя (18,7 %) і онуків (10,7 %) як продовження себе в майбутньому. Так, з огляду на результати аналізу відповідей респондентів на шляху розвитку, зміни соціальних ролей і при переході з покоління в покоління відбувалася поступова трансформація цінностей, породжених життєвими потребами любити і дружити, жити в родині, набувати здатності діяти відповідно до власних інтересів, визначати цілі, усвідомлювати мету існування, брати на себе відповідальність за себе та інших. З ві-

ком першочергові особисті і групові цінності становлення доповнювалися завданнями досягнення матеріального добробуту, забезпечення економічної стабільності, прямування до саморозвитку і професійної самореалізації. І, як результат, становлення покоління, перехід у статус Прабатьків переважно визначався досягненням вищих цінностей загальнолюдського масштабу – розуміння унікальності життя людини і можливості знайти продовження себе в нащадках. Отже, з віком і змінами умов життєдіяльності відбувається трансформація поколінних цінностей, які виникають або зникають, поступово, через усвідомлення переходять у переконання, ціннісні орієнтації, змінюють пріоритетність значущих на певних етапах онтогенезу явищ, ідей, діяльності, що впливає на соціальну позицію поколінь.

На наступному кроці дослідження з огляду на особливості соціально-психологічних відмінностей габітусу і соціального позиціонування (ентелехій) відповідно до критеріїв диференціації поколінь визначено узагальнені характеристики ментальних систем поколінь (табл. 2). Так, поколінню Дітей за *критерієм вікових психологічних характеристик* притаманні активність, завзятість, велелюбність, безвідповідальність, оптимістичність, незалежність, легковажність, товарицькість, розкутість, комунікабельність, допитливість, цілеспрямованість, упертість. За *критерієм поведінкових стратегій* у соціальних настановленнях покоління превалює готовність розвиватись, долати соціальну незахищеність; у соціальних уявленнях осмисленою стає потреба в навчанні як запоруці майбутньої самореалізації; у цінностях на перший план виходять кохання, сім'я, батьки, свобода, дружба. За *критерієм соціально-історичних подій*, який представляє нові зразки моделей відносин, поведінки, сформованих у період становлення, у *габітусі* поколінь Дітей визначено залежність від історичних подій прояву якостей ерудованості; прагнення “отримати все одразу” (за критерієм χ^2 , $p < 0,01^*$); безтурботності, вимогливості, прагматичності ($p < 0,05^*$); зацікавленості, некомунікабельності (цікаво, що притаманна за віковим критерієм поколінню Дітей комунікабельність під дією соціальних впливів з часом трансформується в некомунікабельність, що в подальшому зумовлює ускладнення міжпоколінного взаєморозуміння), спрямованості до незалежності, самостійності, цинічності і хаотичності (як циклічності проявів негативних-позитивних станів) ($p < 0,1$). Залежно від соціальних впливів набуває нових особливостей і *соціальне позиціонування*: навчаються щиро любити, отримують знання про сімейне життя ($p < 0,05^*$); зростає цінність роботи, навчання, дружби ($p < 0,1$).

Таблиця 2

Характеристики покоління Дітей			
Критерії	Характеристики покоління		
	<i>Габітус покоління Дітей</i>		
Вікові психологічні характеристики	активні, завзяті, велелюбні, безвідповідальні, оптимістичні, незалежні, легковажні, товариські, розкуті, комунікабельні, допитливі, цілеспрямовані, вперті		
Поведінкові стратегії	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Дітей</i>		
	настановлення	розвиватися, подолати соціальну незахищеність	
	уявлення	спрямованість на навчання	
	цінності	кохання, сім'я, життя батьків, свобода, дружба	
Соціально-історичні події	<i>Надбані (активізовані) якості габітусу під впливом історичних подій</i>		
	ерудованості; прагнення “отримати все одразу”		Asymp. Sig $p < 0,01^*$
	безтурботності, вимогливості, прагматичності		$p < 0,05^*$
	зацікавленості, некомунікабельності, незалежності, самостійності, цинічності, хаотичності		$p < 0,1$
	<i>соціальні позиції (ентелехії), сформовані під впливом історичних подій</i>		Asymp. Sig
	любити; здобути знання про сімейне життя		$p < 0,05^*$
	оволодіти професійними знаннями, навчатися, дружити		$p < 0,1$

Міжпоколінне оцінювання визначило такі притаманні групі Батьків за критерієм *вікових психологічних характеристик* якості: відповідальності, працьовитості, турботливості, освіченості, доброзичливості, духовності, жертвовності, цілеспрямованості, відданості, допитливості, раціональності, самостійності, егоїстичності (табл. 3). За другим критерієм – *поведінкових стратегій* – Батьки проявляють соціальні настановлення щодо отримання і використання життєвого досвіду, спрямованості реалізуватись у професії, вірити в майбутнє, уникати конфліктів, спілкуватися з іншими. Так, у процесі розвитку, становлення на етапі розквіту покоління знову відбувається зміна щодо ставлення до необхідності підтримувати суспільні контакти. Формується ланцюжок “спрямованість до спілкування – уникнення спілкування – спрямованість до спілкування”: покоління Дітей, яке виконує відповідні соціальні ролі, проявляє потребу спілкуватись, поступово, з переходом до ролі “Діти–Батьки” починає уникати контактів і знову, на наступному етапі, тепер уже виконуючи соціальну роль по-

коління Батьків, розуміє необхідність пошуку засобів підтримання відносин.

Таблиця 3

Характеристики покоління Батьків

Критерій	Характеристики покоління	
	<i>Габітус покоління Батьків</i>	
Вікові психологічні характеристики	відповідальні, працьовиті, турботливі, освічені, доброзичливі, духовні, жертвовні, цілеспрямовані, віддані, допитливі, раціональні, самостійні, егоїстичні	
Поведінкові стратегії	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Батьків</i>	
	настановлення	отримувати і використовувати життєвий досвід, реалізуватись у професії, вірити в майбутнє, уникати конфліктів, спілкуватися
	увалення	прагнення до свідомого використання знань, часу; шанобливе ставлення до інших, отримання соціальної безпеки
	цінності	сім'я, діти, саморозвиток, робота
Соціально-історичні події	<i>Надбання (активізовані) якості габітусу під впливом історичних подій</i>	
	невитриманості	
	моральності	
	заклопотаності, обережності	
	<i>Соціальні позиції, сформовані під впливом історичних подій</i>	
	передати знання дітям, уникати конфліктів	
	поважати інших, цінувати здоров'я, безпеку	
	співпрацювати, довіряти, поважати інше світобачення	
		<i>Asymp. Sig</i>
		<i>p<0,01*</i>
		<i>p<0,05*</i>
		<i>p≤0,1</i>
		<i>Asymp. Sig</i>
		<i>p<0,01*</i>
		<i>p<0,05*</i>
		<i>p<0,1</i>

На цю мінливість слід звертати увагу, проектуючи технології оптимізації міжпоколінних відносин (стосунків). В *уваленнях* покоління Батьків визначено спрямованість на свідоме використання знань, часу, шанобливе ставлення до інших й отримання соціальної безпеки як державної гарантії стабільності. Головними цінностями покоління Батьків стають сім'я, діти, саморозвиток і стабільна робота.

І, нарешті, у наступному критерії залежно від впливу *соціально-історичних подій* проявляються невитриманість ($p<0,01^*$), моральність ($p<0,05^*$), заклопотаність, обережність ($p\leq 0,1$). Що ж до *соціальних позицій* (третій критерій), то *історичні події* навчають Батьків майстерності передавання досвіду дітям, приходять розуміння необхідності уникати конфліктів у спілкуванні ($p<0,01^*$), з повагою ставитися до

інших, берегти здоров'я, уникати ризикових ситуацій ($p < 0,05^*$). Покоління Батьків опановує досвід співпраці, довіри, формується повага до іншого світобачення ($p < 0,1$).

Психологічні характеристики поколінної групи Прабатьків за віковим критерієм представлені якостями розсудливості, доброти, відповідальності і працьовитості (табл. 4).

Таблиця 4

Характеристики покоління Прабатьків

Критерії	Характеристики покоління	
	<i>Габітус покоління Прабатьків</i>	
Вікові психологічні характеристики	розсудливі, добрі, відповідальні, працьовиті	
Поведінкові стратегії	<i>Соціальні позиції (ентелехії) покоління Прабатьків</i>	
	настановлення	раціональне використання часу життя
	уявлення	свідоме ставлення до громадської позиції
	цінності	життя, онуки
Соціально-історичні події	<i>Надбані (активізовані) під впливом історичних подій якості габітусу</i>	<i>Asymp. Sig</i>
	мудрості, неврівноваженості, незадоволеності	$p=0,000^{**}$
	буркотливості, відданості, освіченості	$p < 0,05^*$
	схильності до повчань, консерватизму	$p < 0,01^*$
	освіченості, емпатійності, турботливості, відповідальності	$p < 0,1$
	<i>Соціальні позиції, сформовані під впливом історичних подій</i>	<i>Asymp. Sig</i>
	уникати самотності, цінувати життя	$p < 0,1$

За критерієм поведінкових стратегій настановленням Прабатьків стає необхідність раціонально використовувати час життя; сформованим уявленням є свідомо громадянська позиція, а головними цінностями – життя й онуки. Але за критерієм соціально-історичних подій залежно від соціальних впливів у Прабатьків знаходить прояв позитивно-негативна різноманітність якостей мудрості, неврівноваженості, незадоволеності ($p=0,000^{**}$), буркотливості, відданості, освіченості ($p \leq 0,05^*$), схильності до повчань і консерватизму ($p < 0,01^*$), освіченості, емпатійності, турботливості, відповідальності ($p < 0,1$). У соціальних позиціях залежно від історичних періодів знаходимо, на рівні тенденцій, намагання уникати самотності і свідомо використовувати плінний час життя ($p < 0,1$).

Отже, аналіз результатів діагностики підтверджує гіпотезу щодо впливу соціальних умов становлення на особливості ментальних систем поколінних груп, зумовлених *унікальністю ментальності* як онтологічної характеристики зв'язків психологічного і соціального, сформованої в результаті поєднання *габітусу* і *соціальних позицій*, і впливом об'єктивних соціальних факторів, значущих подій, особливих економічних, культурних умов становлення поколінь на формування *характеристик ментальних систем*, які опосередковують змістовність і результативність поколінного спілкування. Отримані результати дають змогу припустити можливість проектування характеристик поколінних груп Дітей, Батьків, Прабатьків на інші часові історичні відрізки як універсальних онтологічних показників вікових трансформацій. Це окреслює перспективу подальшого соціально-психологічного дослідження міжпоколінних відносин, виявлення мінливості комунікативних спрямувань, здатності до здійснення суспільних впливів відповідно до вікової динаміки, прояву психологічних якостей і пошуку ефективних засобів покращення взаєморозуміння між суб'єктами, які перебувають на різних стадіях-етапах розвитку.

Висновки

1. Обґрунтовано необхідність дослідження характеристик ментальних систем поколінних груп для забезпечення оптимальних форм конструювання технологій взаєморозуміння і розширення можливостей діалогічного поколінного спілкування.

2. Відповідно до обґрунтованих напрямків інформаційного пошуку представлено хід дослідження характеристик ментальних систем поколінних груп, біологічні, культурні, соціальні конотації яких сформовані під впливом значущих історичних подій та опосередковують формування загальних тенденцій прояву поколінних соціальних настановлень, соціальних уявлень, цінностей.

3. Відповідно до психологічних механізмів диференціації та інтеграції проаналізовано узагальнені показники особливостей поколінних груп (соціальних позицій (ентелехій), габітусу), самовизначення поколінних груп за віковим маркером щодо рольового навантаження в соціальних відносинах. Визначено соціальні настановлення, уявлення, цінності, характерні для представників поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків.

4. Аналіз відмінностей габітусу, особливостей соціального позиціонування (ентелехій) та узагальнених характеристик ментальних систем поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків підтвердив гіпотезу щодо впливу соціальних умов становлення на особливості ментальних систем поколінних груп.

Література

1. *Кочубейник О. М.* Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 150–160.
2. *Горохов В. Ф.* О соотношении категорий “социальная общность” и “социальная группа” / В. Ф. Горохов, Н. Н. Васнева // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2014. – № 4 (132). – С. 12–21.
3. *Довгань Н. О.* Система соціально-психологічного простору поколінь: формування і відносини (стосунки) поколінь / Н. О. Довгань // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – Вип 38 (41). – С. 139–151.
4. *Bourdieu P.* Choses dites / Pierre Bourdieu. – Paris : Minuit, 1987. – 229 p.
5. *Мангейм К.* Проблема поколений (1928). Социология молодежи [Электронный ресурс] : Электрон. энцикл. / К. Мангейм ; под ред. В. А. Лукова. – Режим доступа : <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html>
6. *Сосновская А. М.* Журналист: личность и профессионал (психология идентичности) [Электронный ресурс] / А. М. Сосновская . – СПб. : Роза мира, 2005. – 206 с. – Режим доступа : <http://www.eartist.narod.ru/text19/037.htm>
7. *Элиас Н.* Общество индивидов / Норберт Элиас. – М. : Праксис, 2001. – 336 с.
8. *Скурятівський В.* Соціальна безпека українського суспільства та шляхи її забезпечення / В. Скурятівський, О. Линдюк // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2011. – № 3. – С. 194–204.

References

1. Kochubeynyk, O. M. (2014). Sotsialnyi dialoh: sotsialni ta psykholohichni peredumovy komunikatyvnosti [Social dialogue: social and psychological backgrounds of communicativity]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 34 (37), 150–160 (ukr).
2. Gorokhov, V. F. and Vasneva, N. N. (2014). O sootnoshenii kategoriy “sotsialnaya obshchnost” i “sotsialnaya grupa” [About correlation between “social community” and “social group” categories]. *Vestnik TGU. Gumanitarnyye nauki* [Bulletin of Tambov University. Series: Humanitarian sciences], 4 (132), 12–21 (rus).
3. Dovgan, N. O. (2016). Systema sotsialno-psykholohichnoho prostoru pokolin [The system of social and psychological generational space: forming and relationships between generations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 38 (41), 139–151 (ukr).

4. Bourdieu, P. (1987). *Choses dites*. Paris: Minuit (french).
5. Mangeym, K. (1928). Problema pokoleniy [Issue of Generations]. In V. A. Lukov (Eds.). *Sotsiologiya molodezhi: Elektronnaya entsiklopediya [Sociology of Youth: E-Encyclopedia]*, <http://www.soc-mol.ru/encyclopaedia/studies/155-problema-pokoleniy-1928.html> (rus).
6. Sosnovskaya, A. M. (2005). Zhurnalyst: lichnost i professional (psihologiya identichnosti) [Journalist: personality and professional (Identity psychology)], <http://www.evartist.narod.ru/text19/037.htm> (rus).
7. Elias, N. (2001). *Obshchestvo individov* [Die Gesellschaft der Individuen] [Society of individuals]. Moscow: Praxis Publ. (rus).
8. Skurativskiy, V. and Lyndiuk, O. (2011). Sotsialna bezpeka ukraïnskoho suspilstva ta shliakhy ii zabezpechennia [Social security of Ukrainian society and ways to ensure it]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukraïny* [Bulletin of National Academy for Public Administration under the President of Ukraine], 3, 194–204 (ukr).

Dovgan N. O. The research of generational communities' mentality features

The methodological research basis and the description of generation community mentality features are presented to create prerequisites for understanding optimization and broadening of dialogic generational communications. The main directions of the research are identified and substantiated. They are determination of the informational and meaningful foundations of generational mentality, the sample characteristics as for its social, cultural, historic area, peculiarities of social and psychological differences in generational habits and social positions (entelechies). According to the formed criteria of differentiation and functional boundaries between generations, three generations of Children, Parents, and Grandparents are singled out as a result of clustering array of the experimental data. The features of the social and psychological differences in habits and social positions (entelechies) of generations are analyzed. The determined generalized characteristics of the mental systems of generation communities allowed us to confirm assumptions about uniqueness and influence of relationships delivery of the mental features of generation communities, formed under influence of historical events.

Key words: generation community, mentality, criteria for differentiation, social positions (entelechies), habits.

© Довгань Н. О.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

КОНЦЕПЦІЯ ПАРАЛЕЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У НАВЧАЛЬНО-ТЕРАПЕВТИЧНИХ ГРУПАХ

Описується модель паралельних процесів у малих групах, що виявляються за певних умов як неусвідомлювані чинники групової взаємодії. Наводиться короткий огляд наукових публікацій з проблеми подвійних процесів, які відбуваються паралельно з процесами пізнання, сприймання соціальної інформації, моральних суджень, а також проблеми паралельних процесів між психотерапевтом і супервізором. Відповідно до авторської концепції групова взаємодія трактується як джерело виникнення в групі психологічної реальності, відмінної від видимої реальності існування групи. Ця “друга” реальність відображає саме такі відношення між груповими суб’єктами, супутні емоційні процеси та інший психологічний матеріал, який через неможливість свідомого його опрацювання витісняється у сферу групового несвідомого. Проте, як припускає автор, ця інформація частково переходить у зону свідомості, але не прямо, а набуваючи форми зовсім інших реальностей, інших людей, інших стосунків. Відтак робиться спроба провести аналогію між паралельними процесами в групах різних рівнів і чисельності.

Ключові слова: паралельні процеси, соціальні суб’єкти, групове несвідоме, колективна травма, квазісинергетична група, психологічний метаболізм.

Проблема паралельних процесів у групі є новою для вітчизняної соціальної психології. У колі наших інтересів завжди були неусвідомлювані чинники групової взаємодії, які не спостерігаються безпосередньо, але впливають на групові процеси досить істотно, іноді – вирішальним чином. У цьому контексті одним з цікавих феноменів групової взаємодії можна вважати так звані паралельні процеси, тобто психологічні процеси, які не прямо відповідають видимій частині взаємодії, а сховані в підґрунті групового життя. На відміну від традиційних параметрів групової динаміки і відповідних дій учасників, які можна досліджувати безпосередньо, вони, немовби підводні течії, часто мають зовсім інше спрямування, ніж видимі мотиви, симпатії чи антипатії, усвідомлювані емоції та почуття. Паралельні процеси важко досліджувати емпірично, адже вони не просто перебувають переважно

в зоні неусвідомлюваної реальності, а й часто маскуються під інші процеси та стани, їхні складові поєднуються з видимими елементами групового життя, стаючи непомітними, майже ефемерними.

До вивчення проблеми паралельних процесів у групі нас спонукали колізії психотерапевтичної практики, коли в навчально-терапевтичній групі процеси групової динаміки раптом стають некерованими, коли у значній кількості учасників спостерігається груповий перенос на тренера або різко актуалізуються індивідуальні психологічні проблеми, які поєднуються в єдину групову тему. Окремі переноси зливаються в суцільний процес, який не просто виходить за межі індивідуальної взаємодії, а й створює особливу, паралельну реальність навчально-терапевтичного процесу, перетворюючи колектив на агресивну юрбу підлітків або групу ображених дітей, що замикаються в собі.

Мета статті: усебічно дослідити паралельні процеси в навчально-терапевтичній групі, розглянути закономірності їх перебігу в контексті існуючих теорій паралельних (дуальних) процесів, виявити специфічність паралельних процесів як неусвідомлюваних чинників групової взаємодії, окреслити прояви їх функціонування в групах різного рівня.

Ідея про паралельні, чи подвійні, процеси в психології далеко не нова; вона спирається на уявлення про психіку як два рівні відображення світу – свідомий і несвідомий. Одним із перших, хто запропонував розглядати два різних види мислення: асоціативне і правильне міркування, – був Вільям Джеймс [1]. У 70 – 80-ті роки ХХ ст. в когнітивній і соціальній психології було розроблено низку так званих *теорій подвійних процесів* (dual process theories), які розглядали закономірності процесів сприймання, розмірковування, стереотипізації, категоризації та судження (Р. Петті, Дж. Касіоппо, Дж. Еванс, С. Сломан, Д. Канеман та ін. [1–8]).

У теорії Джонатана Еванса обґрунтовано модель, згідно з якою евристичні та аналітичні процеси формують загальний процес пізнання [3]. Річард Петті і Джон Касіоппо запропонували ймовірнісну модель суджень [1]. Теорія Джошуа Гріна, більше пов'язана зі сферою психології моралі, аналізувала процес утворення моральних суджень, які формуються згідно з двома когнітивними підсистемами: емоційною (що базується на інтуїтивних та інстинктивних реакціях) і раціональною (що спирається на свідомі і контрольовані міркування) [9; 10].

Важливим напрямом розвитку теорій подвійних процесів є розробки, присвячені дослідженню соціальних стереотипів, упереджень,

забобонів, насамперед їх свідомого і несвідомого рівнів та взаємодії між ними. Не менш цікавою є теорія керування страхом смерті [11], що розглядає два рівні психологічних захистів людини – дальній (неусвідомлюваний) і ближній (усвідомлюваний). Значна увага приділяється також вивченню процесів формування звичок, закономірностей економічної поведінки тощо.

Природничо-науковою базою багатьох розробок, що досліджують подвійні процеси, стали експерименти з функціональної магнітно-резонансної томографії. Вони виявили, що в мозку людини одночасно відбуваються фізіологічні процеси, які співвідносяться з різними рівнями описуваних вище явищ і за які відповідають різні ділянки головного мозку, включаючи і міжпівкульну мозкову асиметрію. Так, у випадку моральної дилеми відбувається складна взаємодія між цими системами, а прийняття рішення здійснюється на основі синтезу дії великої кількості чинників. Якщо у людини з якихось причин пошкоджено *вентромедіальну префронтальну кору* головного мозку, відбувається дисоціація між емоційними та раціональними процесами прийняття рішення, через що людина може демонструвати антисоціальні особистісні якості, аморальну поведінку тощо [9].

Є чимало й інших наукових розробок, які, зрозуміло, неможливо проаналізувати в цьому короткому огляді. Досліджувані в них явища можна об'єднати спільними назвами: “подвійні (дуальні) процеси”, “подвійна обробка (процесинг) інформації”, “паралельний процесинг”. В англійській літературі вони відповідно називаються “dual process”, “dual processing”, “parallel processing”.

Поняття паралельних процесів у психології використовується і щодо інших явищ, які пов'язані із зовсім іншою галуззю – цариною психотерапії. Одна з таких теорій описує взаємодію між супервізором і психотерапевтом у процесі клінічної супервізії [12–18]. “Паралельний процес”, що реалізується між ними, полягає у відтворенні взаємодії, яка попередньо відбувалася між клієнтом і психологом, у нових умовах: у взаємодії між психологом і супервізором.

Явище паралельного процесу в супервізії вперше було описано ще в 50-ті роки ХХ ст. В його основі лежить неусвідомлюване ототожнення психолога або психотерапевта зі своїм клієнтом (пацієнтом), проблема якого виноситься на супервізію. Пізніше таке розуміння було поширено на інші психотерапевтичні відносини [18–22], зокрема в яких задіяні явища *переносу* і *контрпереносу* [23]. У деяких сучасних дослідженнях поняття “паралельні процеси” розглядається в контексті дії захисного механізму *проективної ідентифікації* [24] і поширюється також на неклінічні аспекти міжособової та групової взаємодії, напри-

клад: навчання [25], особистісне зростання [26], організаційні відносини [27; 28].

Проте проблема паралельних процесів у науковій літературі ще далеко не вичерпана. У вітчизняних та російських джерелах наразі є лише поодинокі публікації на цю тему [12; 29]. Одна з найменш розроблених тем – паралельні процеси в групах як відображення неусвідомлюваних чинників групової взаємодії. Психологічна практика тут дещо випереджає теорію, даючи науковцям матеріал переважно з галузі групового психоаналізу (гіпотези про групове несвідоме), психодрами та інших методів дії (концепція “теле”) і системної сімейної терапії (гіпотеза “знаючого поля” та синдром сімейних повторень).

Наше емпіричне дослідження спирається на результати тривалого включеного спостереження в навчально-терапевтичних групах, які автор проводить з 2005 р. (15 груп, понад 180 учасників, тривалість спостереження в одній групі – більш як 350 год.). На основі результатів дослідження розроблено концепцію паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах, встановлено закономірності їх перебігу, окреслено гіпотези про аналогію з можливими паралельними процесами в групах різного масштабу, аж до великих та глобальних спільнот (теж свого роду паралельність “по вертикалі”).

Як поводить ся група, в якій починаються явища, які ми назвали “паралельними процесами”? Зовні це виглядає так, немовби всередині групи існує друга група, що складається з тих самих членів, але поводить ся по-іншому. Група неначе перебуває одночасно у двох реальностях. Ця “друга” реальність (паралельний груповий процес) може відображати глибший, неусвідомлюваний пласт групового життя, який через певні причини актуалізувався і перейшов з латентного рівня на явний.

У разі ефективного функціонування група постійно стикається з необхідністю опрацювання (процесингу) певного психологічного матеріалу. Це події в групі та за її межами; групові завдання (професійні, навчальні тощо), які треба вирішувати; стосунки в групі; емоції та почуття, що виникають у груповому житті. Обсяг цього матеріалу може зростати за рахунок іншої психологічної реальності учасників – тієї, що лежить за межами групи, у тому числі і за рахунок минулого досвіду. Таке опрацювання можемо назвати *психологічним метаболізмом*.

Процесинг проблемного матеріалу завжди має відбуватися за участі свідомості (для групи це групова свідомість). Але вся інформація не може бути переведена на рівень свідомості. Часто свідоме опрацювання стає неможливим з огляду на високий рівень травми, неприпустимість певних речей (наприклад, емоцій) через стереотипи чи упередження, страх небажаних наслідків тощо. Неопрацьований

психологічний матеріал витісняється у сферу групового несвідомого і може довго перебувати в латентній формі. Паралельний процес виникає, коли витіснений матеріал актуалізується, частково переходить у зону свідомості і починає опрацьовуватись, але не прямо, а маскуючись під зовсім інші реальності, інших людей, інші стосунки. Наприклад, якщо в групі спостерігається амбівалентне емоційне ставлення учасників (до групи, до лідера, до інших членів тощо), то позитивне ставлення усвідомлюється, а негативне, як правило, витісняється. У цьому випадку може виникати паралельний процес, у якому будуть реалізовуватися всі негативні стосунки. Вони можуть бути спрямовані не на того, хто є причиною цього ставлення, а на інші фігури (всередині та поза групою). Такий прийом давно використовується маніпуляторами, які за допомогою образу ворога утримують свою владу над групою і знижують у такий спосіб рівень групової напруженості. Це справедливо передусім для великих груп.

Паралельний процес, що виникає спонтанно (не провокується маніпулятором), також спрямований на зняття або зниження напруженості в групі, підвищення рівня безпеки (принаймні її відчуття), компенсацію витіснених негативних переживань. Коли негативне ставлення в групі забороняються (наприклад, є неприпустимим через моральні міркування), то групові суб'єкти не просто витісняють його, а шукають заміщувальні фігури – інших групових суб'єктів, на які це ставлення може бути спроектованим. Тут задіяні процеси *переносу* і захисні механізми *проекції* та *проективної ідентифікації* (у різних співвідношеннях).

У психології ми маємо справу з певними видами паралельних процесів. У рамках індивідуальної психології це насамперед процеси сприймання соціальної інформації, коли, наприклад, образ соціального об'єкта будується не лише на основі отримуваної ззовні інформації, а й з урахуванням дії соціальних стереотипів, упереджень тощо, у тому числі і створених інформаційною пропагандою. Існує немовби два плани сприйняття, які можуть не лише відрізнитись, а й конфліктувати між собою. Можуть одночасно актуалізуватися різні рівні смислів (в однієї людини або в групі), наприклад, суперечності між моральними та прагматичними мотивами (дуальні процеси в психології моралі).

Паралельний процес можна спостерігати у випадку *вікової регресії* (наприклад, при потраплянні в ситуацію ранньої травми), коли людина одночасно є і дорослою, і немовби дитиною. Така ситуація може ефективно використовуватися у психотерапевтичному процесі. Сама наявність травми передбачає процес розщеплення психіки, коли частина досвіду, яку особистість не в змозі асимілювати чи піддати психічному метаболізму, починає існувати відносно автономно.

Таке розщеплення може бути в межах клінічної норми, а може набувати патологічних проявів. У психіатрії це порушення дістало назву *дисоціації особистості*, що також можна вважати прикладом паралельного процесу, коли травма “перетворюється” на автономну (паралельну) субособистість, яка поводить себе зовсім по-іншому, ніж це притаманно людині. Аналогічно до паралельних процесів можемо віднести *галюцинації*, коли хвороблива психіка неспроможна опрацювати (метаболізувати) проблемний матеріал. Ще один приклад паралельного процесу на межі норми і патології – *примари*, або *привиди*, які є породженням проблемного групового несвідомого. Ці об’єкти відтворюють образи людей чи об’єктів, з якими пов’язані “незакриті” травми: наприклад, людина не була похована після смерті або обставини смерті чи інші події були настільки травматичними, що не змогли бути достатньо опрацьованими (метаболізованими) груповою свідомістю.

З позицій рольової теорії паралельним процесом є одночасне функціонування різних ролей людини (у навчальному процесі це можуть бути різні пізнавальні ролі, частина з яких задіяна поза процесом навчання, наприклад, в інтернет-комунікації або в комп’ютерних іграх). Подвійний процес як рольовий конфлікт виникає тоді, коли певна роль активізується не в тому контексті, де вона доцільна, а в іншому, де актуальними мають бути зовсім інші ролі.

У груповій взаємодії прикладом паралельних процесів може бути функціонування *неформальної мікрогрупи* всередині малої групи, зокрема якщо процеси в мікрогрупі суперечать загальногруповим і мікрогрупа починає жити “подвійним” життям. Подібна ситуація може існувати і у великих групах, коли всередині однієї соціальної системи утворюється підсистема, в якій виникає паралельний процес.

На найнижчому (парному, або діадному) рівні взаємодії паралельний процес можемо спостерігати, як це вже зазначалося, на прикладах взаємодії супервізора та фахівця, що проходить супервізію, або явищах переносу та контрпереносу в процесі індивідуальної психотерапії. Такі паралельні процеси можуть спонтанно виникати у супервізійних групах.

Паралельні процеси, пов’язані з груповою динамікою в малій групі, виглядають зазвичай так: другий, внутрішній, процес зумовлюється переносами в групі, або запускається групова тема (складова витісненої проблематики учасників). Паралельний процес може бути відображенням у групі проблемних процесів у суспільстві або в групі вищого рівня, якщо мала група нездатна психологічно метаболізувати ці події. У такому разі ті соціальні суперечності чи події, які група не в змозі опрацювати, прийняти чи оцінити, набувають форми відмінної

реальності, куди група, уникаючи вимушеної амбівалентності, буде “тікати” від “страшної” або “ворожої” зовнішньої реальності.

Паралельні процеси можуть виникати тоді, коли в групі існують витіснені групові проблеми (проблеми групи як такої, сукупність схожих індивідуальних проблем або взаємодія індивідуальних проблем, які утворюють певну “коаліцію”) і вони вимагають “виходу”. Іноді це делеговані зовні проблеми (у тому числі і трансгенераційно). Можна розглядати паралельні процеси як груповий аналог явища переносу, тобто як *груповий перенос*. Паралельні процеси виникають у соціальній групі на перетині різних просторів (фізичного, соціального, особистісного, “терапевтичного”).

Серед чинників виникнення та розвитку паралельних процесів можна назвати такі: механізм *неусвідомлюваної групової лояльності*; проблемний *емоційний стан групи*; *групові стереотипи, упередження, міфи* тощо; явища *групового переносу* (подібно до того, як це відбувається в парній взаємодії); *групові захисні механізми* (тобто захисти, притаманні групі в цілому, а не окремій людині) та ін. Паралельні процеси тісно пов’язані з проблемою неформального лідерства і конкуренції. Ці явища та механізми ще недостатньо вивчені і потребують додаткових досліджень.

На особливу увагу заслуговують процеси в *синергетичних групах*. За нашим припущенням, у по-справжньому синергетичній групі не повинно бути паралельних процесів, оскільки усвідомлювані та неусвідомлювані процеси відносно збалансовані. У груповому несвідомому не накопичується надмірна психічна енергія, яка не має виходу. Межа між свідомим і несвідомим рівнями не є жорсткою і непроникною, і ці сфери можуть обмінюватись енергією та інформацією. Частина інформаційно-енергетичного матеріалу переходить із свідомості у несвідоме – як автоматизовані дії, як відпрацьовані та завершені почуття, як проміжні цілі, що втратили актуальність. Так само інформаційно-енергетичний матеріал з несвідомого може потрапляти у свідомість у вигляді інсайтів, творчих актів. Працюють механізми *групової рефлексії*, які роблять можливим цей обмін.

Синергетична група функціонує як досконалий механізм. Її можна порівняти із живим організмом, якщо в ньому добре працюють всі системи, здійснюється ефективний метаболізм, усі органи здорові, хоча в стресових ситуаціях і в періоди сильного фізичного навантаження можливі значні ситуативні відхилення параметрів (кров’яного тиску, пульсу, температури, концентрації гормонів у крові тощо). Аналогічні явища спостерігаються в разі гострих захворювань, коли організм долає хворобу й одужує. У хворому або травмованому організмі (якщо не вдається повністю подолати хворобу і вийти на “здоровий” рівень

функціонування) порушується метаболізм і виникають застійні процеси, набряки, пухлини тощо.

Подібні трансформації відбуваються і в соціальних системах (організмах): “хвора”, *квасісинергетична*, – це така група, що утворилася із синергетичної, коли та потрапила в проблемне поле і поки що не має ресурсів його подолати (вийти з кризового стану). Паралельний процес – це *квасіопрацювання* групової травми або проблемної ситуації на відміну, наприклад, від ритуалізації, коли ці речі дійсно опрацьовуються. Паралельний процес у соціальній системі – це аналог хворобливого процесу в організмі (застійних явищ, набряку, пухлини тощо).

Паралельні процеси у трудових або навчальних колективах на перший погляд не мають нічого спільного з процесами в тренінгових і терапевтичних групах, але й тут можна спостерігати спільні закономірності. В освітньому середовищі ці явища можуть бути пов’язані з роллю педагога. Один і той же шкільний клас у різних педагогів – це ніби різні групи, які поводяться як різні суб’єкти. Можна припустити, що в присутності різних групових лідерів (педагогів) можуть формуватися стосунки як на рівні близькості, так і на рівні захисних механізмів. У першому випадку група прямує в бік синергетичної, у другому – включає в себе переноси (учнів) і контрпереноси (педагогів), перетворюється на *квасісинергетичну* групу або ж переходить на нижчий, не синергетичний, рівень групової організації (заморожується), де процеси групової психіки стають набагато менш помітними.

Паралельні процеси безпосередньо стосуються психотерапевтичної групової реальності. У психотерапевтичній групі (а часто і в індивідуальній терапії) виникає паралельний процес як модель якоїсь “проблемної” реальності, яка потрапляє у фокус психотерапевтичного впливу. У психотерапевтичному полі паралельний процес можна спостерігати за допомогою таких психодраматичних технік, як “дзеркало”, “дублювання” та “обмін ролями”.

Має сенс говорити про штучно створювані паралельні процеси в разі утворення в групі “моделі” іншої групи, з іншої реальності, яка перебуває у фокусі групової уваги. Фактично маємо справу з моделюванням групового несвідомого іншої групи (наприклад, у системних розташуваннях або соціодрамі). За допомогою методу *системних розміщень* відтворюється “сімейно-родова система” одного з учасників групи (середня група – в малій групі). Засобами методу *соціодрами* відтворюється соціум, події в якому є актуальними і важливими для учасників (велика група – у середній або малій групі). Описані явища – це приклади *керованих паралельних процесів*, у яких група під орудою психолога виступає своєрідним *процесором* – суб’єктом процесингу,

що здійснює психологічний (психотерапевтичний) метаболізм проблемного матеріалу для групи і для окремих учасників.

Ми не маємо можливості в цій статті розглянути паралельні процеси в усіх видах груп. Паралельні процеси в сімейних та сімейно-родових системах – це надзвичайно велика і розгалужена тема, що потребує окремої розмови. Наразі лише коротко зупинимось на деяких особливостях паралельних процесів у великих і глобальних групах. Паралельні процеси на рівні великих груп у суспільстві можна спостерігати на прикладі соціальної динаміки, що проявляється в умовах інформаційно-психологічної війни.

Проблеми паралельних процесів безпосередньо стосується і *групова (колективна) травма*, механізм дії якої у чомусь подібний до індивідуальної психічної травми, що спричиняє, як ми зазначали вище, паралельний процес. За деяких умов група починає жити ситуацією травми, але не усвідомлює цього, трансформуючи її в щось інше (це важливо), що має певну актуальність у теперішньому. Це може бути справедливим і для великих (у тому числі глобальних) груп: коли суспільство не переборолو попередніх колективних травм, воно може і далі переживати якусь травму, котра забарвлює сьогодення і визначає його (суспільства) подальше життя.

Сучасне російське суспільство, яке не впоралося з попередніми травмами (революції, політичні репресії, голодомори, воєнна агресія тощо), фактично повернулося до колишньої дійсності, оскільки неспроможне наразі осмислити реалії минулого. А це необхідно – без цього не можна подолати старі травми: щоб розв'язати проблему, треба її спочатку визнати. А це буває часом зовсім нелегко. Сучасне українське суспільство, здається, наразі також поринуло в регресивний стан історичної травми, про що свідчить певний застій суспільного життя, “заморожування” активності громадянського суспільства.

Щоб подолати травму, її треба *ритуалізувати*, тобто перетворити на героїчний епос, міф, витвір мистецтва, історію. Якщо цього не відбувається, група або пасивно захищається від травми, витісняючи її в найглибші, найпотаємніші куточки групового несвідомого, або поринає в неї, обертаючи сучасність у міф (витворюючи паралельний процес), і живе ніби в цих двох реальностях.

Висновки. Отже, ми спробували означити основні положення концепції паралельних процесів, яка має стати важливою складовою теорії групового несвідомого. Ця цікава і надзвичайно складна тема ще потребує нових емпіричних і теоретичних обґрунтувань: моделей, механізмів, закономірностей тощо. Проблема паралельних процесів у групах різного рівня та спрямування тісно пов'язана з такими поняттями, як *соціальна генетика* (трансгенераційна психологія і психоте-

рапія), *соціальна пам'ять* (похідне поняття – національна пам'ять), *соціальна психіка* (групова свідомість і групове несвідоме), *соціальні суб'єкти* (аналог понять “особистість” або “індивід”), *ментальність*, або *менталітет*, як психологічна (а не соціологічна) характеристика групи. Це дасть змогу реабілітувати психологічну парадигму на противагу соціологічній, яка в сучасній соціальній психології є домінуючою. Психологічна парадигма як предмет психології розглядає психіку, а не якісь інші феномени або об'єкти. Психологія – це наука про душу (або психіку, за визначенням), соціальна психологія – наука про соціальну душу (або соціальну психіку).

Концепція паралельних процесів здатна, на наше переконання, зробити вагомий внесок у розв'язання цієї проблеми.

Література

1. Dual process theory [Електронний ресурс] // Wikipedia, the free encyclopedia/ – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory
2. *Chaiken Sh.* Dual Process Theories in Social Psychology / Sh. Chaiken, Y. Trope. – New York : Guilford Press, 1999. – 657 p.
3. *Evans J. St. B. T.* Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition / J. St. B. T. Evans // *Annual Review of Psychology*. – 2008. – Vol. 59. – P. 255–278.
4. *Hoffmann J. P.* Religiousness, Social Networks, Moral Schemas, and Marijuana Use: A Dynamic Dual-process Model of Culture and Behavior / J. P. Hoffmann // *Social Forces*. – 2014. – Vol. 93(1). – P. 181–208.
5. What Are Dual Process Models? Implications for Cultural Analysis in Sociology / Lizardo O., Mowry R., Sepulvado Br., Stoltz D. S., Taylor M. A., Ness J. Van, Wood M. // *Sociological Theory*. – 2016. – Vol. 34. – P. 287–310.
6. *Vaisey S.* Motivation and Justification: A Dual Process Model of Culture in Action / S. Vaisey // *American Journal of Sociology*. – 2009. – Vol. 114 (6). – P. 1675–1715.
7. Evaluation Is a Dynamic Process: Moving Beyond Dual System Models / Bavel J. J. van, Xiao Y. J., Cunningham W. A. // *Social and Personality Psychology Compass*. – 2012. – Vol. 6(6). – P. 438–454.
8. *Vila-Henninger L. A.* Toward Defining the Causal Role of Consciousness: Using Models of Memory and Moral Judgment from Cognitive Neuroscience to Expand the Sociological Dual-process Model / L. A. Vila-Henninger // *Journal for the Theory of Social Behaviour*. – 2015. – Vol. 45(2). – P. 238–260.
9. Dual process theory (moral psychology) [Електронний ресурс] // Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory_\(moral_psychology\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory_(moral_psychology))
10. *Greene J. D.* Why are VMPFC patients more utilitarian? A dual-process theory of moral judgment explains / J. D. Greene // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2007. – Vol. 11(8). – P. 322–323; author reply 323–4.

11. *Pyszczynski T.* A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory / Pyszczynski T., Greenberg J., Solomon S. // *Psychological Review*. – 1999. – Vol. 106 (4). – P. 835–845.
12. *Бусыгина Н. П.* Параллельный процесс в супервизии: история понятия и объяснительные модели / Н. П. Бусыгина А. И. Силкин // *Консультативная психология и психотерапия*. – 2015. – № 5. – С. 182–204.
13. *Cajvert L.* A model for Dealing with Parallel Processes in Supervision / L. Cajvert // *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*. – 2011. – Vol. 20. – Is. 1. – P. 41–56.
14. *Caligor L.* Parallel and reciprocal processes in psychoanalytic supervision / L. Caligor // *Contemporary Psychoanalysis*. – 1981. – Vol. 17. – № 4. – P. 1–27.
15. Parallel processes in clinical supervision: Implications for coaching mental health practitioners / Crowe T. P., Oades L. G., Deane F. P., Ciarrochi J., Williams V. C. // *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*. – 2011. Vol. 9. – № 2. – P. 56–66.
16. *Doehrman M. J. G.* Parallel processes in supervision and psychotherapy / M. J. G. Doehrman // *Bulletin of the Menninger Clinic*. – 1976. – Vol. 40(1). – P. 3–104.
17. *Jacobsen C. H.* Parallelprocesser i psykoterapi og supervision: teori, forskning og praksis / C. H. Jacobsen. – Aalborg Universitet: Institut for Kommunikation, Aalborg Universitet, 2005. – 190 s.
18. *Watkins C. E. Jr.* Reconsidering Parallel Process in Psychotherapy Supervision: On Parsimony, Rival Hypotheses, and Alternate Explanations [Електронний ресурс] / C. E. Jr. Watkins // *Psychoanalytic Psychology*. – Режим доступу: <http://dx.doi.org/10.1037/pap0000127>
19. *Belin S.* Vansinnets makt. Parallellprocesser vid arbete med tidigt sturda och psykotiska patienter / S. Belin. – Stockholm: Natur & Kultur, 1993. – 224 s.
20. *Dalbjurn K.* Parallellprocesser i grupphandledning – psykoterapihandledares erfarenheter [Електронний ресурс] / K. Dalbjurn. – Режим доступу: [http://www.psykologforbundet.se/Documents/Specialist/Abstracts2/Parallellprocesser_i_grupphandledning – psykoterapihandledares erfarenheter av Katarina Dalbjurn.pdf](http://www.psykologforbundet.se/Documents/Specialist/Abstracts2/Parallellprocesser_i_grupphandledning_-_psykoterapihandledares_erfarenheter_av_Katarina_Dalbjurn.pdf)
21. *Formica M. J.* The Me in You: Parallel Process in Psychotherapy. When the client is the mirror [Електронний ресурс] / M. J. Formica // *Psychology Today*. – Режим доступу: <https://www.psychologytoday.com/blog/enlightened-living/200901/the-me-in-you-parallel-process-in-psychotherapy>
22. *Schaffer S.* Parallel process and the forced termination of a milieu group / S. Schaffer, J. Pollak // *Clinical Social Work Journal*. – 1984. – Vol. 12. – Is. 2. – P. 118–128.
23. *Grey A.* Parallel process as transference-countertransference interaction / A. Grey, J. Fiscalini // *Psychoanalytic Psychology*. – 1987. – Vol. 4(2). – P. 131–144.
24. *Mendelsohn R.* Parallel process and projective identification in psychoanalytic supervision / R. Mendelsohn // *Psychoanalytic Review*. – 2012. – Vol. 99(3). – P. 297–314.

25. *Sachs D. M.* On parallel processes in therapy and teaching / D. M. Sachs, S. H. Shapiro // *Psychoanalytic Quarterly*. – 1976. – Vol. 45(3). – P. 394–415.
26. *Vidakovic I.* The parallel process in psychotherapy engaged in the function of personal growth [Електронний ресурс] / I. Vidakovic. – 2008. – Режим доступу : <http://gestaltstudio.org.rs/wp-content/uploads/2011/07/THE-PARALLEL-PROCESS-IN-PSYCHOTHERAPY.doc>
27. *Hakeem A.* ‘Parallel Processes’: Observed in the Patient, Therapy and Organization / A. Hakeem // *Group Analysis. The International Journal of Group Analysis*. – 2010. – Vol. 43. – Is. 4. – P. 523–538.
28. *Stevenson H.* The Creation of Self and Other: Parallel Processes in Organizational Situations [Електронний ресурс] / H. Stevenson // *Unleashing Executive and Organization Potential*. – Режим доступу : <http://www.clevelandconsultinggroup.com/articles/parallel-processes-in-organizational-situations.php>
29. *Никоненко Л. В.* До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження / Л. В. Никоненко // *Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології*. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 21(24). – С. 35–46.

References

1. Dual process theory. In Wikipedia, the free encyclopedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory
2. Chaiken, Sh. and Trope, Y. (1999). *Dual Process Theories in Social Psychology*. New York: Guilford Press.
3. Evans, J. St. B. T. (2008). Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition. *Annual Review of Psychology*, 59, 255–278.
4. Hoffmann, J. P. (2014). Religiousness, Social Networks, Moral Schemas, and Marijuana Use: A Dynamic Dual-process Model of Culture and Behavior. *Social Forces*, 93(1), 181–208.
5. Lizardo, O., Mowry, R., Sepulvado, Br., Stoltz, D. S., Taylor, M. A., Ness, J. Van. and Wood, M. (2016). What Are Dual Process Models? Implications for Cultural Analysis in Sociology. *Sociological Theory*, 34, 287–310.
6. Vaisey, S. (2009). Motivation and Justification: A Dual Process Model of Culture in Action. *American Journal of Sociology*, 114 (6), 1675–1715.
7. Bavel, J. J. van, Xiao, Y. J. and Cunningham, W. A. (2012). Evaluation Is a Dynamic Process: Moving Beyond Dual System Models. *Social and Personality Psychology Compass*, 6(6), 438–54.
8. Vila-Henninger, L. A. (2015). Toward Defining the Causal Role of Consciousness: Using Models of Memory and Moral Judgment from Cognitive Neuroscience to Expand the Sociological Dual-process Model. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 45(2), 238–60.
9. Dual process theory (moral psychology). In Wikipedia, the free encyclopedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory_\(moral_psychology\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Dual_process_theory_(moral_psychology))

10. Greene, J. D. (2007). Why are VMPFC patients more utilitarian? A dual-process theory of moral judgment explains. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(8), 322–323.
11. Pyszczynski, T., Greenberg, J. and Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106 (4), 835–845.
12. Busygina, N. P. and Silkin, A. I. (2015). Parallelnyy protsess v supervizii: istoriya ponyatiya i obyasnitelnyye modeli [Parallel process in supervision: the history of the concept and explanatory models]. *Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya* [Consular psychology and psychotherapy], 5, 182–204 (rus).
13. Cajvert, L. (2011). A model for Dealing with Parallel Processes in Supervision. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, vol. 20, is. 1, 41–56.
14. Caligor, L. (1981). Parallel and reciprocal processes in psychoanalytic supervision. *Contemporary Psychoanalysis*, vol. 17, no. 4, 1–27.
15. Crowe, T. P., Oades, L. G., Deane, F. P., Ciarrochi, J. and Williams, V. C. (2011). Parallel processes in clinical supervision: Implications for coaching mental health practitioners. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, vol. 9, no. 2, 56–66.
16. Doehrman, M. J. G. (1976). Parallel processes in supervision and psychotherapy. *Bulletin of the Menninger Clinic*, vol. 40(1), 3–104.
17. Jacobsen, C. H. (2005). *Parallellprocesser i psykoterapi og supervision: teori, forskning og praksis*. Aalborg Universitet: Institut for Kommunikation, Aalborg Universitet.
18. Watkins, C. E., Jr. (2016). Reconsidering Parallel Process in Psychotherapy Supervision: On Parsimony, Rival Hypotheses, and Alternate Explanations. *Psychoanalytic Psychology*, <http://dx.doi.org/10.1037/pap0000127>
19. Belin, S. (1993). *Vansinnets makt. Parallellprocesser vid arbete med tidigt styrda och psykotiska patienter*. Stockholm: Natur & Kultur.
20. Dalbjörn, K. (2007). Parallellprocesser i grupphandledning – psykoterapihandledares erfarenheter, [http://www.psykologforbundet.se/Documents/Specialist/Abstracts2/Parallellprocesser_i_grupphandledning - psykoterapihandledares erfarenheter av Katarina Dalbjörn.pdf](http://www.psykologforbundet.se/Documents/Specialist/Abstracts2/Parallellprocesser_i_grupphandledning_-_psykoterapihandledares_erfarenheter_av_Katarina_Dalbjorn.pdf)
21. Formica, M. J. (2009). The Me in You: Parallel Process in Psychotherapy. When the client is the mirror. *Psychology Today*, <https://www.psychologytoday.com/blog/enlightened-living/200901/the-me-in-you-parallel-process-in-psychotherapy>
22. Schaffer, S. and Pollak, J. (1984). Parallel process and the forced termination of a milieu group. *Clinical Social Work Journal*, vol. 12, is. 2, 118–128.
23. Grey, A. and Fiscalini, J. (1987). Parallel process as transference-countertransference interaction. *Psychoanalytic Psychology*, 4(2), 131–144.
24. Mendelsohn, R. (2012). Parallel process and projective identification in psychoanalytic supervision. *Psychoanalytic Review*, 99(3), 297–314.
25. Sachs, D. M. and Shapiro, S. H. (1976). On parallel processes in therapy and teaching. *Psychoanalytic Quarterly*, 45(3), 394–415.

26. Vidakovic, I. (2008). The parallel process in psychotherapy engaged in the function of personal growth, <http://gestaltstudio.org.rs/wp-content/uploads/2011/07/THE-PARALLEL-PROCESS-IN-PSYCHOTHERAPY.doc>
27. Hakeem, A. (2010). 'Parallel Processes': Observed in the Patient, Therapy and Organization. *Group Analysis. The International Journal of Group Analysis*, vol. 43, is. 4, 523–538.
28. Stevenson, H. (2010). The Creation of Self and Other: Parallel Processes in Organizational Situations. In *Unleashing Executive and Organization Potential*, <http://www.clevelandconsultinggroup.com/articles/parallel-processes-in-organizational-situations.php>
29. Nykonenko, L. V. (2008). Do pyttannia funktsionuvannya hrupovoho nesvidomoho: hipotezy ta perspektyvy doslidzhennia [To the issue of group unconscious functioning: hypotheses and prospects of the research]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 21(24), 35–46 (ukr).

Gornostai P. P. The concept of parallel processes in educational and therapeutic groups

This paper describes a model of parallel processes in small groups that occur under certain conditions as unconscious factors of group interaction. The author makes a brief overview of foreign publications on the problem of dual processes as part of cognition, perception of social information, moral judgment and problem of parallel processes between therapist and supervisor. The author's concept is to interpret group interaction as source of group psychological reality different from the visible reality of the group. This second reality contains such relations between group subjects, emotional processes and other psychological material that, being unacceptable for conscious processing, displaced into the area of group unconscious. However, this information partially passes into consciousness zone, but not directly, but getting forms of very different realities, other people, relationships. An attempt is made to make analogies between parallel processes in groups of different sizes and levels.

Key words: parallel processes, social actors, group unconscious, collective trauma, quasi-synergistic group, psychological metabolism.

© Горноста́й П. П.

О. Л. Корбанова

ОСОБЛИВОСТІ РОЛЬОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В НОВОСТВОРЕНИХ ГРУПАХ

Виявлено тенденцію залежності рольової комунікації членів новостворених груп від їхнього статусу, зокрема відображення образу групи та особистісно-рольової взаємопредставленості. Встановлено залежність уявлень про групу в членів групи, що була нещодавно створена, від їхнього статусу та якісну відмінність образу групи в різностатусних молодих людей. Проаналізовано уявлення членів групи залежно від їхнього статусу про свою групу, їхні уявлення про власний рольовий репертуар та рольовий репертуар інших членів групи. Наведено результати дослідження рольових ідентифікацій студентів та їхньої взаємної особистісно-рольової взаємопредставленості. З'ясовано, що особистісно-рольова представленість вища, більш диференційована та індивідуалізована в осіб з високим статусом. В осіб із середнім статусом вона здебільшого спрямована на підтримку внутрішньогрупового міжсуб'єктного поля взаємодії. У членів групи з низьким статусом особистісно-рольова взаємопредставленість більш формалізована й уніфікована та зводиться до загальних соціальних ролей; утім, ці особи, у тому числі відторгнені, визнаються групою та займають певне місце в рольовій структурі групи, тобто є повноправними її членами. Досліджено також комунікативні дистанції членів новостворених груп у груповій взаємодії, які можна вважати відповідниками особистих і групових меж. Описано тенденцію до ідентифікації з лідером і до дистанціювання від аусайдера на тлі авансованої ним близькості.

Ключові слова: новостворена група, групова взаємодія, рольова комунікація, рольові ідентифікації, особистісно-рольова взаємопредставленість.

Проблема. Обізнаність щодо особливостей групової взаємодії на початкових етапах розвитку групи може надати зацікавленим особам, що працюють з групами, більш докладну інформацію про групові комунікативні процеси та соціальні, міжособові і комунікативні ролі в групі. Дослідження рольової комунікації набуває практичного значення з погляду підготовки до опанування складних ситуацій та опору психологічним втратам і травмам, а ще дає змогу визначити ключові позиції, на що звернути увагу при проектуванні власної взаємодії в нещодавно створеній групі, а також що при цьому слід враховувати. Як показали наші попередні дослідження, велике значення має формування рольової структури групи, що залежить від функціонально важливих ролей, а також статусно-позиційних процесів у групі, дотримання рольових зразків та особистісно-рольового моделювання

взаємодії. Ідентифікація зі “своєю” групою та формування почуття “ми” лежать в основі формування групового поля і можуть відбуватися як за формальними, так і за змістовими ознаками. У процесі комунікації в новостворених групах виникають та уточнюються уявлення про одногрупників, мікрогрупи, що утворилися, і всю групу в цілому; встановлюються комунікативні дистанції. На нашу думку, з’ясування того, які саме рольові ідентифікації важливі у студентських новостворених групах, наскільки глибокою є рольова взаємодія та за якими напрямками розгортається особистісно-рольова взаємопредставленість, є доцільним з погляду спрямування групових адаптаційних процесів та визначення способів керування групою.

Мета статті: дослідити уявлення членів малої групи про рольову структуру групи, образ комунікативної поведінки в групі, а також особистісно-рольову взаємопредставленість, комунікативні дистанції членів групи, тенденції зміни цих показників рольової комунікації залежно від статусу.

Соціальна складова групової динаміки задає рамки процесу рольової комунікації в групі. Суспільна поведінка особи в групі оприявнюється за допомогою ролей, пов’язаних з певним соціальним контекстом та оточенням. Виконання ролей об’єднує учасників групи одне з одним та узгоджує їхню поведінку. Конкретні ролі віддзеркалюють потенційну систему відносин і взаємовпливів у певних життєвих обставинах та характеризують рольову ідентичність особи. Т. Парсонс розглядав роль як очікувану послідовність способів поведінки і виконуваних функцій або дій, які відповідають соціальному статусу, сприймаються як доречні та реалізуються у відповідному соціальному контексті [1]. Виконуючи роль, особа враховує можливі зміни ситуації, наслідки рольової поведінки та можливість досягнення бажаного результату. Значущі виконувани функції закріплюються в комплексі ролей, який стає основою рольового репертуару особи.

Рольову поведінку можна розглядати як особистісний феномен, що відображається в рольовій ідентичності та рольовій Я-концепції [2]. Репертуар психологічних ролей особи формується в контексті історії її життя, структури життєвого світу та системи особистісних цінностей. Ролі можна інтерпретувати як одну із форм функціонування особи в процесі життєдіяльності. Прийняття ролі передбачає розуміння того, яким інша особа бачить свій внутрішній світ та себе в соціальному оточенні. Конструювання соціальної реальності є практикою моделювання, згідно з яким люди ставляться до інших людей залежно від значень, якими вони їх наділяють. Значення виникає, за Г. Блумером і Дж. Мідом, у процесі соціальної взаємодії людей (див. [3]), завдяки

чому стає можливим приписування значень у внутрішньому діалозі та створення дискурсу. Власне комунікація відбувається за допомогою символів, які набувають певних значень і цінності для інших. Інтерпретація людиною символів змінюється під впливом мислєдїї, рефлексїї, прийняття ролї інших, представлення себе іншим та готовності символїчно взаємодїяти з ними. Внутрішній діалог використовується для того, щоб перевіряти альтернативи, репетирувати дїї та передбачати реакції інших перед тим, як відповідати [там само].

Рольова комунікація як системне соціально-психологічне явище виявляється в орієнтації на рольові зразки групи, виникненні образу групи в кожного члена групи та уявлення про свій образ у групі, визначенні власного місця в статусно-позиційній ієрархїї групи; рольовому моделюванні взаємодїї, встановленні особистих і соціальних меж; створенні міжсуб'єктності як відображення внутрішнього світу учасників у рольовій комунікації; образності та символїчності, обміні образами і символами.

Рольове моделювання, згідно з нашими дослідженнями, лежить в основі організації взаємодїї та досягнення взаєморозуміння в новоствореній групі [4]. Важливою стороною моделювання є здатність побачити ролї “збоку”, унаслідок чого постає феномен особистісно-рольової взаємопредставленості. Виникають уявлення про представлені в групі рольові зразки, їх підкрїплює уявлення про свій статус, місце, позицію в групі; формується уявлення про групу та набуває конкретики її образ. На основі цих уявлень людина обирає комунікативні стратегії та ролї, встановлює допустимі комунікативні дистанції та усвідомлює спільні з іншими членами групи ролї як “точки перетину” з ними. Усе це стає тлом для виникнення колективних уявлень про групу та її образ у цілому, а також уявлень про окремих членів групи, які належать до неї, і про їхню комунікативну поведінку. Залежно від цього проводяться особисті та соціальні межї в рольовій комунікації, здійснюється рольове моделювання взаємодїї з урахуванням засобів встановлення меж, зокрема комунікативних дистанцій. Особистісні відмінності соціальної поведінки знаходять вияв у тому, як буде діяти конкретна людина залежно від ситуації, як вона інтерпретуватиме дїї і вчинки інших, чого очікуватиме від майбутнього. Рольова структура особи характеризується індивідуалізованістю, кожна роль набирає особистісного забарвлення, позначається стилем виконання, набуває особистісної значущості П. П. Горностай зауважує, що рольове тлумачення особи більшою мірою відбиває її сутність, ніж теорії рис або факторні моделі особи [2].

У рольовій комунікації між учасниками взаємодїї, на думку В. П. Казміренка, виникає міжсуб'єктність як віра в спільний, єдиний

для всіх світ [5]. Внутрішній світ учасників відображається у взаємодії, створюючи рамки значущого, прийняттого і допустимого. Так само простір групи відображається у внутрішньому світі її членів. Можна припустити, що міжсуб'єктивність виникає внаслідок відображення внутрішнього світу учасників взаємодії з урахуванням психологічної безпеки і прагнення розкрити себе.

Згідно з теорією І. Альтмана і Д. Тейлора, “соціальне проникнення” – це процес розвитку більш глибокої близькості з іншою людиною за допомогою взаємного саморозкриття та інших форм уразливості (цит. за: [3, с. 180]). Дослідники порівнюють людину з цибулиною, де зовнішній шар – це публічне “Я” людини доступне для кожного. На цьому рівні людина має багато спільного з людьми її кола та контактної групи. Під поверхнею заховані настановлення, цілі, настрої. Внутрішня сутність людини складається з цінностей, Я-концепції, невирішених конфліктів та емоцій і впливає на інші сфери її життя, які лежать ближче до поверхні. Доступною для інших людина стає, послаблюючи тісні захисні межі завдяки саморозкриттю, добровільному обміну з іншими особистою історією, перевагами, настановленнями, почуттями, цінностями тощо. Альтман і Тейлор сформулювали “закон взаємності”, згідно з яким відкритість у певній сфері однієї людини викликає відкритість іншої [там само].

Відповідно до концепції соціальної драматургії І. Гофмана людина презентуючи себе іншим, діє не незалежно, неодноосібно; вона обирає та реалізує своє “обличчя” в контексті взаємодії за безпосередньою участю партнера. Обличчя – це соціальна ідентичність людини, образ себе, який вона обирає, виходячи з прийнятих у суспільстві норм, традицій та цінностей, для взаємин з іншими (цит. за: [9, с. 190]). Повсякденні взаємодії “обличчям до обличчя” є способом організації соціального життя, надання йому передбачуваності. Моделювання образів себе та інших відбувається в рольовій комунікації, уявленнях про себе в певних ролях та очікуваннях прийняття певних ролей від інших. “Обличчя” пред’являється, розпізнається та реалізується за наявності інших учасників комунікації [там само]. Таким чином особа представлена у внутрішньому світі інших людей, зокрема через ролі, які спільно приймаються та виконуються. Певні ролі стають більш або менш поширеними, престижними та прийнятними в тій чи іншій групі. Прийняття одних і тих самих ролей, визнання за іншим права бути собою – усе це об’єднує. У кожній групі відбувається інтрагрупове структурування статусно-рольових відносин, унаслідок чого утворюється інтрагрупова ієрархічна структура.

Є. Мелібруда зазначає, що в процесі спілкування формуються зразки і моделі поведінки людини, які згодом “входять всередину” цієї людини [8]. Рольове моделювання лежить в основі взаємодії у новостворених групах; воно відбувається шляхом відображення у згорненому вигляді психологічних ролей як моделей поведінки, що стосуються очікуваної послідовності дій, залежно від обставин [4]. Ідентичність як самототожність і Я-образ як системне самоуявлення особи розвиваються і формуються у взаємодії з іншими людьми на основі сприйняття рольової комунікації з ними.

Явище особистісно-рольової взаємопредставленості описують М. Ю. Кондратьєв і О. В. Ємельянова як характер взаємозв'язку певної особи зі значущим іншим або значущими іншими за допомогою ідентифікації або, навпаки, конфронтації цієї особи з її референтним оточенням. Дослідники встановили, що студенти ідентифікують себе переважно зі студентами старших курсів та викладачами. Найбільш стабільними, як показали результати дослідження, виявилися середньостатусні студенти, зосереджені на власній професійній діяльності [9].

Особистісно-рольову взаємопредставленість, яку ми використовуємо у своїй концептуальній схемі, пропонуємо розглядати як ціннісно-сміслову та рольову узгодженість інтерсуб'єктного поля учасників групової взаємодії і як критерій глибини рольової комунікації в новоствореній групі. Відображаючись іншими членами групи в ролі “Ми” або як виконавці спільних ролей, учасники рольової комунікації набувають особистісно-рольової взаємопредставленості, коли за іншою людиною визнаються ролі, подібні до власних, таким чином характеризуючи інтерсуб'єктність.

В. П. Казміренко стверджує, що учасники взаємодії беруть участь у створенні “множинного особистісного знання”, яке набуває персоніфікованої цінності, коли це латентне знання людина знаходить у собі, актуалізує, змістовно розкриває у вигляді уявлень, ідей, евристик, інтуїцій [6]. Спостерігаючи за іншими, ідентифікуючись із ними, “приміряючи” їхні ролі, взаємодіючи з ними, молода людина пізнає власну рольову ідентичність, опановує нові рольові моделі.

У нашому дослідженні взяли участь студенти першого курсу Київського національного лінгвістичного університету. Було використано методики, спрямовані на вивчення рольової структури особи і групи та особистісно-рольової взаємопредставленості (модифіковану нами методику “Хто Я?/ Хто Він?”), методику вимірювання комунікативної дистанції [10], соціометрію, методику Q-сортування

В. Стефансона, а також проєктивне малювання за асоціативними проєктивними картами “Крео” (автор-розробник – В. В. Назаревич).

Отримані дані розглядалися та аналізувалися під кутом зору статусу тієї чи іншої особи в групі; відтак здійснювався пошук спільних рис, що характеризують особливості рольової комунікації осіб з тим чи іншим статусом. Застосування проєктивних карток “Крео” (за В. В. Назаревич) дало змогу зосередити увагу на колективній свідомості шляхом увімкнення складних несвідомих процесів активації уяви та фантазування як структур психіки, що розшифровують діагностичні архетипні символи та приховані смислові структури. Актуалізація та розпізнавання тієї чи іншої символіки стають інформативними, коли йдеться про неусвідомлювані потяги, прагнення, наміри, схильності та пріоритетні проблеми учасників. Учасникам дослідження було запропоновано обрати одну з карт “Крео” та створити за її мотивами малюнок на тему “Я в групі”. Кожен малюнок було проаналізовано з погляду того, чи є на ньому цілісний образ групи; чи зображено там “Я” і яким чином це зроблено, де саме воно розташоване на аркуші паперу – у центрі чи на периферії. Також було зауважено наявність сюжетних зображень. Певна частина отриманих малюнків демонструвала прагнення виконати завдання формально (коли обрана картка точно відтворювалася на папері або створювалося зображення, близьке до самої картки, у дещо іншому форматі або іншого розміру). Такі малюнки не давали чіткого символу “Я”, проте містили в собі інформацію про асоціативні утворення, пов’язані з образом групи та груповими процесами (наявні або відсутні на рисунку зображення, флористичні або ландшафтні образи, лінії, рамки та обмеження).

На деяких малюнках група позначалася певною кількістю однотипних, схожих об’єктів, серед яких “Я” виділялося фактурою і кольором (зокрема дерева, квіти, пелюстки однієї квітки, очі). Як характерну особливість рисунків низькостатусних осіб констатовано те, що на них не було чітко позначеного “Я” (яке було зображено як “один з багатьох”) або, навпаки, було “роздуте” “Я” (таке, що займало велику частину – до третини – аркуша), або подекуди – протиставлення себе групі. Подібні самооявлення викликають в інших членів групи бажання дистанціюватися від аутсайдерів.

Малюнки зі зрозумілим, чітким сюжетом належали середньо- і високостатусним членам групи; такі малюнки виглядали життєрадісно та містили оптимістичні символи (райдуга, повітряні кульки, сонце, корабель у південному морі, струмок та ін.). Середньо- і високостатусним особам властивий більш деталізований та структурований спосіб відображення малої групи і її членів. Високостатусні члени групи за-

звичай створюють цілісний образ групи (наприклад, образ “рідини в резервуарі, на яку впливають різноспрямовані сили” або “карти руху за туристичним маршрутом”).

Таким чином, проєктивні малюнки певною мірою проливають світло на внутрішній світ учасників та їхні уявлення про групові цінності в контексті “хто важливіший – Я чи група?”. Для низькостатусних учасників характерна своєрідна уніфікація з іншими членами групи – як одного з багатьох; інколи вони протиставляють себе групі. Середньостатусні особи є джерелом позитивних образів та гарного настрою, що може об’єднувати мікрогрупи в групі та підтримувати загальне працездатне емоційне тло життєдіяльності та групової взаємодії. Разом з тим високостатусні члени групи створюють загальний гармонійний функціональний образ групи, не випинаючи при цьому себе.

Виділені Н. П. Анікєєвою комунікативні позиції в спілкуванні – інтелектуала, душевної людини, оптиміста, організатора та ділової людини – досі не втратили своєї актуальності [11, с. 196]. У рольовій структурі новоствореної групи з огляду на отримані нами дані найбільш значущими складовими є, зокрема, такі: “людина”, “студентка”, “оптиміст”, “хлопець/дівчина”, “турист”, “креативна особа”, “спортсмен”, “добра людина”, “комунікабельна людина”. До менш значущих належать: “музикант”, “особа”, “подруга”, “гарна дівчина”, “фотограф”, “меломан”, “лінива”, “танцюристка”, “відповідальна”, “художник”, “перекладач”, “активіст”, “патріот”, “сім’янин”, “цілеспрямований” та ін. Як бачимо, ролі душевної людини, оптиміста, інтелектуала – серед найбільш значущих, тоді як ролі організатора і ділової людини в новостворених групах ще не сформовані (вони відходять на другий план та набувають вигляду “відповідального”, “цілеспрямованого”, “активіста”).

Рольова структура групи знаходить відображення в образі групи, який формується в її членів. Щоб виявити властивий членам групи образ своєї групи, учасникам дослідження було запропоновано обрати з переліку тверджень методики Q-сортування В. Стефансона лише ті, що властиві саме цій групі. Зазначимо, що значна частина досліджуваних (23,5%), характеризуючи свою групу, відчували певні складності та обирали лише декілька тверджень з досить-таки великого переліку.

В узагальненому вигляді образ групи характеризується певними особливостями комунікативної поведінки (рис. 1). При цьому привертає увагу те, що молоді люди з різним статусом відзначають різні комунікативні стратегії, отже, і образ групи в них різний (рис. 2).

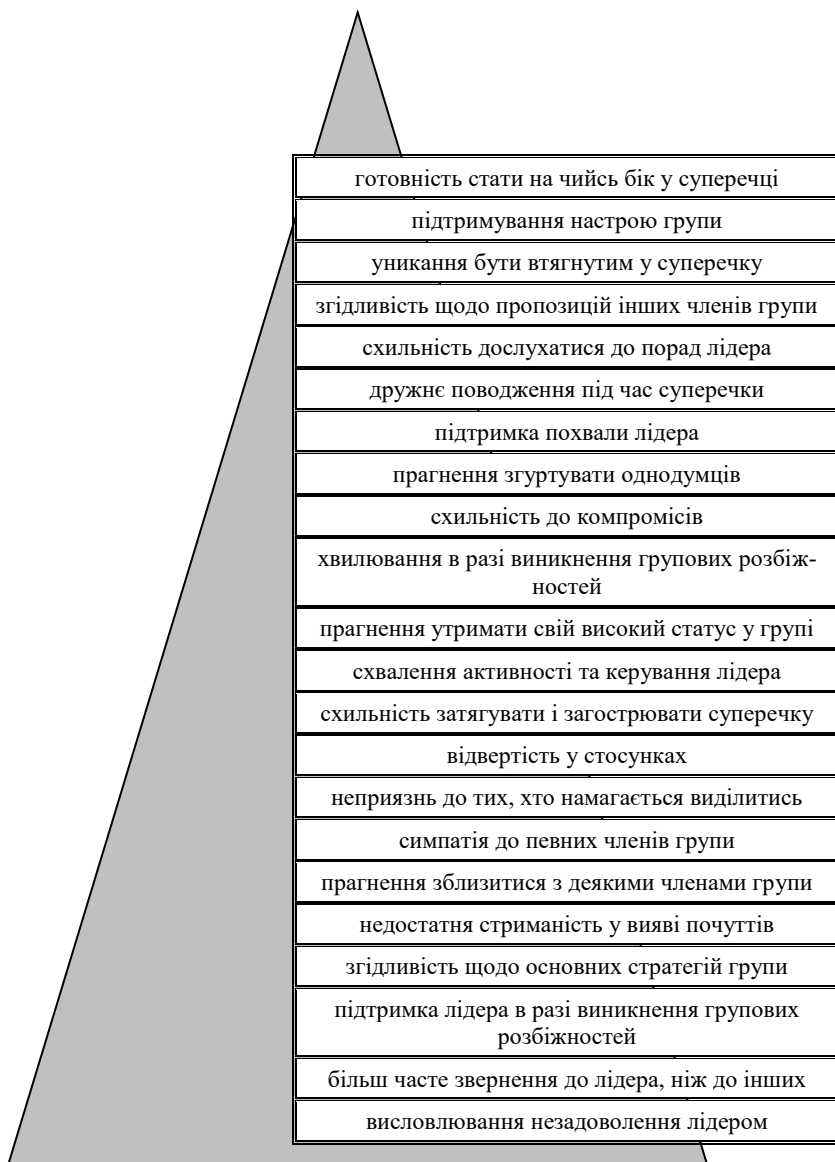

Рис. 1. Уявлення учасників дослідження про образ групи (у порядку зниження значущості)

Рис. 2. Уявлення про групу в осіб з різним статусом

Разом з тим образ групи у лідерів несе в собі дві основні ознаки – визнання важливості лідерства і згуртованості групи. (Нагадаємо, за результатами методики “Крео”, у високостатусних осіб переважає гармонійний функціональний образ групи). Саме визнання лідерства і застосування прийомів згуртування групи, становлення групової думки роблять групу організованою та здатною на злагоджені спільні дії.

Середньостатусні особи здебільшого схильні до компромісів, погоджуються з пропозиціями, товариські, а також підтримують настрої групи (за згаданою вище методикою було виявлено прагнення середньостатусних осіб підтримувати позитивний оптимістичний настрої у групі). З огляду на такі особливості членам групи із середнім статусом відводиться важлива роль емоційного “барометра” групи та джерела здорового критичного оптимізму й позитиву в стосунках. Натомість, як ми встановили раніше, саме низькостатусні особи через агресивні вияви у своїй поведінці становлять загрозу для меж інших членів групи [11]. Дані, отримані завдяки цьому дослідженню, дають підстави стверджувати, що поведінка низькостатусних осіб, крім того, відзначається суперечливістю та непослідовністю (низькостатусний член групи проявляє себе як особа з “роздутим” “Я” або відчуває себе неважливим, “одним з багатьох”).

Особисті ролі ідентифікації є важливою стороною внутрішнього світу особи, тому вважаємо, що наявність спільних ролевих ідентифікацій з іншим членом групи свідчить про певну глибину ролевої комунікації. Ідентифікація – це процес і механізм пізнання ролей іншого та себе на його тлі, виникнення почуття “Ми” та особистісно-ролевої взаємопредставленості. У ході аналізу результатів дослідження за методикою “Хто Я? Хто Він?” було виявлено щодо цих процесів певні особливості. Низькостатусним членам групи властиво визнавати особистісно-ролеву представленість інших членів групи щодо соціальних ролей “людина”, “студент(-ка)”, “особа”, “комунікабельний(-а)”, “добрий(-а)”. Середньостатусні члени групи також визнають особистісно-ролеву представленість інших у їхньому внутрішньому світі за згаданими вище комунікативними ролями, та перелік цих ролей розширюється і спеціалізується порівняно з низькостатусними особами. Додаються комунікативні ролі “спортсмен(-ка)”, “перекладач”, “адекватний(-а)”, “вихованій(-а)”, “простий(-а)”, “скромний(-а)”, “меланхолічний(-а)”. Ролевий репертуар представленості середньостатусних осіб порівняно з низькостатусними розширяється і набуває подекуди індивідуалізованих ознак з переважанням ролей, що забезпечують стабільність групи, таких як “комунікабельний(-а)”, “чесний(-а)”, “сміливий(-а)”, “енергійний(-а)”, “креативний(-а)”, “вихованій(-а)”. Більшість учасників дослідження визнають представленість індивідуалізованих ролевих ідентифікацій з власного переліку властивою особам з високим статусом.

За лідерами та особами, що належать до мікрогрупи симпатій, одногрупники визнають більш диференційовану й уособлену особистісно-ролеву представленість за такими ролевими ідентифікаціями, як “особливий(-а)”, “енергійний(-а)”, “оптиміст(-ка)”, “дотепний(-а)”, “життєрадісний(-а)”, “лінивий(-а)”, “творча особа”, “лінгвіст”, “любитель(-ка) архітектури”, “мандрівник”, “естет”, “розумний(-а)” тощо.

Інші члени групи визнають особистісно-рольову представленість низькостатусних за ролями “людина”, “студент(-ка)”, “турист”, “добрий(-а)”, “оптиміст(-ка)”. Ті молоді люди, кому майже не властива особистісно-рольова взаємопредставленість, тяжіють до формального ділового спілкування в групі та підтримання функціональних контактів, які знеособлюють комунікацію.

Показники представленості ролей іншого в особистому рольовому наборі (у середньому 22% проти 78%, наданих власним ролям) свідчать про те, що глибина рольової комунікації в новостворених групах має середні, а подекуди навіть низькі значення. Це, мабуть, зумовлено нетривалою історією розвитку досліджуваних груп.

Високостатусні члени новостворених груп мають вищу особистісно-рольову репрезентованість, при цьому інші члени цих груп прагнуть ідентифікуватися з ними. Водночас у низькостатусних членів особистісно-рольова репрезентованість невисока. “Відторгнуті” та “ізольовані” отримують насамперед репрезентації соціальні (“студент(-ка)”, “хлопець/дівчина”) та функціональні – такі, що ними наділяється майже вся група (серед них “кмітливий(-а)”, “сучасний(-а)”, “цілеспрямований(-а)”, “турист”, “студент(-ка)”, “спортсмен(-ка)”, “танцюристка”). Разом з тим важливо звернути увагу на те, що “відторгнуті” та “ізольовані” групою особи все ж таки мають рольові “іпостасі”, за якими їх включають до групи. Вони набувають особистісно-рольової представленості та “наповнюють” зайнятими позиціями інтерсуб’єктивний простір групи. Можна стверджувати, що низькостатусні особи є важливою фракцією кожної групи.

Предметом нашої дослідницької уваги була також комунікативна дистанція у взаємодії, яку ми розглядаємо як вияв позицій та засіб означення соціальних і особистих меж. Чим менша комунікативна відстань, тим більш близькі взаємини з певною людиною, тим більш гнучкі та проникні межі під час взаємодії.

Методика вимірювання комунікативної дистанції дає змогу оцінити середню суб’єктивну комунікативну зону в групі. У нашому дослідженні вона дорівнює 70, при цьому має індивідуальні відмінності. Її значення лежать у межах від 0 (найбільш щільна взаємодія) до 100 (комунікації немає). Середнє значення реальної комунікативної зони становить 47, середній зсув реальної комунікативної зони відбувається в бік партнера по взаємодії та реєструється як зсув “управо”. За допомогою цієї методики також зафіксовано певні відмінності суб’єктивної комунікативної зони людини залежно від її статусу. Так, високо- та середньостатусні члени групи здебільшого прагнуть врівноважувати власні та очікувані від інших комунікативні впливи щодо центру. Низькостатусні мають недостатню комунікативну компетентність та відчують складності при визначенні суб’єктивної комунікативної зони, що виявляється в низькому диференціюванні ними цієї зони для всіх

членів групи. Таким чином, молоді люди цієї категорії майже позбавлені такого комунікативно-рольового засобу групової взаємодії та вибудовування меж, як комунікативна дистанція. Вони погано володіють диференціацією дистанцій у взаємодії з іншими членами групи і таким чином здебільшого авансують занадто близьку дистанцію. Це сприймається одногрупниками як неадекватна відстань до їхніх особистих меж, яка є небезпечною та приховує в собі певну загрозу і спричиняє дистанціювання від них.

На міжсуб'єктному рівні величина комунікативної зони характеризує інтенсивність взаємодії двох партнерів. Малі значення реальної комунікативної зони членів групи на початкових етапах розвитку групи відображають поверховість контактів та недостатність взаєморозуміння у взаємодії, характерні для даного циклу групової динаміки. Зсув реальної комунікативної зони свідчить про те, що один із партнерів виступає (або прагне бути) лідером у взаємодії, ставлячи іншого в позицію "веденого".

Водночас у членів групи, які належать до власної контактної мікрогрупи, межі більш гнучкі, а дистанція значно менша. Учасники дослідження категоризують їх як емоційних, особливо – як добрих та оптимістичних, товариських, а також як креативних і комунікабельних. Подекуди межі між Я і Ти стираються, унаслідок чого виникають очікування поведінки, подібної до власної.

Висновки. У цілому рольова комунікація є складним, багаторівневим явищем, яке має певні закономірні вияви та залежить від ідентичностей членів групи, що відображаються в їхніх комунікативних ролях і самоусвідомленні. Важливо враховувати статус учасників комунікації та їхнє прагнення ідентифікуватися зі значущими членами групи. Такі ідентифікації наповнюють, увиразнюють наявний образ групи, який прямо чи непрямо визначає поведінку учасників рольової комунікації. Для низькостатусних зазвичай важливішим є образ "Я" або ж відбувається своєрідна уніфікація такої особи з іншими членами групи як одного з багатьох. Середньостатусні особи є джерелом позитивних образів та позитивного настрою, що може об'єднувати мікрогрупи в групі та підтримувати загальне тло життєдіяльності і групової взаємодії. При цьому високостатусні члени групи схильні створювати та підтримувати загальний гармонічний функціональний образ групи і не випинати себе.

Феномен міжсуб'єктності в рольовій комунікації знаходить вияв в особистісно-рольовій взаємопредставленості, яка характеризує глибину рольової комунікації. Зазвичай вона більша у членів групи з високим і середнім статусом. У нещодавно створених групах, де їхні члени ще недостатньо знають одне одного, особистісно-рольова представленість характеризує здебільшого неглибоку рольову комунікацію. Беручи до уваги показники представленості ролей іншого в особисто-

му рольовому наборі, можна стверджувати, що глибина рольової комунікації в новостворених групах має середні, а подекуди навіть низькі значення, що пояснюється недостатньо тривалою історією розвитку. При цьому, що важливо, усі члени групи, у тому числі низькостатусні і відторгнуті, мають особистісно-рольову представленість у груповому полі та особистісно-рольових уявлень членів цієї групи.

Низькостатусним особам властиво визнавати особистісно-рольову представленість інших членів групи за соціальними ролями “людина”, “студент(-ка)”, “особа”, “комунікабельний(-а)”, “душевна людина”. Інші члени групи вбачають у груповій комунікації низькостатусних здебільшого їхні соціально-рольові функції. У процесах статусного розшарування в груповому полі представлені всі члени групи (у тому числі особи з низьким статусом). Інші члени групи визнають за низькостатусними членами певні комунікативні, групові, соціальні ролі, проте формалізовані, недостатньо індивідуалізовані та пов’язані здебільшого з навчальною спеціалізацією. Загалом низькостатусні особи є неодмінним складником групового інтерсуб’єктного простору, так чи інакше представлені в ньому.

Середньостатусні члени групи також визнають особистісно-рольову представленість інших у їхньому внутрішньому світі за згаданими вище соціальними ролями, та перелік цих ролей у них значно ширший і більш спеціалізований. Додаються соціальні ролі “спортсмен(-ка)”, “перекладач”, “адекватний(-а)”, “вихований(-а)”, “простий(-а)”, “скромний(-а)”, “меланхолічний(-а)”. Функціональна роль середньостатусних членів групи полягає в підтриманні емоційного тла та ділової атмосфери в групі.

Що ж до високостатусних членів групи, то їм властивий більш деталізований і структурований спосіб відображення малої групи та її членів. Зазвичай вони виконують функцію згуртування і спрямування групи.

Література

1. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс, В. Чеснокова. – М. : Академ. проект, 2000. – 800 с.
2. *Горностай П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. *Гриффин Э.* Коммуникации: теории и практики / Э. Гриффин. – Х. : Гуманитар. центр, 2015. – 686 с.
4. *Коробанова О. Л.* Рольові аспекти групової взаємодії в умовах сучасності [Електронний ресурс] / О. Л. Коробанова // Особа в умовах кризових викликів сучасності : матеріали методол. семінару НАПН України (24 березня 2016 р.). – К., 2016. – С. 306–315. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/>
5. *Засади когнітивного спілкування : монографія / за наук. ред. В. П. Казміренка.* – К. : Імекс-ЛТД, 2013. – 390 с.

6. *Казміренко В. П.* Активізація когнітивних процесів взаєморозуміння засобами організації діалогу / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30 (33). – С. 181–193.
7. Межличностная коммуникация: теория и жизнь / О. И. Матяш, В. М. Погольша, Н. В. Казаринова, С. А. Биби, Ж. В. Зарицкая ; под науч. ред. О. И. Матяш. – СПб. : Речь, 2011. – 560 с.
8. *Мелибруда Е. Я* – ты – мы. Психологические возможности улучшения общения / Ежи Мелибруда. – М. : Прогресс, 1986. – 256 с.
9. *Кондратьев М. Ю.* Социально-психологические особенности взаимосвязи самооценки и личностно-ролевой взаимопредставленности студентов / М. Ю. Кондратьев, Е. В. Емельянова // Социальная психология и общество. – 2011. – № 1. – С. 5–73.
10. *Андреев А. Н.* Методика измерения коммуникативной дистанции / Андреев А. Н., Мдивани М. О., Рыжонкин Ю. Я. // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 159–161.
11. *Аникеева Н. П.* Психологический климат в коллективе / Н. П. Аникеева. – М. : Просвещение, 1989. – 224 с.
12. *Коробанова О. Л.* Психологічні особливості очікувань та настановлень щодо групової взаємодії членів новостворених груп / О. Л. Коробанова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 37 (40). – С. 136–149.

References

1. Parsons, T. (2000). *O strukture sotsialnogo deystviya* [About the structure of social action] In V. Chesnokova (Ed.). Moscow: Akademicheskiiy proekt Publ. (rus).
2. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Person and role: Role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
3. Griffin, E. (2015). *Kommunikatsii: teorii i praktiki* [Communications: theories and practices]. Harkiv: Gumanitarnyy tsentr Publ. (rus).
4. Korobanova, O. L. (2016). Rolovi aspekty hrupovoi vzaiemodii v umovakh suchasnosti [Role aspects of group interaction in contemporary conditions]. *Osobystist v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti: materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy (24 bereznia 2016 r.)* [A person under conditions of crisis challenges of modernity: materials of methodology seminar of Ukrainian NAES. March 24, 2015]. Kyiv, retrived from: <http://lib.iitta.gov.ua/704987/> (ukr).
5. Kazmirenko, V. P. (Ed.). (2013). *Zasady kohnityvnoho spilkuвання* [The principles of cognitive communication]. Kyiv: Imeks-LTD Publ. (ukr).
6. Kazmirenko, V. P. (2012). Aktyvizatsiya protsesiv vzaiemorozuminnia zasobamy orhanizatsii dialohu [Activation of mutual understanding processes by the means of dialogue]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 30 (33), 181–193 (ukr).
7. Matyash, O. I., Pogolsha, V. M., Kazarinova, N. V., Bibi, S. A., Zaritskaya, J. V. (2011). *Mezhlichnostnaya kommunikatsiya: teoriya i zhizn* [Interpersonal Communication: Theory and Life]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).

8. Melibruda, Ye. (1986). *Ya – ty – my. Psikhologicheskkiye vozmozhnosti uluchsheniya obshcheniya* [Me – you – we. Psychological opportunities for improvement of communication]. Moscow: Progress Publ. (rus).
9. Kondratyev, M. Yu. and Emelyanova, Ye. V. (2011). *Sotsialno-psikhologicheskkiye osobennosti vzaimosvyazi samootsenki i lichnostno-rolevoy vzaimopredstavlenosti studentov* [Social and psychological features of the relationship between self-evaluation and personal-role mutual representation of students]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo* [Social Psychology and Society], 1, 56–73 (rus).
10. Ryzhonkin, Yu. Ya., Andreev, A. N. and Mdivani, M. O. (1987). *Metodika izmereniya kommunikativnoy distantsii* [Measurement technique for communicative distance]. *Voprosy psikhologii* [Issues of Psychology], 1, 159–161 (rus).
11. Anikeeva, N. P. (1989). *Psikhologicheskii klimat v kollektive* [Psychological climate in collective]. Moscow: Prosveshcheniye Publ. (rus).
12. Korobanova, O. L. (2016). *Psykhologichni osoblyvosti ochikuvan ta nastanovlen' shchodo hrupovoi vzaiemodii chleniv novostvorenykh hrup* [Psychological peculiarities of expectations and attitudes of newly formed groups' members towards group interaction]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 37 (40), 136–149 (ukr).

Korobanova O. L. Peculiarities of the role communication in newly formed groups

The tendency of the role communication of members of newly formed groups depending with their status, in particular, representation of the group's image and personality-role interrepresentation are detected. It is defined that ideas about the group what was recently created depend on the group members' status and qualitative difference of the group image among with different-status. Ideas of group members about their group; representation of their own role repertoire and the role repertoire of other group members was analyzed depending on their status. The results of the research of role identification of students and their mutual personality-role interrepresentation are presented. It is found that personality-role idea is higher, more differentiated and individualized in persons among people with high group status. People with average status mainly aimed to support intra-group inter-subjective field of interaction. For group members with a low status, personality-role interrepresentation is more formalized and unified and reduces to general social roles, however, these individuals, including those who are rejected, are recognized by the group and take certain place in the role structure of the group, which is testified, that they are full members of the group. Communicative distances of newly formed groups' members in group interaction are investigated. They are understood as indicators of personal and group boundaries. The tendency to identification with a leader and distancing from the outsider on the backdrop of his proximity are described.

Key words: newly formed group, group interaction, role communication, role identities, personality-role representation.

V. V. Baliuta

DELIBERATION AS A FACTOR OF RADICALIZATION OF YOUTH POLITICAL BEHAVIOUR

In order to identify the causes of radical political behaviour of young people it is needed to clarify how it relates to group belonging of a young person. It becomes possible if to study political behaviour in its connection with those values, ideological beliefs, attitudes which are common to the group of one's belonging. On the basis of theoretical analysis it is determined that communication in the group, or rather deliberation (M. Steenberg), is one of the main socio-psychological factors that affects youth political behaviour. It is concluded that the effect of deliberation is so strong due being composed of both interpersonal processes of exchanging thoughts and arguments, and internal processes of reflection based on these arguments. It is found that in those groups where young people come together around some similar vision of political issues, the phenomenon of group thinking resulting in polarization and amplification of cognitive errors occurs. It is concluded that after deliberation among like-minded others, young people became more confident about their views and deliberation fuelled greater radicalism of thoughts and behaviour.

Key words: political behaviour, youth, radicalization, deliberation, political actor, socio-political maturity.

Introduction. There are many different meanings of radicalization existing in modern scientific literature. Most of those distinctions can be represented through socio-psychological differences of beliefs, feelings, and behaviour. No doubt, it is radicalization of behaviour that is of the greatest interest and practical concern as well as radicalization of youth political behaviour is quite an evident thing at present.

C. Sunstein, P. M. Fernbach, C. McCauley, P. M. Sloman, P. W. Linville, J. S. Fishkin, Y. O. Vasylichuk, T. R. Gurr, M. Afanasiev, and other scientists have already studied some peculiarities of this problem and numerous specific features of its revealing, but still many new underlying reasons occur almost every day, and what's more – they are manifested in nearly all the spheres of life.

Perfectionism, emotional lability, and irritability are particular features to describe a random young person. Young people tend to create idols and follow them as well. Sometimes they are not skilled enough to resolve some acute issues, so that they may act quite rudely or even radically. Besides, different groups are the places, where all the important issues are discussed and deliberated. Such group deliberation may determine the way of one's behaviour, including the political one. So that there is an evident need

to study the factor of deliberation and its influence on radicalization of youth political behaviour.

In this paper we are *aimed at* studying and analyzing how deliberation in the group of young people effects radicalization of their political behaviour.

Youth is a large social group. According to E. Chekmaiev, nowadays the number of those young people, who actively manifest themselves through their belonging to some special stratum of people focused on individualism, postmodern values including the emphasis on human rights and freedom while declining respect towards authorities and Government institutions, is constantly increasing [1, p. 102]. So that young people quite often tend to make their decisions on the basis of the group-they-belong-to influence as they communicate and deliberate all the necessary questions there as well. Moreover, the quality of decisions can be expected to depend on the quality of group deliberation preceding decision-making.

According to M. Steenbergen, *deliberation* can be defined as communication based on the merits of arguments, such as the sophistication of justifications and the generalizability of some important principles [2, p. 23].

Recently, broader definitions of deliberation have been launched forward in the literature. Along with rational argumentation, J. Mansbridge notes, that these definitions include other forms of communication such as rhetoric and narratives [3, p. 72]. Despite these developments, the idea of reasoning among group members remains in the core of the concept of group deliberation. Moreover, R. E. Goodin claims, that deliberation involves both intersubjective processes of exchanging arguments and internal processes of reflection based on these arguments [4, p. 94].

One of the most basic features of deliberation lies in the inclusion of different points of view during the process of exchanging arguments. And what's more – the availability of different and sometimes even conflicting viewpoints is often treated as a necessary condition for deliberation. But what is happening in the group of like-minded young people as the grouping process often runs on the basis of common ideas, attitudes, beliefs, values, etc.? However, the term “*enclave deliberation*” has been increasingly used to refer to discussion among like-minded people.

C. Sunstein addresses the problem of “group thinking” which may arise when like-minded people discuss among themselves. It may lead to group polarization and an amplification of cognitive errors. Group polarization occurs when deliberation in a group of like-minded participants reinforces the attitudes and opinions prevailing in the group at the outset [5, p. 183].

It seems quite obvious, that group thinking can also affect people's factual beliefs and their behaviour eventually.

C. Sunstein also points out that large-scale misconceptions, or "*informational cascades*" may come up in enclave deliberation because people just follow the cues provided by others in the absence of some contrary evidence [6, p. 80-95, 140-143].

Two different mechanisms contributing to polarization when opinions in a group are biased at the outset have been identified. They are (1) social comparison and (2) persuasive arguments. The first mechanism reveals through one's tendency to behave in order to obtain social acceptance from the group and its members. When someone is very eager to be accepted, this person needs to process the information on how other people act, and adjust his (her) behaviour accordingly [7, p. 1142]. This means, that individuals may behave in different ways in order to be accepted and appreciated favorably by the group members adjusting their thoughts and behaviour in accordance with the views and ways of behaviour, which seem to dominate in the group. Social comparison may also make people emphasize their difference from others to the valued direction [7, p. 1142]. So that people may act in a different way, which is more extreme in comparison to the way at the outset.

The mechanism of persuasive arguments in a nutshell has an idea that people are convinced by the arguments dominating in the group. Consequently, if those arguments are biased in one direction, there is a high probability of a further shift to this direction. According to H. Mercier and H. Landmore, *confirmation bias* a phenomenon means that people are inclined to seek information confirming their prior beliefs and to disregard information against them [8, p. 251]. Actually, motivated reasoning refers to a variety of cognitive and affective mechanisms which lead individuals to arrive at the conclusions they want to arrive at [9]. When like-minded people are gathered in one group their individual biases in their own ideas about definite issues are not compared with those ideas and arguments, which are supported by people of different or even conflicting views [10]. So that opinions tend to be polarized as group members only consider those arguments, which are in support of their own initial points of view. Sometimes people may even take on board new arguments, which support their basic ideas.

In this article we analyze the influence of group composition and deliberation in this group between its members on the outcomes of such discussion and how it influences political behaviour of group participants. More specifically, we compare the results of deliberation in the groups of like-minded young people (aged from 18 to 35 years old) with the groups, where participants had different positions about political issues and their

views were divided (young people aged from 18 to 35 years old as well). The analysis is based on the results obtained after the carried out experiment, where young people were invited to deliberate on some urgent political issues.

Based on earlier theoretical research, we test our *hypothesis*, which is formulated as follows: deliberation in the group of like-minded young people tends to radicalize their political views and induces participants' radical political behaviour.

Generally, 56 participants took part in this experiment, where 35 participants formed the experimental group (19 men and 16 women), and another 21 participants formed the control group (12 men and 9 women). Each group was split into sub-groups of 7 participants each, so that the experiment included 5 equal experimental like-minded groups and 3 equal control mixed groups.

The topics of deliberation experiment were three political issues: (1) inefficient anti-corruption fight (only demonstrative arrests and announces in mass media), (2) unfavorable situation for young people in the labor market, and (3) financial problems in society. These are contested and debated issues in Ukraine at present. Those young people who noted their readiness to participate in the experiment were randomly assigned to like-minded groups or mixed groups.

The participants' opinions and potential ways of their political behaviour were measured before and after deliberation. After deliberation in the group participants had to note the result of their group discussion, which was supposed to be some group decision on how to resolve each of three issues through their political behaviour.

The comparisons are mainly done within- subjects (between pre-testing and post-testing), and also between-subjects testing when available.

First, we analyze judgment on the influence of treatment on opinions. According to it, polarization occurs in the group of like-minded people, whereas polarization in the mixed groups is not observable. There were four statistically significant changes out of ten in opinions among the participants in the experimental group between pre- and post-testing ($p < 0,05$). All the three topics of deliberation were in this set, and one topic, which was very similar to the tested ones, was significantly changed as well (it was formulated as "Distrust towards representatives of state authorities"). Polarization has an obvious tendency as all the three topics had a shift towards their maximum in their mean values¹: 'inefficient anti-corruption fight (only demonstrative arrests and announces in mass media)' was in-

---

¹The values are ranged from 1 to 4.

creased from 3,20 to 3,69; ‘unfavorable situation for young people in the labor market’ was increased from 3,80 to 3,97; and ‘financial problems in society’ was increased from 3,80 to 3,91. On the contrary, there were no statistically significant changes between pre- and post-testing of opinions in the control mixed groups, and there were no significant changes of mean values of opinions’ streaming after deliberation: ‘inefficient anti-corruption fight (only demonstrative arrests and announces in mass media)’ was changed from 2,52 to 2,58; ‘unfavorable situation for young people in the labor market’ had the same mean value in both cases; and ‘financial problems in society’ was increased a bit from 2,76 to 2,82. So that the effect of deliberation on moving group polarization forward is obvious as the level of mean values of opinions on tested issues significantly increased.

Second, we analyze our judgment about the effect of deliberation on political behaviour. In order to study that, participants were asked about how they would resolve the above-mentioned problems through their political behaviour via noting potentially possible ways of their behaviour. There were statistically significant changes in the ways of political behaviour in order to resolve all the three political issues among the participants of the group of like-minded young people ($p \leq 0,05$). And what’s more – there was one more statistically significant change in the ways of resolving another political issue, which wasn’t included in the list of topics to deliberate in the group, but still the effect of deliberation was strong enough to change this piece of study as well. This issue was formulated as “The increase of crime”, which is quite related with the tested ones. As for the mean value of the level of radicalism in the composition of political behaviour, it increased after group deliberation. The level of radicalism was recorded as follows¹: ‘inefficient anti-corruption fight (only demonstrative arrests and announces in mass media)’ – increased from 1,71 to 2,06; ‘unfavorable situation for young people in the labor market’ – increased from 1,34 to 1,77, and ‘financial problems in society’ – increased from 1,43 to 1,94. Besides, statistical analysis showed, that the only statistically significant difference was between political behaviour before deliberation and group decision, and vice versa – there were no statistically significant differences between group decision and personal decision taken after group deliberation. The results demonstrate that group deliberation significantly affected political behavior in the direction of increasing the level of its radical tendency.

Unlike the experimental group, the control group didn’t show any statistically significant changes in its results, and the mean value of radica-

---

¹ 1 pointed low level of radicalism; 2 pointed middle level of radicalism; 3 pointed high level of radicalism.

lism of participants' potential political behaviour was about the same before group deliberation and afterwards. So, the results are eloquent: group deliberation affects political behaviour in the group of like-minded young people.

Next, the results demonstrated that group pressure was stronger in the mixed groups. Its level had 2,07 points out of three maximum points, and its level in the group of like-minded people had 1,60 points out of three as well. So, the results show that it is easier to find some common group decision in the group of like-minded people as they think and deliberate towards some common aim, and there is no serious need to over-persuade other group participants, that one's decision is the best to implement.

To sum up, our hypothesis has gained support. We do trace deliberation effect, which influences political behaviour, which gets an obvious shift towards its radicalization in the group of like-minded people. So that we can claim, that group composition may be a crucial determinant of deliberative outcomes, and deliberation between like-minded people is the factor of their political behaviour's radicalization.

Conclusions. After group deliberation with like-minded others, young people became more confident about their views. The group became more homogeneous and deliberation significantly reduced internal diversity, and discussions by like-minded group members fueled greater radicalism of thoughts and behaviour. So that group deliberation can be treated as a factor of radicalization of youth political behaviour, and determine the way of one's political behaviour.

As the groups of young people were formed for the sake of experiment conducting, they will not interact in real life, but there is every reason to believe that the same results occur not only in experimental settings, but in many real-world situations in which young people interact.

Literature

1. *Чекмаев Э.* Особенности политической культуры молодежи и факторы проявления радикализма / Э. Чекмаев // *Власть.* – 2002. – № 3. – С. 102–105.
2. Measuring political deliberation: A discourse quality index / M. R. Steenbergen, A. Bachtige, M. Spornli, J. Steiner // *Comparative European Politics.* – 2003. – Is. 1. – P. 21–48.
3. The place of self-interest and the role of power in deliberative democracy / J. Mansbridge, J. Bohman, S. Chambers, S. Estlund, A. Follesdal, A. Fung, et al. // *The Journal of Political Philosophy.* – 2010. – Is. 18 (1). – P. 64–100.
4. *Goodin R. E.* Democratic deliberation within / R. E. Goodin // *Philosophy & Public Affairs.* – 2000. – Is. 29 (1). – P. 81–109.
5. *Sunstein C.* Republic.com 2.0 / C. Sunstein. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 2007.

6. Sunstein C. The law of group polarization / C. Sunstein // *The Journal of Political Philosophy*. – 2002. – Is. 10 (2). – P. 175–195.
7. Mercier H. Reasoning is for arguing: Understanding the successes and failures of deliberation / H. Mercier, H. Landemore // *Political Psychology*. – 2012. – Is. 33 (2). – P. 243–258.
8. Isenberg D. J. Group polarization: A critical review and meta-analysis / D. J. Isenberg // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1986. – 50 (6). – P. 1141–1151.
9. Kunda Z. The case for motivated reasoning / Z. Kunda // *Psychological Bulletin*. – 1990. – Is. 108 (3). – P. 480–498.
10. Does discussion group composition affect policy preferences? Results from three randomized experiments / C. Farrar, D. P. Green, J. E. Green, D. W. Nickerson, S. Shewfelt // *Political Psychology*. – 2009. – Is. 30 (4). – P. 615–647.

References

1. Chekmaiev, E. (2002). Osobennost politicheskoy kultury molodyezhi i faktory radikalizma [Peculiarities of Youth Political Culture and Factors of Radicalism]. *Vlast* [Power], 3, 102–105 (rus).
2. Steenbergen, M. R., Bachtiger, A., Spordli, M., and Steiner, J. (2003). Measuring political deliberation: A discourse quality index. *Comparative European Politics*, 1, 21–48.
3. Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S., Estlund, S., Follesdal, A., Fung, A., et al. (2010). The place of self-interest and the role of power in deliberative democracy. *The Journal of Political Philosophy*, 18(1), 64–100.
4. Goodin, R. E. (2000). Democratic deliberation within. *Philosophy & Public Affairs*, 29(1), 81–109.
5. Sunstein, C. (2007). *Republic.com 2.0*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
6. Sunstein, C. (2002). The law of group polarization. *The Journal of Political Philosophy*, 10(2), 175–195.
7. Mercier, H., and Landemore, H. (2012). Reasoning is for arguing: Understanding the successes and failures of deliberation. *Political Psychology*, 33(2), 243–258.
8. Isenberg, D. J. (1986). Group polarization: A critical review and meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(6), 1141–1151.
9. Kunda, Z. (1990). The case for motivated reasoning. *Psychological Bulletin*, 108(3), 480–498.
10. Farrar, C., Green, D. P., Green, J. E., Nickerson, D. W., and Shewfelt, S. (2009). Does discussion group composition affect policy preferences? Results from three randomized experiments. *Political Psychology*, 30(4), 615–647.

Балюта В. В. Групова дискусія як чинник радикалізації політичної поведінки молоді

Висловлено думку, що для виявлення причин радикальної політичної поведінки молоді потрібно з'ясувати, як ця поведінка співвідноситься з груповою належністю молодої людини. Запропоновано досліджувати політичну поведінку у зв'язку з тими цінностями, ідейними переконаннями, настановленнями, які домінують у групі, до якої належить молода людина. На основі теоретичного аналізу визначено, що спілкування в групі, а точніше – групове дискусювання (М. Стінберген), є одним із ключових соціально-психологічних чинників, які впливають на політичну поведінку молоді. З'ясовано, що ефективність такого впливу полягає в тому, що групове дискусювання передбачає як міжособові процеси обміну думками й аргументами, так і внутрішньоособистісні процеси рефлексії цієї інформації. Встановлено, що в групах, де молоді люди об'єднуються навколо схожого бачення політичних реалій, виникає феномен групового мислення, який веде до поляризації та ампліфікації когнітивних помилок. Зроблено висновок, що в результаті групової дискусії молоді люди зі схожими політичними поглядами стають впевненішими щодо своїх ідей, а сама дискусія підживлює радикальність їхніх думок та поведінки.

Ключові слова: політична поведінка, молодь, радикалізація, дискусія, політичний суб'єкт, соціально-політична зрілість.

© Балюта В. В.

Б. П. Лазоренко

ТЕХНОЛОГІЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ, ФРАГМЕНТОВАНОЇ ВНАСЛІДОК ПСИХОТРАВМАТИЗАЦІЇ

Фрагментацію, дисоціацію, сепарацію і відчуження визначено як провідні соціально-психологічні механізми психотравматизації особистості. З'ясовано, що механізм парадоксальної реакції актуалізує спонтанно-конструктивні процеси реструктуризації конфліктних зв'язків, реінтеграції особистості шляхом залучення соціально-психологічних ресурсів у нову цілісність і її стабілізації завдяки відповідним типам практик. Повагу, довіру та спонтанність розкрито як основні технологічні принципи реінтеграції та реадaptaції. Присвоєння визначено як протилежний щодо відчуження механізм, який реалізується завдяки зворотному перетворенню наміру та дії механізму парадоксальної реакції. Виокремлено основні етапи алгоритму реалізації реінтеграції та реадaptaції проблемної особистості. У пілотному емпіричному дослідженні визначено типові негативні, позитивні і нейтральні психоемоційні та психосоматичні стани. До негативних психоемоційних станів віднесено застережні стани страху, тривоги, втоми та стани розгубленості, розпачу, туги, ненависті, образи, вини тощо, до позитивних – перехідні стани легкості, спокою, радості, а також фінальні інтегральні стани умиротворення, любові, впевненості, свободи, вдячності, які визначено як критеріальні щодо завершення спонтанно-конструктивного процесу переживання наслідків травматичних подій.

Ключові слова: особистість, психотравматизація, спонтанно-конструктивні процеси, реінтеграція, реадaptaція.

Проблема. Унаслідок воєнних дій на сході країни, що не припиняються уже три роки, усе більшого поширення набуває явище первинної і, унаслідок впливу травмованих осіб на своє оточення, вторинної психотравматизації. У зв'язку із цим постає необхідність вдосконалення технологій реінтеграції та реадaptaції особистості, що зазнала психотравматизації. Дослідженню цієї проблеми присвячено велику кількість літератури. Автори розглядають різні аспекти даної теми – психологічні, психотерапевтичні, соціальні, соціально-психологічні, медико-соціальні, медико-психологічні та інші. Дуже важливо, на наш погляд, звернути увагу на подальше розроблення соціально-психологічного аспекту означеної проблеми – і, перш за все, на з'ясування механізмів психотравматизації особистості та засобів відновлення її цілісності й ефективності функціонування.

Відомо, що значна кількість людей, які дістали ті чи інші психотравми, не вважають за потрібне звертатися по допомогу, хоча це значною мірою могло б покращити як їхнє психологічне благополуччя, так і самопочуття їхніх близьких. В Україні ж у ситуації гібридної війни з її тривожною невизначеністю чимало людей схильні наразі неогрунтовано загострювати увагу на своїх некомфортних психоемоційних станах. У цьому контексті проблема поширення психотравматизації населення набуває неабиякого соціально-психологічного значення, оскільки значна кількість людей потребує відповідної соціально-психологічної корекції та підтримки з тим, щоб покращити свій власний стан і менше турбувати своїх рідних і близьких. На наш погляд, для розв'язання цієї проблеми потрібно вдосконалювати надання психологічної та психокорекційної допомоги особам, які її потребують, з одного боку, та поліпшувати організацію соціально-психологічної підтримки і супроводу таких осіб та їхніх близьких – з другого. Це потребує розроблення нових засобів надання такої допомоги, а також оптимізації та підвищення ефективності вже наявних.

Meta-stammi: висвітлення результатів застосування авторської технології реінтеграції, стабілізації та соціальної реадаптації особистості, фрагментованої внаслідок психотравматизації.

Зазвичай у визначеннях психологічної травми акцент роблять на її медико-психологічному аспекті, що зумовлено загальним впливом медичної парадигми на розуміння концепту травми. Зокрема, в українській Вікіпедії її визначають як психічний розлад; шкоду, завдану психічному здоров'ю людини в результаті інтенсивного впливу несприятливих факторів середовища або гостроемоційних, стресових впливів [1]. Аналогічне визначення пропонується і в англійській, і в російській версіях. Провідним смислотворчим концептом у такому визначенні є стресовий розлад. На жаль, досі немає визначення власне психотравми особистості. Разом з тим у психотерапевтичних і психіатричних дослідженнях широко представлені визначення різних форм травматизації особистості, які концептуалізуються в понятті розладів особистості. При цьому за причини цих розладів визнаються конституціонально-генетичні (зумовлені фізичними і психічними травмами) і соціально-психологічні чинники. У контексті нашого дослідження такими причинами є переживання людиною психічного, фізичного і сексуального насилля внаслідок безпосередньої або ж опосередкованої причетності до воєнних дій, що й спричинює психотравматизацію особистості, розлади її психологічного і соціального функціонування. Тобто психотравматизація людини як особистості полягає в розладах її психологічного (передусім психоемоційного і психосоматичного) і

соціального функціонування, у її нездатності регулювати свої стани, керувати своєю поведінкою і стосунками з близьким та навколишнім соціальним оточенням, що зумовлено зовнішніми природними і зокрема соціальними чинниками.

Результати наших досліджень дають підстави стверджувати, що психотравматизація актуалізує механізми фрагментації, розщеплення особистості на окремі субособистості, їх подальшу дисоціацію, сепарацію і відчуження найбільш дошкульних субособистостей та поєднання їх у складну систему співзалежних, конкурентних зв'язків, у тому числі конфліктних. Наслідком і виявом психотравми в її соціально-психологічному аспекті є формування дисгармонійних та дисфункціональних міжсубособистісних стосунків у вигляді різних форм дисонансу – когнітивного, емоційного, мотиваційного, смислового, переконань. У розвинутих формах цей дисонанс набуває формату внутрішньоособистісних конфліктів співзалежних субособистостей.

Сутність процесу фрагментації розкривають структурна модель особистості Е. Берна (дорослий, дитина, батьківська фігура); субособистісна модель Р. Ассаджіолі; феномен “множинної особистості” – дисоціативний розлад ідентичності; констеляційні моделі М. Кібеда, І. Лаора, Б. Геллінгера та ін. Хоч фрагментація, дисоціація, сепарація і відчуження є механізмами власне психотравматизації, однак вони частково можуть виконувати і позитивну функцію – збереження важливого травматичного змісту в субособистісній формі задля уможливлення подальших конструктивних процесів його реструктуризації, реінтеграції і стабілізації в новій цілісній, реінтегрованій особистості з подальшою її реадаптацією до реального суспільства. Задіяння згаданих конструктивних процесів набуття особистісної цілісності – реструктуризації, реінтеграції і стабілізації – може відбуватися спонтанно, часто – завдяки залученню внутрішніх і зовнішніх ресурсів особи. Проте таке трапляється не завжди. Труднощі, невдачі у відновленні цілісності якраз і зумовлюють феномен психологічної травми й посттравматичні розлади особистості в їх соціально-психологічному вимірі.

Щоб допомогти актуалізувати ці конструктивні процеси та забезпечити їх супровід в реінтеграції психотравмованої особистості, ми розробили *авторську технологію*, яка є важливою складовою відповідного реабілітаційного комплексу [2; 3]. Як показує наш досвід, кожна особа, що переживає наслідки психотравматизації, проходить через процес фрагментації на співзалежні субособистості. Вони звичайно є носіями певних сімейно-родових програм і практик – як конструктивних, так і деструктивних. Надання психологічної допомоги щодо реінтеграції особистості передбачає створення умов для пошуку і віднайдення серед програм певних субособистостей таких, які допома-

гають відновленню повноцінного, цілісного функціонування особистості або ж, навпаки, заважають цьому.

Кожна із субособистостей є суб'єктом утворенням, “тягне ковдру на себе”, намагається стати і бути лідером щодо субординації і координації інших субособистостей. Такий стан описується у відомій байці Крилова “Квартет”, у байці Глібова про Лебедя, Щуку і Рака. Людина переживає конфлікт самої себе із собою, вона хоче керувати своїми станами, але не в змозі це робити; вона хоче робити одне, а робить зовсім інше; її “вибиває” з її звичного стабільного стану, “несе” і “заносить”. Один із популярних запитів на психологічну допомогу звучить так: “допоможіть розібратися”. Насправді ж потреба полягає в тому, щоб допомогти особі знову “зібратися до купи”, але вже в нову цілісність, оскільки стара особистісна цілісність була нездатною опанувати виклики, породжені травматичними подіями.

Невдалі особистісні спроби опанувати наслідки травматичних подій зумовлюють загострення внутрішньоособистісного конфлікту. Порушується координація і свідомо регуляція власної поведінки. Внутрішньоособистісний конфлікт провокує зовнішні конфлікти. Як правило, особа проєкує свій стан на оточення, вважаючи його винним у своїх негараздах. Формується компенсаторне “порочне коло” суперечливих зв'язків за моделлю драматичного трикутника С. Карпмана “Жертва – Переслідувач – Рятівник”, у якому конфліктна ситуація позірно вирішується в цьому компенсаторному опосередкуванні перекладанням образи, вини і відповідальності за розв'язання суперечності на відповідні співзалежні субособистості, які беруть у конфлікті активну участь, а також на зовнішнє оточення.

Існує широкий спектр технологічних засобів подолання внутрішньоособистісних конфліктів різними психологічними та психотерапевтичними способами. Найбільш близькою до нашого підходу є парадоксальна психотерапія [4]. Переважна більшість зазначених способів ґрунтується на свідомих, раціональних засадах. Дана технологія в її соціально-психологічному вимірі залучає і використовує позасобистісні (перш за все сім'ю і родичів, друзів, товаришів по роботі, службі) та підсвідомі (образи сімейно-родової системи та колективного несвідомого – міфологічні, архетипні, символічні образи долі, родових сил, стихій тощо) ресурси.

Щоб оптимізувати розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів, підвищити ефективність допомоги, ми спробували вдосконалити описану вище технологію. При цьому було використано досвід надання психологічної допомоги особам, які переживають внутрішньоособистісний конфлікт.

Основними технологічними принципами забезпечення ефективності реінтеграції та реадаптації особистості, фрагментованої внаслідок психотравматизації, стали:

- поважне ставлення до особистості і її психологічних захистів;
- поважання субособистісних травматичних станів (перш за все деструктивних), сприйняття їх як “старших, великих фігур” підсвідомої сфери психіки щодо травмованої особи і відповідне ставлення до них;
- принципи суб’єктності та вчинковості за В. О. Татенком;
- принцип парадоксальності засвоєння деструктивного змісту психотравми відповідно до реалізації механізму парадоксальної реакції;
- принцип спонтанності перебігу та зміни субособистісних станів;
- принцип довіри між психологом, психотерапевтом, фасилітатором і травмованою особою.

На основі зазначених принципів розв’язуються міжсубособистісні конфлікти і реалізується внутрішня реінтеграція особистості, яка забезпечує в подальшому зовнішню її реінтеграцію з близьким родинним та зовнішнім соціальним оточенням, а також подальшу реадаптацію особи до життя в сучасному українському суспільстві.

Основні етапи алгоритму реалізації зазначеної технології такі:

- створення простору довіри у фасилітативному супроводі спонтанно-конструктивних процесів реінтеграції субособистості; налагодження довірливого контакту з особистісними захистами особи, що уможлиблює доступ до її спричинених психотравматизацією фрагментованих травматичних станів;
- долучення особи до спонтанно-конструктивного процесу реінтеграції цих фрагментованих травматичних станів, уособлених у відповідних субособистостях;
- фасилітативний супровід перебігу та зміни психоемоційних і психосоматичних станів до досягнення базового інтегрального стану у зупинки процесу;
- укорінення базового інтегративного стану, його конструктивна стабілізація в способах поведінки та узвичаєння у відповідних типах практик.

Останній етап алгоритму здійснюється в три основні підетапи. Реалізація першого полягає в укоріненні базового стану в просторі уяви шляхом встановлення психоемоційних зв’язків цього стану із сімейно-родовими ресурсами особи та з травматичною ситуацією, яка спричинила психотравматизацію особистості. Другим підетапом є укорінення та стабілізація інтегрального базового стану шляхом фор-

мування та напрацювання способів конструктивної поведінки та практик реалізації цього стану в спілкуванні з близьким та зовнішнім соціальним оточенням. Змістом третього підетапу є подальша стабілізація напрацьованих практик та реадаптація особистості до наявних умов суспільного життя, що забезпечується створенням груп взаємодопомоги, формуванням спільноти (субкультури), зацікавленої у взаємній підтримці в рамках досягнутого способу життя. На цьому етапі реалізуються різні типи просоціальних практик. Основними серед них є: індивідуально-психологічні, які передбачають суб'єктне, відповідальне ставлення до самого себе, своєї життєдіяльності і її результатів; соціально-психологічні, що зумовлюють просоціальну взаємодію особистості з близьким і зовнішнім соціальним оточенням, та духовно-психологічні, які реалізують цінності поваги, довіри, доброчинності, миролюбності, надійності, справедливості тощо у ставленні до себе і свого оточення.

З погляду забезпечення ефективності технології ми виокремили такі *спонтанно-конструктивні процеси*:

- реструктуризація зумовлених фрагментацією, дисоціацією та виосібненням суперечливих міжсубособистісних зв'язків;
- реінтеграція дисоційованих субособистостей у нову цілісну особистість;
- усталення досягнутої цілісності в способах поведінки, відповідних типах практик та просоціальному способі життя;
- реадаптація оновленої особистості шляхом узвичаєння власних соціально-психологічних практик відповідно до чинних вимог, норм і цінностей сучасного українського суспільства.

Допоміжними засобами в забезпеченні ефективності технології є адаптовані до реабілітаційного процесу тілесно зорієнтовані технології, які дають змогу підтримувати контакт і довіру між особою і психологом-фасилітатором (в індивідуальних реабілітаційних сесіях), а також іншими членами реабілітаційної групи (під час проведення групових занять). До таких засобів належать також дихальні психотехніки. Вони допомагають належним чином зосереджувати увагу на відповідних психоемоційних та психосоматичних станах і процесах, регулюють глибину та інтенсивність їх проживання, сприяють саморегуляції їх перебігу.

З огляду на основні завдання реінтеграції та реадаптації особистості визначено *провідні функції* даної технології:

- виявлення головних субособистостей і притаманних їм фрагментів, фігур, станів, їхніх рольових характеристик – провідних способів дії;
- з'ясування субособистісних станів і сприяння динаміці їх змін;

– досягнення й утримання базового інтегрального стану, налагодження позитивного зв'язку цього стану як з важливими фігурами сімейно-родової системи в просторі минулого і сучасності, так і з травматичною ситуацією;

– сприяння формуванню нових практик особистісного життєко-нстування різного типу – індивідуально-психологічних, соціально-психологічних та духовно-психологічних;

– забезпечення реалізації конструктивних процесів внутрішньої реструктуризації і реінтеграції особистості, а також зовнішньої її ре-адаптації та реінтеграції в сучасне українське суспільство.

Процес зцілення не є прямолінійним й одноразовим. Його пере-біг може ускладнюватися рецидивами повернення до попередніх трав-матичних психологічних реакцій і стереотипів поведінки. У таких випадках доцільним є прийняття та переживання повторних травматич-них станів та їх чинників відповідно до цієї технології. В опрацюван-ні рецидиву може певною мірою допомогти модель зміни залежної поведінки J. O. Prochaska, C. C. DiClemente, J. C. Norcross [5].

Цікавими видаються результати проведеного нами *пілотного емпіричного дослідження* особливостей реінтеграції (за даною техно-логією) особистості, фрагментованої внаслідок психотравматизації. Вибірка досліджуваних становила 35 осіб віком від 21 до 46 років, з них 21 жінка і 14 чоловіків. Серед респондентів були учасники АТО, волонтери, пересічні громадяни. Основні їхні запити – подолання на-слідків психотравматизації та поточних травматичних впливів щодо себе, а також допомога близьким, членам родини: “позбутись...”, “до-сягти..., здобути... і стати...”, “розібратись...”, “вплинути і змінити... (себе чи когось)”.

Визначено найбільш поширені психоемоційні стани респондентів, які сприймаються ними як негативні, позитивні і відносно нейтральні. Серед психоемоційних станів, що сприймаються досліджуваними негативно, виокремлено два типи: перший – це застережні стани стра-ху, тривоги, втоми; другий – стани розгубленості, розпачу, печалі, ту-ги, нервозності, роздратування, гніву, ненависті, образи, вини. Серед психоемоційних станів, що оцінюються досліджуваними позитивно, визначено два основних типи: перший – перехідні стани легкості, спо-кою, радості тощо, які змінюються і чергуються з іншими станами в процесі спонтанно-конструктивного їх проживання; другий – це фіна-льні інтегральні стани, які завершують процес трансформації негатив-них станів у позитивні (своєрідним критерієм його повноти є здатність особи засвідчити, що вона перебуває в певному стані, а не просто від-чуває цей стан у собі).

Виокремлено три групи найбільш поширених психосоматичних станів респондентів: такі, які сприймаються ними як негативні, позитивні і фонові нейтральні. До негативних психосоматичних станів можна віднести біль, тиск, тремор, холод, жар, скруту, падіння, пітливість та ін. Серед психосоматичних станів, що сприймаються досліджуваними позитивно, – тепло, легкість, відчуття польоту, розслабленість, сонливість тощо. Також виокремлено відносно нейтральні психоемоційні стани, такі як порожнеча, безвихідь, ступор, прострація, байдужість та ін.

З'ясовано критеріальні стани завершення спонтанно-конструктивного процесу та психоемоційної інтеграції особистості, що переживає наслідки травматичних подій. Це умиротворення, любов, упевненість, свобода, вдячність.

Що ж до вдосконалення і підвищення ефективності технології, то зазначено доцільність фокусування психологом-фасилітатором уваги на не усвідомлюваних досліджуваними фонових станах (як правило, обернених, протилежних щодо проявлених), і подальшого їх сприйняття з увагою, повагою і вдячністю.

Висновки. Розкрито соціально-психологічний аспект психотравматизації особистості. Визначено, що механізми фрагментації, дисоціації і виосібнення зумовлюють формування окремих субособистостей і конфліктність їхньої взаємодії. Внутрішньоособистісні конфлікти провокують зовнішні конфлікти з близьким сімейним і зовнішнім соціальним оточенням.

Удосконалено технологію реінтеграції травмованої особистості. Показано, що механізм парадоксальної реакції актуалізує спонтанно-конструктивні процеси реструктуризації конфліктних зв'язків, реконструкції і засвоєння деструктивного психотравматичного досвіду, реінтеграції особистості шляхом залучення соціально-психологічних ресурсів у нову цілісність і її стабілізації завдяки відповідним типам практик.

Визначено основні технологічні принципи забезпечення ефективності перебігу спонтанно-конструктивних процесів, серед яких провідними є принципи поваги, довіри та спонтанності. Виокремлено основні етапи алгоритму реалізації зазначених технологій. Наголошено на важливості останнього, третього, етапу, під час якого здійснюється соціально-психологічне укорінення та стабілізація особистісної цілісності, а також реадаптація особистості в соціумі завдяки узвичаєнню відповідних індивідуально-, соціально- і духовно-психологічних практик.

У ході пілотного емпіричного дослідження визначено типові негативні, позитивні та нейтральні психоемоційні та психосоматичні

стани. Описано інтегральні стани, які означено як критеріальні щодо завершення спонтанно-конструктивного процесу переживання наслідків травматичних подій; до них віднесено умиротворення, любов, упевненість, свободу, вдячність.

Література

1. Психологічна травма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/Психологічна_травма.
2. Лазоренко Б. П. Реабілітаційний комплекс надання психологічної допомоги та соціально-психологічного супроводу учасників АТО, що зазнали психотравми та ПТСР / Б. П. Лазоренко // Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 3 червня 2015 р.) / Міністерство оборони ; Нац. у-т оборони України ім. Івана Черняхівського. – К., 2005. – С. 190–192.
3. Лазоренко Б. П. Психотравма як ресурс соціально-психологічної реабілітації проблемної молоді, яка переживає наслідки повоевної психотравматизації / Б. П. Лазоренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. статей / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. 2015. – № 4 (29). – С. 110–115.
4. Уикс Дж. Р. Психотехника парадокса. Практическое руководство по использованию парадоксов в психотерапии / Дж. Р. Уикс, Лучиано Л'Абат. – М. : Маркетинг, 2002. – 278 с.
5. Prochaska J. O. In search of how people change. Applications to Addictive Behaviors / J. O. Prochaska, C. C. DiClemente, J. C. Norcross // American Psychologist. – 1992. – Is. 47. – P. 1102–1104.

References

1. Psykholohichna travma [Psychological trauma], https://uk.wikipedia.org/wiki/Psykholohichna_travma [downloaded 23 February] (ukr).
2. Lazorenko, B. P. (2005). Reabilitatsiinyi kompleks nadannia psykholohichnoi dopomohy ta sotsialno-psykholohichnoho suprovodu uchasnykiv ATO, shcho zaznaly psykhotravmy ta PTSR [Rehabilitation complex of psychological assistance and social and psychological support of ATO participants who have got psychotrauma and PTSD]. *Aktualni problemy psykholohichnoi dopomohy, sotsialnoi ta medyko-psykholohichnoi reabilitatsii uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 3 chervnia 2015 r.)* [Actual problems of psychological assistance, social and medical-psychological rehabilitation of participants in the antiterrorist operation: Materials of the scientific-practical conference (Kyiv, June 3)] (pp. 190–192) (ukr).
3. Lazorenko, B. P. (2015). Psykhotravma yak resurs sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii problemnoi molodi, yaka perezhyvaie naslidky povoiennoi psykhotravmatyzatsii [Psychotrauma as a resource of social and psychological rehabilitation of problem youth which experience the consequences of postwar

- traumatization]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy], 4 (29), 110–115 (ukr).
4. Gerald, R. Weeks, Luciano L'Abat (2002). *Psikhotekhnika paradoksa. Prakticheskoye rukovodstvo po ispolzovaniyu paradoksov v psikhoterapii* [Psychotechnique of paradox. A practical guide for using of paradoxes in psychotherapy]. Moscow: Marketing Publ. (rus).
  5. Prochaska, J. O., DiClemente, C. C. and Norcross, J. C. (1992). In search of how people change. Applications to Addictive Behaviors. *American Psychologist*, 47, 1102–1104.

Lazorenko B. P. Technology of reintegration and readaptation personality fragmented by psychological trauma

Fragmentation, dissociation, separation and alienation are defined as the main social and psychological mechanisms of psychotraumatization of personality. It is found out that the mechanism of paradoxical reaction actualizes spontaneous and constructive processes of restructuring of conflict connections, reintegration of personality by involving social and psychological resources into a new integrity and stabilizing it due to the appropriate types of practices. Respect, trust and spontaneity are disclosed as the main technological principles of reintegration and re-adaptation. Assignment is defined as an opposite to the alienation mechanism, which is realized through the reverse transformation of intent and the action of the mechanism of paradoxical reaction. The main stages of the algorithm of implementation of reintegration and re-adaptation of the problem person are outlined. The typical negative, positive and neutral psycho-emotional and psychosomatic states are identified in the previous empirical study. The negative psycho-emotional states include precautionary states of fear, anxiety, fatigue and states of confusion, despair, anguish, hatred, offenses, fault, etc. The positive ones are transitional states of lightness, tranquility, joy, as well as final integral states of pacification, love, confidence, freedom, gratefulness which is defined as a criterion for the completion of the spontaneously constructive process of experiencing the consequences of traumatic events.

Key words: personality, psychotraumatization, spontaneous-constructive processes, reintegration, readaptation.

© Лазоренко Б. П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

С. М. Іванченко, М. С. Каніболоцька

НАЛАГОДЖЕННЯ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ УЧАСНИКАМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ

Як актуальна на сьогоднішній день розглядається організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітніх реформ не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів. Звертається увага на необхідність налагодження взаємодії між учасниками процесу впровадження реформи освіти. Соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії розділено на дві групи: пряма комунікація “обличчям-до-обличчя” і опосередкована комунікація за допомогою, зокрема, соціальних мереж. Представлено результати двох емпіричних досліджень у межах всеукраїнського експерименту: онлайн-ного опитування учасників експерименту та групової дискусії методом знаходження консенсусу серед педагогів експериментальних шкіл. Результати опитування щодо користування соціальними медіа показали, що педагоги далеко не повною мірою використовують інтернет-ресурси для професійної комунікації, недостатньо проявляють свою особисту позицію через поширення освітнього контенту, обмін думками або коментування. Другий етап експерименту – групова дискусія – передбачав взаємодію учасників (освітян, учнів та їхніх батьків) на основі застосування соціально-психологічних технологій. Апробовано метод знаходження консенсусу, за допомогою якого педагоги вчилися досягати згоди щодо проблемних питань реформування освіти. У різних групах педагогів консенсус досягався неоднаково легко, але загалом цей метод дає змогу підвищити рівень обізнаності громадян щодо освітніх реформ, сформувати проактивну позицію щодо їх запровадження, покращити діалог між учасниками навчально-виховного процесу щодо проблем школи в контексті освітніх нововведень, сформувати готовність до впровадження освітніх інновацій.

Ключові слова: громадська думка, соціально-психологічний супровід, соціальна взаємодія, знаходження консенсусу, нетворкінг, освітня реформа.

Проблема. Однією з умов ефективного впровадження освітніх реформ є наявність суспільної підтримки рішень, що ухвалюються на державному рівні. Підтримка суспільства можлива за умови здійснення ефективної комунікації з громадськістю та пояснення дій, спрямо-

ваних на інтеграцію суспільства з урахуванням інтересів як окремих груп населення, так і всіх громадян загалом. Тому актуальною на сьогоднішній день проблемою є організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітніх реформ не лише на рівні суспільства, а й окремих навчальних закладів.

Соціально-психологічний супровід як одна з умов успішної реалізації освітніх реформ може здійснюватися на рівні суспільства в цілому, на рівні окремих цільових груп (територіальних чи соціально-демографічних спільнот, колективів конкретних організацій тощо), а також окремих осіб. Для кожного із цих рівнів розробляються та реалізуються різні моделі психологічного супроводу [1]. У нашому випадку це рівень колективів конкретних організацій, а також окремих груп (дітей, батьків, учителів, керівників навчальних закладів). Центральним моментом соціально-психологічного супроводу є організація взаємодії тих соціальних або професійних груп, які залучені в процес впровадження реформ.

Мета статті: презентувати результати двох емпіричних досліджень: онлайн-опитування учасників експерименту та групової дискусії методом знаходження консенсусу. Перше дослідження мало на меті з'ясувати, як педагоги використовують соціальні мережі, які з них найбільш популярні, яким є ресурс використання інтернету в професійних цілях; друге – використати групову дискусію для формування позитивного ставлення педагогів до реформи освіти.

Соціальна взаємодія – це безпосередній або опосередкований обмін діями між соціальними суб'єктами (акторами). У загальному вигляді взаємодію можна розглядати як організацію спільних дій індивідів, груп та організацій. Соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії умовно поділяють на дві великі групи. У першому випадку під взаємодією розуміють спілкування, комунікацію, що веде до використання методів, побудованих на діалозі та комунікативних технологіях. Другий підхід виходить з того, що взаємодія – це спільна діяльність, під якою розуміють виробничу, навчальну, ігрову та інші види діяльності. Відповідно, організацію взаємодії учасників діалогу можна будувати у двох вимірах: як пряму комунікацію “обличчям-до-обличчя” і як опосередковану комунікативними засобами, зокрема за допомогою соціальних мереж [2].

Емпірична перевірка цих положень здійснюється в межах всеукраїнського експерименту, який проводить лабораторія соціально-психологічних технологій ІСПП НАПН України. На першому етапі серед учасників експерименту було проведено базове опитування з метою визначення їхнього ставлення до освітніх реформ. Результати

показали, що рівень підтримки впровадження 12-річної освіти серед педагогів, учнів та батьків досить низький (20-30%); європейську інтеграцію вітчизняної освіти підтримують 30-50%, а профілізацію старшої школи – 80-90% опитаних. На другому етапі буде організовано взаємодію учасників у двох форматах: опосередковано в соціальних мережах і безпосередньо “обличчям-до-обличчя”. Для цього ми плануємо скористатися двома технологіями соціально-психологічного супроводу освітніх реформ. Це нетворкінг, або використання соціальних мереж, та акціональні технології, зокрема групові дискусії методом консенсусу.

Під терміном “нетворкінговий” (мережевий) ми розуміємо процес систематичного створення і використання внутрішніх та зовнішніх зв’язків, що передбачає спілкування, взаємодію і координацію між людьми, групами або організаціями для покращення діяльності та підвищення її продуктивності. Соціальні мережі – різновид інноваційних соціальних медіа, що використовується як інструмент для налагодження горизонтальної комунікації та взаємодії з цільовою аудиторією в режимі он-лайн. Ефективність і тривалість нетворкінгу ґрунтується на спільності потреб, інтересів, цінностей тощо. До переваг технології в контексті супроводу освітніх і суспільних інновацій належать: доступність і можливість швидко поширювати інформацію серед представників спільноти, впливати на сприймання образу реформ та ставлення до них, реалізовувати інтерактивний аспект спілкування стейкхолдерів з бенефіціарами в режимі реального часу, підвищувати ступінь залучення громадян у процес освітніх інновацій, а також сприяти налагодженню горизонтальної комунікації та зв’язків між освітянами [3].

Акціональні технології представлені тут методом знаходження консенсусу. Метод консенсусу є, з одного боку, технологією формування громадської думки, а з другого – практичним методом у діяльності груп та організацій. Консensusний підхід гарантує врахування всіх думок, ідей та потреб зацікавлених сторін. Консensusу може бути досягнуто в різних умовах: у малій групі, місцевій громаді, у професійному колективі і навіть у масштабі країни. Процес може відрізнитися залежно від чисельності групи, але принципи завжди одні й ті самі: спільна мета, кооперація, довіра, достатня кількість часу тощо [4].

Дослідження потенціалу соціальних мереж в освіті. На першому етапі М. С. Каніболоцькою було розроблено та апробовано “Анкету для вимірювання потенціалу використання соціальних мереж освітянами”. Питання анкети спрямовані на визначення рівня активності педагогів у соціальних мережах, місця соціальних медіа в системі професійно значущих джерел, потенціалу соціальних мереж у контексті здійснення освітніх реформ. Онлайнове опитування було проведено

восени 2016 р. на базі експериментальних майданчиків – загальноосвітніх навчальних закладів Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Львівської, Хмельницької, Херсонської, Чернігівської областей та м. Києва. В опитуванні взяла участь 251 особа. Серед респондентів 204 жінки, 41 особа чоловічої статі, 6 осіб не зазначили свою стать.

До найбільш популярних соціальних мереж серед освітян належать російська мережа ВКонтакте (65%), американські Google+ (42%) та Facebook (40%). Такий розподіл частково підтверджується і даними опитування Яндекса, що було проведено на загальноукраїнській вибірці у 2014 р.

У переліку сайтів, якими користуються освітяни для пошуку професійно важливої інформації, лідером серед освітніх порталів став сайт МОН України: його обрали 66% опитаних. Також довірою користуються освітні сайти <http://osvita.org.ua> (майже 56%) та <http://osvita.ua> (52% опитаних). Новітня платформа ЕдЕра поки що не здобула належного визнання серед наших респондентів.

Розподіл відповідей щодо типових видів активності в соціальних мережах демонструє, що переважна більшість освітян – 78,5% – використовує мережі як інформаційний ресурс для пошуку новин; мотив дружнього спілкування зазначили 59,4% опитаних; 47,4% звертаються до них задля професійної комунікації. Для 30,6% опитаних мережі – простір розваг і відпочинку. Майже порівну розділилися опитані щодо ролі соціальних мереж у поширенні професійно важливої інформації (23,9%) та пошуку різних товарів/послуг (23%), що відповідає інформаційним і комерційним мотивам користування мережами.

Щоб отримати професійно важливу інформацію, більшість опитаних використовує саме соціальні мережі (66,5%); професійні заходи або спілкування з колегами важливі для 52,6% та 52,9% відповідно. Ще 58,9% освітян обирають друковані видання як джерело пошуку професійної інформації. Впадає також в очі низька значущість телебачення (24,3%) в забезпеченні освітян професійною інформацією. Отже, в освітянському середовищі спостерігається зростання інтересу до соціальних мереж як джерела пошуку професійної інформації, однак традиційні медіа все ще не втрачають своєї значущості.

Розподіл відповідей за критерієм змістовності джерел такий: найчастіше опитані звертаються до пошукових серверів (65,7%); до освітніх порталів і веб-сайтів – 61,7%; професійні форуми цікавлять 35%, а особисті блоги впливових людей – 22,7% опитаних. Соціальні мережі посідають середню позицію в системі інноваційних ресурсів (43%).

Рівень активності освітян у мережевому просторі загалом невисокий, на період проведення опитування зафіксовано переважно пасивний характер користування мережами. Освітян вони цікавлять як джерело інформації від владних структур, тоді як прояв особистої позиції через поширення освітнього контенту, обмін думками або пошук односторонніх через коментування для них менш характерні: тільки 12,4% виступають як активні користувачі, середній рівень активності мають 14,7%, низький – 54,5% (сумарно) респондентів. Невизначену позицію щодо соціальних мереж у професійному контексті мають 17% опитаних.

Обговорення педагогами освітніх реформ відбувалося переважно під час професійних нарад (61%); майже вдвічі менша частка обмінів думками обговорення припадає на соціальні мережі (37%). Офіційні сайти, електронні платформи та інші ЗМІ ще не здобули значної популярності як майданчик для обговорення. Нагадаємо, що як найперше джерело професійно важливої інформації серед багатьох освітніх сайтів респонденти називали сайт Міністерства освіти України.

Нас цікавило також, наскільки педагоги зацікавлені у впровадженні пропонуєваних нами соціально-психологічних технологій у навчально-виховний процес. Учасникам опитування було запропоновано перелік технологій та методів супроводу освітніх інновацій. Результати показали, що найбільше педагоги цікавляться методом групової дискусії (50%), а також ігровими методами: інноваційною (46%) та організаційно-діяльнісною (34%) грою. Найменше відсотків “отримали” технологія “форсайт” (7,2%), “світове кафе” (16%) і технологія збагачення громадської думки (13,5%). Отже, результати дослідження показали, що педагоги не дуже добре обізнані із соціально-психологічними технологіями, тож могли зробити свій вибір на користь більш знайомих і відомих для себе заходів, адже в анкеті не надавалося тлумачення згаданих там видів діяльності. Зрозуміло, це питання потребує в подальшому більш розгорнутого пояснення та вивчення.

Отже, хоча соціальні мережі користуються популярністю саме як джерело отримання професійно важливої інформації, загалом інтернет-ресурси недостатньо використовуються освітянами для професійного спілкування. Своїм завданням ми вважаємо посилення цього ресурсу для поширення знань та формування громадської думки щодо освітніх реформ.

Дослідження методом знаходження консенсусу. Емпіричне дослідження проводилося в січні-квітні 2017 р. С. М. Іванченко на базі експериментальних майданчиків за допомогою групової дискусії ме-

тодом знаходження консенсусу. Дослідження мало на меті власне організацію взаємодії педагогів щодо впровадження освітніх реформ. Усього за стандартним порядком денним було проведено дискусії в чотирьох групах. У дослідженні взяли участь педагоги Хмельницької та Херсонської областей, м. Ніжин Чернігівської обл. та смт. Гніздиців Львівської області. Серед учасників були директори та заступники шкіл, соціальні педагоги, учителі початкових та середніх класів – загалом 67 осіб, переважно жінки.

Завданням, яке ми ставили перед собою, було навчити педагогів використовувати групову дискусію та метод консенсусу у своїй діяльності та сформуванню консолідовану думку щодо впровадження освітніх реформ. Спочатку учасників було ознайомлено з методом консенсусу; визначено правила ведення дискусії; визначено ролі (ведучий, хронометрист, секретар). Далі проводилося групове обговорення запропонованого порядку денного, який складався з трьох питань: запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання, якості середньої освіти та інтеграції вітчизняної освіти до європейського освітнього простору.

Кожне питання обговорювалося “по колу”: спочатку з’ясовувалися аргументи “за” і “проти”, потім висловлювалися застереження та заперечення. Щодо кожного питання проводилося коротке обговорення, після якого шляхом голосування ухвалювалося рішення, прийнятне для всіх. Якщо під час обговорення виникали протилежні думки, проводилося проміжне голосування, щоб побачити, яким є розподіл думок. Після цього учасники вирішували, яка думка є більш прийнятною, і голосували вдруге. Після завершення дискусії учасники заповнювали підсумкову форму (табл. 1-4).

Незважаючи на те, що групи дуже відрізнялися характером ведення дискусії, вони мали певні спільні риси: в усіх групах переважно був негативний консенсус щодо першого питання і позитивний консенсус – щодо третього. Питання якості освіти було більш дискусійним: педагоги не пов’язують освітню реформу з якістю. У процесі обговорення групи або досягали консенсусу, або рухалися в цьому напрямку і, за можливості продовжувати дискусію, могли дійти консенсусу після другого чи третього кола обговорень. Зауважимо, що в перших трьох групах тривалість дискусії була обмежена, лише остання група мала достатньо часу. Можливо, тому це єдина група, де консенсусу було досягнуто на 100%.

Також спільною рисою є те, що, висловивши зауваження, групи переформулювали питання і тоді рівень підтримки значно зростав. Так, перше запитання “Як Ви ставитеся до запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?” переформулювалося

на “Позитивно ставлюся до запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання за умови створення належної матеріально-технічної бази, кадрового та нормативного забезпечення”.

Спостерігаються також певні відмінності між групами, причинами яких можуть бути регіональні, професійні та деякі інші чинники. Так, найбільш “індивідуалістичною” виявилася група соціальних педагогів з Хмельницької області: після обговорення жоден з учасників не змінив свою думку (табл. 2); усі вони вважали, що група консенсусу не досягла (табл. 4). Протилежні результати продемонструвала група педагогів з Гніздичева, але, можливо, вона мала більше часу на обговорення. Група з Херсонської області, представлена директорами та їхніми заступниками, характеризується високою розбіжністю думок: лише одна людина змінила свою думку (3,7%) і лише кожен четвертий (26%) вважає, що групі вдалося досягти консенсусу.

Отримані дані можна вважати попередніми. Для того щоб зробити якісь певні висновки, потрібно провести більше дискусій. Це дасть змогу порівнювати між собою групи, подібні за професійними, регіональними, демографічними ознаками.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Чи збігаються результати колективного обговорення з Вашими індивідуальними відповідями?”

Місто	N	Так	Частково	Ні	Частка позитивних відп. (%)
Хмельницький	15	3	11	1	20
Ніжин	11	9	2	0	81
Херсон	27	15	11	1	55,5
Гніздичів	14	13	0	1	92,8

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Чи змінилася Ваша думка після обговорення?”

Місто	N	Так	Частково	Ні	Частка позитивних відп. (%)
Хмельницький	15	0	4	11	0
Ніжин	11	2	4	5	18
Херсон	27	1	9	17	3,7
Гніздичів	14	7	6	1	50

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “Чи сприяє таке обговорення створенню спільної думки групи?”

Місто	N	Так	Частково	Ні	Частка позитивних відп. (%)
Хмельницький	15	10	0	5	66
Ніжин	11	10	1	0	91
Херсон	27	19	5	3	70,3
Гнізди́чів	14	14	0	0	100

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Чи вдалося групі дійти консенсусу?”

Місто	N	Так	Частково	Ні	Частка позитивних відп. (%)
Хмельницький	15	0	0	15	0
Ніжин	11	6	2	3	54,5
Херсон	27	7	13	7	26
Гнізди́чів	14	14	0	0	100

Висновки. У соціальній психології сенс взаємодії розкривається за умови включення дій її учасників у спільну діяльність і налагодження соціального діалогу в суспільстві. Організація взаємодії учасників соціального діалогу як центральний елемент соціально-психологічного супроводу суспільних реформ розглядається нами у двох вимірах: як пряма (“обличчям-до-обличчя”) комунікація і як комунікація, опосередкована комунікативними засобами, зокрема соціальними медіа.

Результати онлайн-опитування щодо соціальних медіа показали, що педагоги наразі недостатньо використовують інтернет-ресурси для професійної комунікації: 47,4% опитаних звертаються за цим до мереж і лише 24% – для поширення професійно важливої інформації. Ще менша кількість опитаних (12,4%) проявляє свою особисту позицію через поширення освітнього контенту, обмін думками або коментування. Отож своє завдання ми як психологи вбачаємо в посиленні цього ресурсу шляхом проведення спеціальних тренінгів з нетворкінгу.

Використання методу знаходження консенсусу в групових дискусіях показало, що цей метод досить перспективний з погляду налагодження взаємодії учасників – освітян, учнів та їхніх батьків, оскільки

дає змогу підвищити рівень обізнаності громадян щодо освітніх реформ, сформувати проактивну позицію щодо їх упровадження, покращити діалог між учасниками навчально-виховного процесу стосовно проблем школи в контексті освітніх нововведень, сформувати готовність до впровадження освітніх інновацій.

Література

1. Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу: [кол. моногр.] / за ред. П. Д. Фролова ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 310 с.
2. *Іванченко С. М.* Методи соціальної взаємодії як складова соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ / С. М. Іванченко // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Ї К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – С. 161–170.
3. Соціально-психологічна підтримка освітніх реформ: метод. посіб. / за ред. П. Д. Фролова. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 88 с.
4. *Гелдерлоос П.* Консенсус: принятие решений в свободном обществе / Пётр Гердерлоос. – СПб. : Реноме, 2010. – 106 с.

References

1. Frolov, P. D. (Ed.). (2013). *Modernizatsiini protsesy v osviti ta suspilstvi: psukhotekhnologii suprovodu* [Modernisation processes in education and society: psychological technologies of support]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
2. Ivanchenko, S. M. (2016). *Metody sotsialnoi vzaemodii yak skladova sotsialno-psykholohichnoho suprovodu osvitynih ta suspilnykh reform* [Methods of social interaction as a component of social psychological support of educational and social reforms]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 3 (17), 161–170 (ukr).
3. Frolov, P. D. (Ed.). (2012). *Sotsialno-psykholohichna pidtrymka osvitynih reform* [Social-psychological support for educational reforms]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
4. Gelderloos, P. (2006). *Consensus: A New Handbook for Grassroots Social, Political, and Environmental Groups*. Tucson: See Sharp Press.

Ivanchenko S. M., Kanibolotska M. S. Enhancing interaction among the participants of educational reform

Perspectives of the organisation of social psychological support aimed at the educational reform implementation are discussed. It's stressed that there is a need to enhance social interaction among the participants of educational process at the level of educational settings. Social psychological approaches to social interaction are grouped depending on the definition of interaction – as a communication (direct and indirect) or a joint activity. The findings of two empirical studies within the national experiment are presented: online interview of the participants, and group discussions by the consensus method in school teachers from different settings. Online interview on the social media use have revealed that the teacher use of Internet recourses for

professional communication is not sufficient; not so many teachers express their personal positions through spreading content, opinion exchange or commenting in the networks. The second stage of the experiment assumes organization of interaction among the participants – teachers, students, and their parents – with the use of social psychological technologies. Specifically, a consensus method was applied due to find a common solution of educational reform issues in school teachers. Group discussions demonstrate different progress in the groups, though this method has a potential in improving knowledge; forming proactive position towards reform implementation; improving a dialog between the participants of educational process on the school innovations.

Key words: public opinion, social interaction, social psychological support, consensus method, networking, educational reform.

© Іванченко С. М., Каніболоцька М. С.

О. М. Плющ, О. І. Хоріна, В. Е. Цизман

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЯК ІНДИКАТОР ПРОЦЕСУ ЗДІЙСНЕННЯ ОСВІТНІХ РЕФОРМ

Обстоюється думка, що в сучасному суспільстві на перший план виходять комунікативні методи управління, які передбачають перехід до самоорганізації суспільства на основі конструювання громадської думки. Стверджується, що попереднє формування громадської думки дає можливість впливати на просування соціальних інновацій, підтримка яких зумовлена причетністю суб'єктів суспільства до конструювання проекту цих інновацій. Наводяться та аналізуються результати всеукраїнського експерименту, спрямованого на формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій. Громадська думка розглядається як засіб самоорганізації суспільства, який виконує функцію зворотного зв'язку в процесі конструювання спільного плану побудови майбутнього. Відповідно до запропонованого підходу конструювання громадської думки проходить у два етапи: спочатку визначається колективний автор майбутніх перетворень, коли задаються способи комунікації суб'єктів суспільства; на наступному етапі відбувається конструювання спільного соціокультурного проекту, який проявляється в громадській думці. Виявлено, що негативне ставлення представників різних соціальних груп до освітніх інновацій зумовлено здебільшого недовірою до держави як до автора реформ, який не враховує інтереси інших суб'єктів суспільства. Разом з тим декларована особиста зацікавленість учасників експерименту в реформуванні середньої освіти дає надію на можливість здійснення позитивних змін у системі освіти.

Ключові слова: громадська думка, складноорганізоване суспільство, соціокультурний проект, інновації, реформи освіти.

Проблема. В інформаційному суспільстві система освіти, готуючи учнів до функціонування в соціумі, що змінюється, не може сама залишатися незмінною. Якщо школа впродовж тривалого часу залишається незмінною, вона перестає виконувати свою функцію, не витримує конкуренції. Інші освітні інститути: інтернет, мода, масова культура, мистецтво, вулиця – залучають дітей набагато більше і навчають ефективніше, ніж школа [1]. Щоб відповідати вимогам динамічного світу, працівники системи освіти постійно мають удосконалювати свою професійну майстерність, упроваджувати в навчальний процес різноманітні інновації. Однак реформування освітньої системи в Україні викликає значні труднощі. Так, ставлення суспільства до пропонованого 12-річного терміну навчання в цілому було і є негативним [2; 3]. Про це свідчать зокрема, дані всеукраїнського опи-

тування за 2015 рік: негативно ставляться до цього нововведення 72% працівників освіти та 70,8% респондентів, у сім'ях яких є учні або студенти (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання: “Як Ви ставитесь до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?” (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти	Серед респондентів, у сім'ях яких є учні та/або студенти
позитивно	12,4	14,0	12,7
негативно	69,3	72,0	70,8
важко відповісти	13,9	12,0	13,1
не чув про таке	4,4	2,0	3,4

У зв'язку із цим Національною академією педагогічних наук у 2016–2020 роках проводиться всеукраїнський експеримент “Формування позитивної громадської думки щодо освітніх інновацій у навчальних закладах різного рівня”. Він спрямований на формування позитивного ставлення педагогічних працівників, учнівської молоді, батьків і широкої громадськості до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання, профілізації старшої школи, розширення практики державно-громадського управління освітою та інших заходів, спрямованих на підвищення якості освіти. У квітні – травні 2016 р. у межах підготовчого етапу дослідно-експериментальної роботи було проведено вхідний моніторинг з метою вивчення ставлення педагогічних працівників, учнівської молоді, батьків та широкої громадськості до переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профільне навчання в старшій школі.

Мета статті: презентація результатів проведеного дослідження.

Логіка суспільств перехідного періоду така, що, зрештою, запровадження інновацій означає розрив традицій, експорт сторонніх цінностей, можливість корекції цілей розвитку і т. ін. [4]. Соціокультурні практики, що діяли протягом тривалого часу, трансформуються, набуваючи нового якісного характеру [5]. В акторно-мережевій теорії (Actor-Network Theory) поширення інновацій звертається увага на взаємозв'язок будь-якої інновації та соціального контексту, який її породжує [6]. В основі цієї теорії лежить перехід від моделі однорідного суспільства до структурних моделей диференційованого соціуму.

Інновації розглядаються в певному соціальному контексті, де стикаються інтереси різних соціальних мереж або акторів і мереж. Кожна конкретна нова технологія є лише елементом контексту взаємодії, а не центральним фактом, навколо якого вибудовується діяльність.

Виділяють п'ять стадій поширення інновацій: 1) пропозиція інновації (нової ідеї і технології з її упродовження) в якомусь фрагменті соціуму, обмеженого інтересами окремої соціальної мережі; 2) здобуття переваг, які отримують актори мережі, що використовують інновацію; 3) удосконалення інновації, щоб її можна було поширити і на інші фрагменти соціуму (розширення соціального контексту використання інновації); 4) упродовження інновації в соціум, використання мережею своїх переваг, отриманих у результаті впровадження інновації; 5) використання цієї інновації іншими мережами; зміна соціального контексту, коли запропонована інновація стає частиною буденного, звичного світу, в якому функціонують різні мережі, втрачаючи статус як новизни ("інновативності"), так і конкурентної переваги.

Успіх використання інновації в окремому сегменті суспільства змінює сформовану структуру взаємин у суспільстві, спонукаючи інші мережі використовувати інновації. Упродовження інновації – це складний колективний процес, у якому успіх залежить не так від ефективності конкретної інновації, як від організації соціального контексту, у якому передбачається її використання. "Споживання" інновацій, власне, зумовлено рішеннями і діями більш пізніх їх "користувачів", яким надали можливість ознайомитися з перевагами використання нововведень. Як відомо, паперовий носій інформації винайдено в Китаї приблизно в XI столітті, однак книгодрукування з'явилося в Європі п'ять століть потому. Саме тому при впровадженні нових технологій у робочий процес важливе значення має не тільки технічний, а й соціально-психологічний супровід.

Відомі способи соціального управління, що спираються на силовий, економічний або адміністративний тиск, можуть виявитися неефективними, якщо аудиторія (учні, батьки, роботодавці, система освіти і суспільство в цілому) не братиме активної участі в проведенні реформ [7]. Соціальні технології, засновані на тиску й примусі, активують енергію соціального протесту, напруженості, опору управлінському пресингу, що своєю чергою вимагає все нових і нових ресурсів для нарощування енергетики управління. Рано чи пізно такі технології ведуть до соціальних конфліктів і криз, виснаження ресурсів, соціальної нестабільності і т. ін.

Складноорганізовані системи стають чутливими до форми управлінських дій. Стиль управління не тільки визначає досяжність мети, а й впливає на керовану систему, причому результат цього впли-

ву визначається самою системою. Операційна замкнутість соціальної системи дає підстави говорити про те, що певний зовнішній імпульс може лише зініціювати процес внутрішніх змін, тоді як кінцевий результат змін не визначений однозначно і є наслідком внутрішньосистемних рекурсивних процесів. Соціальні інноваційні процеси пов'язані з динамікою операційно замкнутої самовпорядкувальної системи, з безперервністю її автопоезису, тому завдання управління інноваціями можна методологічно розглядати як завдання управління когнітивними процесами соціуму, його діяльністю, що породжує смисли, і рефлексією [8; 9]. Спільне моделювання соціального проекту, що передбачає його корекцію, забезпечує безперервність комунікації, а отже, і керуваність системи.

Однією з основних причин поширення в суспільстві соціальних інновацій стають ефективні комунікації між проектною групою і суб'єктами суспільства, що дають змогу забезпечити підтримку пропонувананих інновацій. Технології інформаційного супроводу досягають планованого соціального результату завдяки інформаційній підготовці відповідних рішень, що істотно зменшує активний опір змінам. Ці технології можна розглядати як засіб зниження агресивності, соціальної нестабільності в суспільстві. Це певною мірою справедливо і щодо маніпулятивних технологій. Вони не викликають протесту в публіки доти, доки не стають очевидними їх негативні цілі або сумнівні прийоми. У цьому випадку дієвість таких технологій стрімко падає.

Успіх реалізації будь-якого соціального проекту завжди залежить від якості пропонованої теоретичної моделі. Невдало побудована логічна конструкція, яка веде до сумнівних або руйнівних наслідків, зберігатиме свої властивості в будь-якому і кожному втіленні, що не дає надій на розв'язання жодної з актуальних проблем соціального устрою. В умовах зростання складності, невизначеності й відкритості світу наявність по-різному спрямованих суб'єктів дає змогу постійно вносити корективи в спільний проект. Ухвалення управлінських рішень у стилі жорсткої ієрархії і беззастережного дотримання інструкцій не вписується в логіку складноорганізованого світу, потребує інноваційного, творчого підходу, гнучкості, мобільності, орієнтації на корпоративну культуру. На перший план виходять комунікативні методи управління, які передбачають перехід до самоорганізації суб'єктів суспільного процесу на основі громадської думки, що спільно і повсякчас конструюється. Основним інструментом досягнення цілей цих суб'єктів стає попереднє її формування, що дає можливість впливати на офіційні інститути влади.

Під громадською думкою розуміють артикуляцію суб'єктами суспільства наявного у них соціетального дискурсу, що являє собою

програму життєдіяльності і (ре)конструювання суспільства із закладеними в ній цілями розвитку (соціокультурний проект). Можна виділити три підходи до розуміння громадської думки, що відрізняються чутливістю оптики розгляду суспільства як автора соціетального дискурсу. У межах філософського підходу суспільство розглядають як цілісність, а громадську думку трактують як вираження думки цього суспільства, тобто існує єдина громадська думка цілісного соціуму. Соціологи аналізують суспільство як безліч груп, об'єднаних у єдину цілісність (систему або систему систем). Відповідно, громадська думка складається з думок різних соціальних груп та існує у двох вимірах: громадська думка окремих соціальних груп і громадська думка цілісного суспільства. У межах соціально-психологічного підходу суспільство розглядають як цілісність, що складається із соціальних груп та індивідуальних суб'єктів, які до цих груп належать [10]. У цьому випадку громадська думка є частиною комунікації суб'єктів суспільства і являє собою текст текстів. Її можуть транслювати індивідуальні суб'єкти, групові суб'єкти (ЗМІ, громадські організації, "незалежні" аналітичні структури, соціальні мережі і т. ін.), суспільство в цілому (його інституційні структури). Але не всі вони є авторами соціетального дискурсу, згідно з яким організовано функціонування суспільного життя. Існують автори (суб'єкти суспільства) приватних текстів зі своїми задумами, й існує автор глобального тексту суспільства, який інтегрує тексти всіх інших учасників, виходячи з власного задуму. Кожен індивідуальний суб'єкт є автором персонального тексту, але автором спільного тексту він може бути тільки в складі групового суб'єкта. Автор інтеграційного тексту виявляється в ході соціальних комунікацій суб'єктів суспільства, організація яких зумовлена особливостями устрою суспільства.

З огляду на організацію громадської думки можна виділити низку її функцій [11]. Вона може бути ілюстрацією наявного дискурсу, коли можна ознайомитися з його змістом, спостерігаючи за діяльністю суб'єктів або їхніми комунікаціями. Вона є інструментом комунікації суб'єктів, який організовує їхнє розуміння і слугує основою для ухвалення рішень про конструювання спільного дискурсу (спільного плану побудови майбутнього). Громадська думка дає змогу налагодити зворотний зв'язок у процесі конструювання спільного дискурсу, завдяки чому учасники цього процесу можуть оцінювати реалізацію задуманого і вносити в нього необхідні корективи [12]. Отже, громадська думка є засобом самоорганізації суспільства, а управління процесами її конструювання через артикуляцію думки окремих груп у просторі соціальних комунікацій дає змогу цим групам здійснювати соціальний контроль над процесами конструювання соціетального дискурсу.

Виявом громадської думки є соціокультурні практики суб'єктів, їхні артикульовані тексти в просторі соціальних комунікацій, неявні задуми (власне ставлення до заявленого соціокультурного проекту). Прикладом видів громадської думки може слугувати відома казка про “нову сукню короля”. Наближені короля діють (несуть шлейф сукні), піддані демонструють своє захоплення новою сукнею, а дитина висловлює найпотаємніші думки дорослих.

Кожний можливий спосіб організації громадської думки (синкретична цілісність, система, текст текстів) увідповіднений щодо різних способів її конструювання. У межах позитивістського підходу передбачається, що громадська думка (синкретична цілісність) уже реально конструюється чинними соціокультурними практиками. Життєдіяльність суспільства відбувається відповідно до громадської думки, виразником (і автором) якої є держава, котра в особі соціальних інститутів реалізує відповідну політику. З позиції конструктивістського підходу громадську думку (систему) слід проєктувати, нормувати й упроваджувати за допомогою певного соціокультурного проекту. Завдання полягає в тому, щоб сконструювати спільний проєкт на основі відрефлексованих соціокультурних практик різних групових суб'єктів [13], і це відбувається в просторі соціальних комунікацій [14]. У межах синергетичного підходу конструювання громадської думки (тексту текстів) відбувається у два етапи. На першому етапі конструюється автор соціокультурного проекту, який задає способи комунікації суб'єктів суспільства, на другому – спільний соціокультурний проєкт, який виявляється в громадській думці.

Згідно з акторно-мережевою теорією поширення інновацій та синергетичним розумінням конструювання громадської думки можна запропонувати *універсальну методикау впровадження інновацій*. У середині суспільства виникає група суб'єктів, що пропонують інновації. Створюється певний дослідний полігон для їх упровадження, який дає змогу продемонструвати переваги їх використання. Для заповнення простору соціальних комунікацій ідеями необхідності пропонованих інновацій має бути утворена група, яка просуватиме соціальний проєкт у цьому просторі. Просування інновації залежить від взаємодії всіх трьох груп (творців, практиків, організаторів соціальних комунікацій), розширення складу їх учасників, причетності цих учасників до створення проекту. Без залучення самого суспільства до участі у створенні цього проекту тривалої його підтримки годі сподіватися. Будь-які, навіть найпрогресивніші, реформи не матимуть творчого характеру, якщо вони не будуть усвідомлені і підтримані більшістю населення. Але найголовніше те, що ці інновації повинні доводити свою спроможність у практиці всього суспільства, а не тільки окремого його анклаву. Як-

що пропонується “недієздатна” реформа, щодо якої не враховано громадську думку, то, незважаючи на окремі успіхи, у довгостроковій перспективі зусилля реформаторів приречені на невдачу.

Для діагностики ставлення до пропонованих реформ освіти співробітниками лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в межах *емпіричного дослідження* було розроблено анкету для педагогів, батьків та учнів 10-11 класів експериментальних шкіл. Анкета містила запитання, які дають змогу виявити ставлення респондентів до 12-річного терміну навчання, профілізації старшої школи, інтеграції освіти в європейський освітній простір, а також твердження, що дають можливість оцінити передбачувані результати освітніх реформ.

В опитуванні взяли участь 768 респондентів з восьми областей України (Дніпропетровської, Житомирської, Київської, Львівської, Запорізької, Чернігівської, Херсонської, Хмельницької), з яких 369 осіб – он-лайн, 399 – оф-лайн. Серед респондентів було 139 чоловіків (18,1%) та 624 жінки (81,3%), 5 осіб не вказали свою стать. Соціальний статус опитаних: директори шкіл – 26 осіб, педагоги – 327, учні – 47, батьки – 352, інші – 13, не відповіли – 1 особа. Дальшому аналізу підлягали відповіді директорів шкіл, педагогів, батьків. Щоб мати можливість порівнювати результати у всіх групах, ми наводимо їх у відсотках, але при цьому треба враховувати, що група директорів нечисленна і їхню думку можна розглядати як думку експертної групи.

Учасники експерименту, як виявилось, більш позитивно, ніж у суспільстві в цілому, ставляться до запровадження 12-річного терміну навчання в загальноосвітніх школах (табл. 2). Особливо це стосується директорів шкіл, хоча негативне ставлення серед вчителів і батьків превалює.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
позитивно	50,0	28,1	20,2
негативно	30,8	46,5	65,1
важко відповісти	19,2	25,4	14,8

Разом з тим більшість респондентів (серед учителів і батьків) вважають, що із запровадженням 12-річної освіти якість освіти не зміниться (табл. 3), а збільшення термінів навчання не буде позитивно

впливати на якість отриманих знань (табл. 4), що послабить інтерес учнів до навчання (табл. 5). Куди, питається, подівся ентузіазм директорів шкіл щодо запровадження 12-річного навчання? Чи він був лише вимушеною необхідністю демонстрації лояльності щодо нав'язуваних згори реформ або ж вираженням соціальної бажаності щодо успішності процесу їх здійснення? Як бачимо, декларації про схвалення реформ поєднуються з невірою в їх ефективність.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання “ Чи підвищить, на Вашу думку, якість середньої освіти запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
однозначно підвищить	50,0	17,7	17,6
не змінить	46,2	78,0	73,6
погіршить	3,8	4,3	8,8

Таблиця 4

Розподіл відповідей щодо твердження “Подовження терміну навчання загальноосвітній школі позитивно вплине на якість отриманих знань” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	30,8	21,1	17,9
ні	34,6	52,0	59,9
важко відповісти	34,6	26,9	22,2

Таблиця 5

Розподіл відповідей щодо твердження “Подовження терміну шкільного навчання до 12 років послабить зацікавленість дітей у навчанні, а школа перетвориться на “клуб знайомств” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	65,4	71,6	58,8
ні	15,4	18,3	21,0
важко відповісти	19,2	10,1	20,2

Цілком природно, що, не чекаючи позитивних результатів від запровадження реформи, більшість респондентів зробили висновок, що ідея 12-річного навчання в нашій країні не є вдалою (хоча серед учителів частка прихильників такої позиції найменша) (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл відповідей щодо твердження “Збільшення терміну шкільного навчання за європейським зразком до 12 років не виправдовує себе в українських реаліях, є недоречним та фінансово невидгідним” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	57,7	38,5	61,9
ні	15,4	27,8	17,1
важко відповісти	26,9	33,6	21,0

Основні причини недовіри батьківської громадськості до пропонуваної інновації полягають у тому, що більшість батьків не вірить у сутність реформ, вважає їх імітацією. Натомість велика частка педагогів і директорів із цим не згодна, і це є непрямим показником усвідомлення необхідності реформ у цьому середовищі (табл. 7). Разом з тим більшість учителів і батьків (і трохи менше директорів) вважають, що при проведенні реформ держава керується тільки своїми інтересами (табл. 8).

Таблиця 7

Розподіл відповідей щодо твердження “Реформування освіти в Україні є малокерованим, непідготовленим процесом, який є скоріше імітацією, а не справжнім реформуванням” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	15,4	17,1	71,3
ні	38,5	45,6	11,4
важко відповісти	46,2	37,3	17,3

Таблиця 8

Розподіл відповідей щодо твердження “При ухваленні змін у сфері шкільної освіти держава керується своїми інтересами і не завжди враховує інтереси освітян, учнів та батьків” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	53,8	73,1	73,3
ні	15,4	11,0	12,8
важко відповісти	30,8	15,9	13,9

В основі негативного ставлення до 12-річного навчання лежить недовіра до держави як автора пропонованих реформ і невіра в те, що держава здатна реалізувати свої декларації, навіть ті, до яких у суспільстві позитивне ставлення. Прикладом слугує ставлення до профілі-

зації старшої школи (табл. 9 – всеукраїнське опитування, табл. 10 – опитування в рамках експерименту), яке поділяється суспільством. Більшість респондентів переконані, що через брак державного фінансування ця реформа буде проведена суто формально (табл. 11).

Таблиця 9

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до профілізації старшої школи, що передбачає поділ учнів після дев’ятого класу за успішністю для поглибленого вивчення певних предметів?” (у %)

	По вибірці в цілому	Серед працівників освіти	Серед респондентів, у сім’ях яких є учні та/або студенти
позитивно	55,2	68,0	57,7
негативно	28,4	20,0	27,8
важко відповісти	11,4	8,0	10,5
не чув про таке	5,0	4,0	4,1

Таблиця 10

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви ставитесь до профільного навчання у старшій школі?” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
позитивно	80,8	85,3	84,9
негативно	3,8	5,5	6,6
важко відповісти	15,4	9,2	8,5

Таблиця 11

Розподіл відповідей щодо твердження “Профілізація старшої школи не забезпечена належною матеріально-технічною базою, а тому буде формальною” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
так	65,4	65,4	60,5
ні	15,4	14,1	15,6
важко відповісти	19,2	20,5	23,9

У ході опитування було виявлено, що негативне ставлення представників різних соціальних груп до освітніх інновацій зумовлене недовірою до держави як до автора реформ, який не враховує інтереси інших суб’єктів суспільства. Разом з тим більшість респондентів, що беруть участь в експерименті, декларують особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти (табл. 12), тобто націлені на здійснення реформ, що дає надію на можливість спільними зусиллями домогтися позитивних змін у системі освіти.

Таблиця 12

Розподіл відповідей на запитання “Чи можете Ви сказати, що відчуваєте особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти в Україні?” (у %)

	Директори шкіл	Працівники освіти	Батьки
однозначно так	76,9	63,0	48,3
однозначно ні	11,5	11,9	15,1
важко відповісти	11,5	25,1	36,6

Висновки. Ухвалення управлінських рішень з позиції жорсткої ієрархії і беззастережного дотримання інструкцій не вписується в логіку складноорганізованого світу, який вимагає інноваційного і творчого підходу, гнучкої мобільності та спрямованості на корпоративну культуру. Порівняно із силовими методами упровадження інновацій (авторитарного тиску, політичного диктату, різних форм соціального примусу і т. ін.) значно ефективнішими є методи переконування, формування громадської думки, відкритого діалогу різних соціальних груп, дискусій, громадських обговорень, соціальної реклами тощо.

Будучи індикатором успішної реалізації реформ, громадська думка дає змогу здійснювати соціальний контроль над процесом їх упровадження. Управління процесами конструювання громадської думки шляхом її попереднього формування уможливило керування процесами впровадження бажаних соціальних інновацій у сфері освіти.

Успіх соціальних інновацій досягається успішною практикою впровадження пропонованого проекту, ефективними комунікаціями між проектною групою і громадськістю, а також привабливістю цілей проекту для майбутньої життєдіяльності суспільства. Організаційна культура суспільства спрямована на задоволення довгострокових потреб усіх соціальних груп, пов'язаних спільністю інтересів і дотриманням етичних норм на всіх рівнях структури суспільства. Вона викликає довіру до організації суспільства в цілому та ініціатив його суб'єктів, що сприяє успішному саморозвитку соціуму. У тривалій перспективі незбіг цілей пропонованого проекту соціальних інновацій з отриманими результатами може звести нанівець ефективність комунікацій, за допомогою яких забезпечувалася підтримка суспільства на певному етапі розвитку реформ.

Література

1. Андріянова О. Г. Школа – среда обитания будущего / О. Г. Андріянова // Образование и общество. – 2007. – № 5. – С. 79–82.

2. *Петрунько О. В.* Освітні інновації в Україні: причини неефективності та можливості оптимізації [Електронний ресурс] / О. В. Петрунько // Теорія і методика професійної освіти. – 2012. – Вип 3. – Режим доступу : <http://tmpe.eor.by/images/docs/3/12petioo.pdf>
3. *Суший О. В.* Стратегічні пріоритети розвитку освіти у контексті європейської інтеграції України: чи стане реформа освіти запорукою успішних реформ в Україні у цілому? / О. В. Суший // Український соціум. – 2015. – № 4. – С. 85–96.
4. *Федотова М. Г.* К содержанию понятия “транзитивное общество” / М. Г. Федотова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2010. – Вып. 4. – № 1. – С. 28–32.
5. “Хорошее общество”. Социальное конструирование приемлемого для жизни общества / отв. ред. В. Г. Федотова. – М. : ИФ РАН, 2003. – 183 с.
6. *Latour B.* Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory / B. Latour. – New York : Oxford University Press, 2005. – 301 p.
7. *Сляднева Н. А.* Социально-информационные технологии как синергетический фактор эволюции сложных социальных систем [Электронный ресурс] / Н. А. Сляднева // Информационно-аналитический журнал “Факт”. – 2001. – № 9. – Режим доступа : <http://www.fact.ru/www/arhiv9s3.htm>
8. *Москалев И. Е.* Методология и методика государственного управления инновационными социальными процессами / И. Е. Москалев // Образование и общество. – 2007. – № 5. – С. 62–69.
9. *Хоріна О. І.* Особливості конструювання рефлексивної технології супроводу освітніх та суспільних реформ (практичний аспект) / О. І. Хоріна // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія і практика. – 2016. – № 2. – С. 131–140.
10. *Плющ А. Н.* Синергетическая модель организации общества / А. Н. Плющ // Социологические исследования. – 2014. – № 10. – С. 14–22.
11. *Петрунько О. В.* Консолідувальний потенціал громадської думки: структурна, динамічна та функціональна складові / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. статей / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 14. – С. 207–214.
12. *Іванченко С. М.* Суспільний дискурс як спосіб організації інформаційного простору та формування громадської думки / С. М. Іванченко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2013. – Вип. 32 (35). – С. 236–244.
13. *Плющ А. Н.* Технологии конструирования позитивного образа политических субъектов / А. Н. Плющ // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – 2011. – Т. 2. – Вип. 94. – С. 83–90.
14. *Іванченко С. М.* Шляхи формування консолідованої громадської думки в цільових групах / С. М. Іванченко // Проблеми політичної психології : зб. статей / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1(15). – С. 267–273.

References

1. Andriyanova, O. G. (2007). Shkola – sreda obitaniya budushchego [School is a habitat of the future]. *Obrazovaniye i obshchestvo* [Education and Society], 5, 79–82 (rus).
2. Petrunko, O. V. (2012). Osvitni innovatsii v Ukraini: prychnyny neefektyvnosti ta mozhlyvosti optimizatsii [Educational Innovations in Ukraine: the causes of inefficiency and opportunities for optimization]. *Teoriia i metodyka profesiinoy osvity* [Theory and Methods of Professional Education], 3, <http://tmpe.eor.by/images/docs/3/12petioo.pdf> (ukr).
3. Sushyi, O. V. (2015). Stratehichni priorityety rozvytku osvity u konteksti yevropeiskoi intehratsii Ukrainy: chy stane reforma osvity zaporukoioi uspishnykh reform v Ukraini u tsilomu? [Strategic priorities of education in the context of European integration of Ukraine: Will education reform key to successful reforms in Ukraine in general?]. *Ukrainskyi sotsium* [Ukrainian society], 4, 85–96 (ukr).
4. Fedotova, M. G. (2010). K sodержaniyu ponyatiya “tranzitivnoye obshchestvo” [To the content of the concept of “transitive society”]. *Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta* [Bulletin of Vyatka State Humanitarian University], 1(4), 28–32 (rus).
5. Fedotova, V. G. (Eds.). (2003). “Khorosheye obshchestvo”. *Sotsialnoye konstruirovaniye priemlemogo dlya zhizni obshchestva* [“Good society”: Social construction of an acceptable society]. Moscow: IF RAN Publ. (rus).
6. Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. N. Y.: Oxford University Press.
7. Slyadneva, N. A. (2001). Sotsialno-informatsionnyye tekhnologii kak sinergeticheskiy faktor evolyutsii slozhnykh sotsialnykh sistem [Social and informational technologies as a synergetic factor in the evolution of complex social systems]. *Informatsionno-analiticheskiy zhurnal “Fakt”* [Informational and analytical journal “Fact”], 9, <http://www.fact.ru/www/arhiv9s3.htm> (rus).
8. Moskalev, I. Ye. (2007). Metodologiya i metodika gosudarstvennogo upravleniya innovatsionnymi sotsialnymi protsessami [Methodology and methods of state management of innovative social processes]. *Obrazovaniye i obshchestvo* [Education and Society], 5, 62–69 (rus).
9. Khorina, O. I. (2016). Osoblyvosti konstruivannya refleksyvnoi tekhnologii sprovodu osvity v suspilnykh reform (praktychnyi aspekt) [Features of reflective technology design of educational and social reform support (practical aspect)]. *Navchannia i vykhovannia obdarovanoi dytyny: teoriia i praktyka* [Training and education of gifted child: Theory and Practice], 2, 131–140 (ukr).
10. Plyushch, A. N. (2014). Sinergeticheskaya model organizatsii obshchestva [Synergetic model of society organization]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya* [Sociological researches], 10, 14–22 (rus).
11. Petrunko, O. V. (2013). Konsoliduvanyi potentsial hromadskoi dumky: strukturna, dynamichna ta funktsionalna skladovi [Consolidation potential of public opinion: structural, dynamic and functional components]. *Problemy politichnoi psikhologii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [The problems of political psychology and its role in the development of the Ukrainian state citizen], 15, 207–214 (ukr).

12. Ivanchenko, S. M. (2013). Suspilnyi diskurs yak sposib organizatsii informatsiinoho prostoru ta formuvannia hromadskoi dumky [Public discourse as a way of organization of informational space and forming of public opinion]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 32 (35), 236–244 (ukr).
13. Plyushch, A. N. (2011). Tekhnologii konstruirovaniya pozitivnogo obraza politicheskikh subyektov [Technologies for constructing a positive image of political subjects]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University], B. 2, Is. 94, 83–90 (rus).
14. Ivanchenko, S. M. (2014). Shliakhy formuvannia konsolidovanoi hromadskoi dumky v tsilovykh hrupax [Ways of consolidated public opinion forming in the target groups]. *Problemy politychnoi psykholohii* [The Problems of Political Psychology], 1(15), 267–273 (ukr).

Plyushch O. M., Khorina O. I., Tsysman V. E. Public opinion as an indicator for the process of educational reforms' implementation

Authors upgrade the idea that communicative management methods are coming to the fore in modern society. They require moving to self-organization of society on the basis of public opinion constructing. Previous forming of public opinion provides an opportunity to influence on the promotion of social innovations. Support of such innovations is conditional upon the involvement of civil society participants to the construction of project of such innovations. The results of all-Ukrainian experiment aimed on the forming of positive public opinion regarding educational innovations are presented and analyzed. Public opinion is considered as a tool for the self-organization of society. It performs the function of feedback during the creation of common plan of building the future. According to the approach proposed construction of public opinion goes through two stages: primarily the collective author of future transformations is defining, when the ways of communications between the subjects of society are specifying. On the next stage common sociocultural project, which reveals in the public opinion, is constructed. It was revealed that negative attitude of different social groups' representatives toward social innovations is based on the distrust towards the state as an author of these reforms, which doesn't take interests of other subjects of society into account. However, declared personal interest of participants involved in the experiment gives hope for the possibility of positive changes realization in the educational system.

Key words: public opinion, complex society, social and cultural project, innovations, educational reforms.

© Плющ О. М., Хоріна О. І., Цизман В. Е.

А. О. Краснякова

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК В ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩІ

Комунікативні практики в інтернет-середовищі розглянуто як способи цілераціональних дій суб'єкта, спрямованих на обмін інформацією, генерування нових смислів та утворення ефективних моделей комунікативної взаємодії. Проаналізовано особливості інтернет-комунікації, що впливають на розгортання комунікативних практик, зокрема опосередкованість інтернет-комунікації електронним сигналом, обумовленість комунікативних практик структурою медіуму, віртуальність. Звернено увагу на те, що на розгортання комунікативних практик нового кіберпокоління впливають не тільки особливості інтернет-комунікації (віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність, фрагментарність), а й спрямованість особистості. Інтернет-комунікацію визначено як інтегрований процес комп'ютерно опосередкованої взаємодії суб'єктів в інтернет-середовищі, інтернет-середовище – як нове “гібридне” середовище, що утворюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій у результаті інтеграції елементів реального і віртуального життя. Виділено критерії комунікативних практик, зокрема рівень залученості користувачів у комунікативну взаємодію (пасивний, реактивний, проактивний) та спосіб взаємодії комунікантів (конструктивний, деструктивний). Представлено структурну модель комунікативних практик в інтернет-середовищі (за означеними критеріями).

Ключові слова: комунікативні практики, інтернет-середовище, інтернет-комунікація, віртуальність, інтерактивність, гіпертекстуальність.

Проблема. Віртуалізація соціального життя, як будь-який глобальний процес, різноманітна у своїх проявах і не має однозначних оцінок. З одного боку, комп'ютеризований світ із мультимедійними комунікативними каналами всесвітньої мережі Інтернет створює необмежені можливості для саморозвитку та самореалізації людини, з другого – змушує її постійно опановувати новітні інтернет-технології, засвоювати нові знання, норми, цінності, моделі поведінки і реалізовувати їх в інтернет-середовищі. Способом репрезентації у віртуальному просторі виступають комунікативні інтернет-практики, які одночасно і

конструюють, й організують інформаційно-комунікативний простір, і розгортаються в ньому.

Важливу роль у цьому процесі відіграють інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), зокрема інтернет-технології (ІТ), що утворюють і технологічно підтримують функціонування платформ для взаємодії комунікантів. Завдяки технічним можливостям ІКТ комунікація соціальних суб'єктів усе більше переміщується у віртуальний простір і глобальна мережа Інтернет виступає синхронно як *засіб комунікації* і як *середовище реалізації комунікативних практик*.

Необхідність дослідження комунікативних практик в інтернет-середовищі актуалізується тим, що нове кіберпокоління є комунікативно спрямованим; особливості інтернет-комунікації (віртуальність, невизначеність просторово-часової локалізації, інтерактивність, гіпертекстуальність, відсутність соціальних статусів тощо) породжують ефект “волі людини до віртуальності” [1, с. 63]. Віртуальність продукує “нагромадження” нових смислів, що приводить до утворення “ризомного”, неструктурованого, несистематизованого комунікативного поля Інтернету. Постає проблема визначення критеріїв комунікативних практик, які розгортаються в інтернет-середовищі.

Мета статті: проаналізувати особливості комунікативних практик в інтернет-середовищі, визначити їх критерії, представити структурну модель комунікативних практик в інтернет-середовищі.

В інформаційному суспільстві провідною характеристикою соціуму є комунікація – “фундаментальна основа людської діяльності” (М. Кастельс); механізм, за допомогою якого забезпечується існування та розвиток людських відносин, котрий охоплює всі розумові символи, засоби їх передавання в просторі та збереження в часі (Ч. Кулі); соціальне поєднання індивідів за допомогою мови та знаків, установа загальнозначущих наборів правил для різноманітної цілеспрямованої діяльності (К. Черрі); акт відправлення інформації від мозку однієї людини до мозку іншої людини (П. Сміт, К. Беррі, А. Пулфорд); специфічний обмін інформацією, процес передавання її емоційного та інтелектуального змісту (В. А. Звєгінцев, А. П. Панфілова); процес встановлення усвідомлених контактів між комунікаторами та реципієнтами (А. І. Соловйов) [2]; соціальний процес утворення, збереження, підтримання і перетворення соціальних реальностей [3]; конструювання соціальної реальності й власного “Я” [4]; утворення спільноти, в якій комуніканти генерують нові смисли, усвідомлюють інформацію і співвідносять свої смисли зі смислами інших комунікативних партне-

рів, намагаючись порозумітися між собою [5]; специфічна форма взаємодії, що складається з комунікативних актів [6, с. 233].

Значний внесок у дослідження сучасних форм комунікації та комунікативних практик зробили К.-О. Апель, Д. Белл, Ж. Бодрійяр, М. Вебер, Ю. Габермас, У. Еко, Д. В. Иванов, М. Кастельс, М. Маклюен, О. І. Мат'яш, Н. О. Лук'янова, Н. Луман, О. О. Сергодеева, Е. Тофлер, Т. Парсонс, Ч. Пірс, а також вітчизняні психологи Л. Д. Бевзенко, Т. І. Заславська, В. В. Зотова, В. В. Кизима, О. М. Кочубейник, В. В. Посохова, Г. Г. Почепцов, А. Л. Радкевич та ін.

Узагальнивши відомі наукові теорії і концепції комунікації, польський дослідник Т. Гобан-Клас запропонував виокремлювати сім типів комунікації, які, на його думку, розкривають різні аспекти цього процесу, а також його функції: *комунікація як трансмісія* (лінійна трансляція, передавання) інформації, ідей, емоцій, умінь; *комунікація як порозуміння з іншими*; *комунікація як вплив і взаємовплив*; *комунікація як об'єднання* (творення спільноти); *комунікація як взаємодія*; *комунікація як обмін*; *комунікація як складова суспільного процесу*, який виражає групові норми, здійснює громадський контроль, розподіляє ролі, забезпечує координацію зусиль тощо [7].

Згідно з концепцією Т. Гобана-Класа, *комунікація у віртуальному просторі* постає як інтегральний процес у новому інтернет-середовищі. Терміном інтернет-середовище кіберпсихологи (Н. Дьорінг, Т. Омонія, Дж. Сулер, Ш. Терклі, О. О. Труфанова та ін.) характеризують “interreality” – нове “гібридне” середовище, що утворюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій у результаті інтеграції елементів реального і віртуального життя [8]. У контексті нашого дослідження ми розглядаємо інтернет-комунікацію як комп'ютерно опосередковану взаємодію суб'єктів в мережі Інтернет [9], яка не має чітко визначених меж і кордонів (в Інтернеті немає просторово-часової локалізації), є інтерактивною і має транзактний характер (будь-який суб'єкт може взаємодіяти з необмеженою кількістю користувачів Інтернету, продукувати контент, відправляти й отримувати інформацію з метою самореалізації, утворення, розширення та підтримки нових віртуальних соціальних зв'язків.)

Серед наукових концепцій і теорій комунікації [2] існує два полюсних підходи до розуміння сутності комунікативних практик.

Перший представлений *теорією комунікативної дії* Ю. Габермаса і *концепцією ідеального комунікативного співтовариства* К.-О. Апеля. Керуючись принципом необмеженої комунікації в інформаційному суспільстві і принципом взаєморозуміння в прозорій комунікації, Габермас та Апель створюють певний нормативний ідеал взаємодії суб'єктів. За Габермасом, комунікація спрямована на досяг-

нення порозуміння між акторами комунікації; порозуміння передбачає взаємну згоду, солідарність та суспільну довіру суб'єктів комунікації як членів певної спільноти і залежить від раціонально-мотивованого схвалення змісту того чи іншого висловлювання. Головною передумовою з погляду можливості досягнення порозуміння між людьми, за Апелем, є аргументований дискурс – “ідеальна інстанція обґрунтування та легітимації всіх норм, що стали проблематичними” [10, с. 235].

Іншу думку щодо цього мають представники постмодернізму Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Бодрійяр, Ж. Лакан. Основою комунікації прихильники другого підходу вважають *прагнення людини до визнання і переконані, що консенсус як стале утворення в реальному суспільстві неможливий*. Згідно з теорією символічного обміну Бодрійяра людина замкнена у власних внутрішніх суперечностях і не спрямована на порозуміння. Необмежена комунікація, вважає дослідник, призводить до багатьох негативних наслідків, зокрема до дифузії цінностей або ж інформаційно-споживчого тоталітаризму [11, с. 161]. Отже, на рівні соціальної інтеракції *прагнення до визнання і прагнення до порозуміння* можна розглядати як критерії комунікативних практик.

Ще одним значущим критерієм комунікативних практик є *ступінь залученості користувачів Інтернету в комунікативну взаємодію*. У цьому контексті виділяють такі рівні залученості:

– *пасивний* – актори не генерують інформаційного наповнення і лише спостерігають за ходом комунікації інших, не беруть участі в обговоренні, користуються контентом, створеним іншими, і при цьому не висловлюють свого ставлення;

– *реактивний (ситуативний)* – комуніканти відстежують хід комунікації, шукають потрібну їм інформацію, споживають інформаційні продукти інших учасників, інколи (ситуативно) висловлюють своє ставлення до предмета обговорення, приєднуються до тієї чи іншої думки, застосовуючи ті чи інші комунікативні практики. Своїм перебуванням в Інтернеті (на сторінці в соціальних мережах або на форумі) суб'єкти залишають інформаційний слід, збільшують показники відвідуваності, кількість переглядів, поповнюючи та розширюючи контент Інтернету;

– *проактивний* – суб'єкти взаємодії генерують нові смисли, створюють та поширюють інформацію, висловлюють своє ставлення, реагують на думку інших суб'єктів взаємодії.

Слід також враховувати, що на здійснення та розгортання комунікативних практик в інтернет-середовищі впливають *особливості інтернет-комунікації*, зокрема:

– *опосередкованість інтернет-комунікації електронним сигналом*, що, з одного боку, уможливорює асинхронну (нелінійну) комунікацію і дає змогу кожному користувачеві в будь-який час взаємодіяти не тільки з членами онлайн-ової групи, інтернет-спільноти, а й окремо реалізовувати комунікативні практики в глобальному просторі Всемережжя, з другого – брак технічного обладнання (комп'ютера з доступом в Інтернет) або недостатній рівень комп'ютерної компетентності користувача обмежують можливості комунікативної взаємодії;

– *залежність комунікативних практик від структури медіуму*, унаслідок чого користувачі сприймають “реальність” через контент, створений ЗМІ, ТБ, провайдерами, адміністраторами, редакторами сайтів, журналістами мережі Інтернет та іншими агентами впливу, які нерідко маніпулюють фактами;

– *віртуальний характер інтернет-комунікації*, що уможливорює анонімність взаємодії в Інтернеті. Відсутність соціальних статусів, цензури, необмежені можливості взаємодії в різних сферах, з різними суб'єктами спричинюють розгортання комунікативних практик, спрямованих на “ідеальну комунікацію” (на принципах відкритості, свободи, прозорості тощо). А проте на сучасному етапі розвитку Інтернету зберігається можливість лише “відносної анонімності”. ІТ-технології третього покоління дають змогу визначати будь-якого користувача за ІР-адресою, а також персоналізувати контент, тобто встановити персону, яка створила і поширила його. Таким чином, особливості інтернет-комунікації позначаються на реалізації комунікативних практик. А втім, слід пам'ятати, що спрямованість визначає сама особистість.

Так, *гіпертекстуальність*, з одного боку, прискорює пошук інформації, розширює простір для саморозвитку, сприяє засвоєнню нових знань, допомагає користувачеві моделювати, організувати текстовий простір у зручний для нього спосіб, з другого – породжує таке явище, як “мережевий запінг”, що є аналогом телевізійного запінгу – практики постійного перемикання телеканалів, без будь-якої конкретної мети. У разі тривалого “блукання лабіринтами” мережі Інтернет без цілей і безпосередніх комунікацій “мережевий запінг” може призводити до виникнення інтернет-адикції. Якщо ж перехід з одного ресурсу на інший має певну мету й усвідомлюється особою (користувач ставить лайк, виправляє помилки, голосує, розміщує текст на підтримку, приєднується до онлайн-ової спільноти з однаковими інтересами, прагне досягти взаєморозуміння з іншими тощо), гіпертекстуальність Інтернету сприяє цілераціональній взаємодії суб'єкта з іншими в інтернет-середовищі.

На розгортання і трансформацію комунікативних практик в інтернет-середовищі впливає й *інтерактивність Інтернету*. На сторін-

ках соціальних інтернет-мереж, у блогах та мікроблогах, відеоблогах, чатах, інтернет-конференціях саме завдяки інтерактивності, розгортаються широкі обговорення, дискусії, діалоги, полілоги. З'являються *модератори* цих обговорень, які разом з іншими учасниками демонструють різні види комунікативних практик, зокрема практики публічного представлення, захисту значущих суспільних інтересів, ініціювання різних способів саморганізації, залучення громадян до проєктування колективного та індивідуального майбутнього.

Разом із тим інтерактивність може породжувати і такі негативні явища, як тролінг, “мережеве зависання”. У соціальних мережах молодь має можливість задовольняти різноманітні потреби і тому проводить у віртуальному світі все більше часу. Таке “зависання у мережах” призводить до “випадіння” із життя реального. Іншим потужним видом комунікативної діяльності в Інтернеті є тролінг – вид віртуального спілкування з порушенням етики мережевої взаємодії, що виражається у вигляді різних форм агресивної, знущальної й образливої поведінки для нагнітання конфліктів [12, с. 50]. У найбільш загальному вигляді це явище характеризується як процес розміщення на віртуальних комунікативних ресурсах провокаційних повідомлень, що призводить до нагнітання соціального напруження через порушення правил етичного кодексу інтернет-взаємодії [там само, с. 49]. Якщо розглядати тролінг як негативне явище, зручніше за все, безсумнівно, аналізувати його як форму соціальної агресії. Інтернет-тролі як комунікатори активні, мобільні, здатні активізувати інтернет-аудиторію проблеми, даючи свою інтерпретацію, застосовуючи власні методи і реалізуючи власні цілі.

У віртуальному середовищі існує навіть розподіл на “товстих” і “тонких” тролів. Так, “товсті” тролі відкрито порушують правила інтернет-ресурсу, ображають його учасників, викликають конфліктні ситуації. “Товстий” тролінг можна зафіксувати відразу, зазвичай він вдається до агресивних практик конфлікту. З перших же постів (повідомлення на веб-форумі) “товсті” тролі виявляють себе досить різко і грубо, їхня думка докорінно відрізняється від думки локальної більшості. Нерідко причиною такої агресивної поведінки є неповна самореалізація в реальному житті. “Тонкі” тролі, навпаки, вирізняються глибокими знаннями в галузі психології, зокрема психології маніпулювання, що дає їм змогу впливати на людей за допомогою витончених механізмів впливу, особливо під час діалогів (полілогів) у дискусіях. Тож у комунікантів різні цілі взаємодії та способи їх досягнення. Тому й комунікативні практики залежно від способу впливу на комунікативну взаємодію (формування та підтримка взаємозв'язків у

ній або, навпаки, провокації та нагнітання конфліктів) можуть бути різними – конструктивними або деструктивними.

Конструктивні практики утворюються в результаті генерування власної авторської інформації або поширення контенту інших користувачів з метою досягнення взаєморозуміння, комунікаційного співробітництва з іншими учасниками спільноти. Такі практики сприяють формуванню ефективних моделей поведінки, відтворенню та розвитку соціальної спільноти, зміцненню зв'язків між її членами, націлені на порозуміння в суспільстві в цілому. *Деструктивні* практики розгортаються через генерування або поширення інформаційного контенту, як правило, негативного або образливого змісту з метою розпалювання суперечок і конфліктів. Такий тип поведінки, як хамство, конфлікти, соціальна агресія, налаштовує учасників на агресивне ставлення одне до одного, розбалансовує спільноту, спонукає до означених критеріїв, зокрема способу взаємодії, залученості користувачів Інтернету в комунікативну взаємодію, пропонуємо структурну модель комунікативних практик в інтернет-середовищі (рис.).

Висновки. Комунікативні практики в інтернет-середовищі, опосередковані електронним сигналом, структурою медіуму, віртуальним характером інтернет-комунікації, є не просто копією, ерзацом реальних соціальних практик, а способами цілераціональних дій суб'єкта, спрямованих на обмін інформацією, генерування нових смислів, утворення ефективних (продуктивних та оперативних) моделей комунікативної взаємодії. У неосяжному просторі Інтернету суб'єкт обирає і використовує ті комунікативні практики, які, на його думку, забезпечують адекватне передавання та сприймання інформації, репрезентують його систему знань, норми, цінності, моделі поведінки. Норми і правила розгортання комунікативних практик формуються користувачами Інтернету в процесі взаємодії комунікантів. Критеріями комунікативних практик в інтернет-середовищі є *залученість особи в інтернет-комунікацію* (активні, реактивні комунікативні практики); *спосіб впливу* на взаємодію в інтернет-середовищі (конструктивні і деструктивні комунікативні практики). На розгортання комунікативних практик нового кіберпокоління впливають особливості інтернет-комунікації (віртуальність, невизначеність просторово-часової локалізації, інтерактивність, гіпертекстуальність, фрагментарність тощо), а також спрямованість особистості.

У подальшому є сенс розглянути комунікативні інтернет-практики, що здійснюються і розгортаються як прагнення до визнання або як прагнення до порозуміння.

Рис. Структурна модель комунікативних практик в інтернет-середовищі

Література

1. *Иванов Д. В.* Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербург. востоковедение, 2002. – 224 с.
2. Основные теории коммуникации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://psyera.ru/osnovnye-teorii-kommunikacii_7231.htm
3. *Pearce W. B.* Extending the Theory of Coordinated Management of Meaning (CMM) Through a Community Dialogue Process / Pearce W. B., Pearce K. A. // *Communication Theory*. – 2000. – Is. 10. – P. 405–423.
4. *Suler J.* Identity Management in Cyberspace [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://users.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage>.
5. *Cronen V. E.* Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication // *Social approaches to communication* / W. Leeds-Hurwitz (Ed.). – New York : Guilford, 1995. – P. 217–242.
6. *Щипицина Л. Ю.* Компьютерно-опосредованная коммуникация: Лингвистический аспект анализа / Л. Ю. Щипицина. – М. : Красанд, 2010. – 296 с.
7. *Goban-Klas T.* Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu / T. Goban-Klas. – Warszawa-Krakow : PWN, 1999. – 336 s.
8. *Doering N.* Sozialpsychologie des Internet / N. Doering. – Hogrefe Verlag, 2003. – 516 s.
9. *Краснякова А. О.* Інтернет-комунікація як чинник становлення політичної суб'єктності особистості / А. О. Краснякова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 243–253.
10. *Апель К.-О.* Трансформация философии / К.-О. Апель ; пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. – М. : Логос, 2001. – 344 с. – (Университетская библиотека. Серия “Сигма”).
11. *Бодрийяр Ж.* Система вещей / Жан Бодрийяр. – М. : Рудомино, 2001. – 212 с.
12. *Внебренных Р. А.* Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах / Р. А. Внебренных // Вестник Удмуртского университета. Серия 3: Философия. Социология. Психология. Педагогика. – 2012. – Вып. 1. – С. 48–51.

References

1. *Ivanov, D. V.* (2002). *Virtualizatsiya obshchestva* [Virtualization of society]. St. Petersburg: Peterburgskoye vostokovedeniye Publ. (rus).
2. *Osnovnyye teorii kommunikatsiii* [Main Theories of Communication], http://psyera.ru/osnovnye-teorii-kommunikacii_7231.htm (rus).
3. *Pearce, W. B. and Pearce, K. A.* (2000). Extending the Theory of Coordinated Management of Meaning (CMM) Through a Community Dialogue Process. *Communication Theory*, 10, 405–423.
4. *Suler, J.* Identity Management in Cyberspace, <http://users.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage>.
5. *Cronen, V. E.* (1995). Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication. In W. Leeds-Hurwitz (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 217–242). NY: Guilford.

6. Schipitsina, L. Yu. (2010). *Kompyuterno-oposredovannaya kommunikatsiya: Lingvisticheskiy aspekt analiza* [Computer-mediated communication: the linguistic aspect of analysis]. Moscow: Krasand Publ. (rus).
7. Goban-Klas, T. (1999). *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu* [Media and mass communication. Theories and analysis of the press, radio, television and the Internet]. Warszawa-Krakow: Wydawnictwo naukowe PWN (polish).
8. Doering, N. (2003). *Sozialpsychologie des Internet* [Social Psychology of the Internet]. Hogrefe Verlag.
9. Krasniakova, A. O. (2015). Internet-komunikatsiia yak chynnyk stanovlennia politychnoi subiektnosti osobystosti [Internet communication as a factor of consolidation of individual political subjectivity]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 2(16), 243–253 (ukr).
10. Apel, K.-O. (2001). *Transformatsiya filosofii* [Transformation of philosophy]. Translyeted by V. Kurinnoy, ed. B. Skuratov. Moscow: Logos Publ. (rus).
11. Baudrillard, J. (2001). *Sistema veshchey* [The System of objects]. Moscow: Rudomino Publ. (rus).
12. Vnebrachnykh, R. A. (2012). Trolling kak forma sotsialnoy agreszii v virtualnykh soobshchestvakh [Trolling as a form of social aggression in virtual communities]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya 3: Filosofiya. Sotsiologiya. Psikhologiya. Pedagogika* [Bulletin of Udmurt University. Series 3: Philosophy. Sociology. Psychology. Pedagogy], 1, 48–51 (rus).

Krasniakova A. O. Problems of research of communicative practices on the Internet environment

Communicative practices on the Internet environment are considered as methods of goal-oriented actions of the subject, aimed at the exchange of information, the generation of new meanings and the formation of effective models of communicative interaction. The peculiarities of Internet communication which affect on deployment of communicative practices, in particular the mediation of Internet communication by electronic signal, the condition of communicative practices by the structure of the media, and virtuality are analyzed. Attention is drawn to the fact that the deployment of communicative practices of a new cyber generation is influenced not only by the features of Internet communication (virtuality, interactivity, hypertext, fragmentary), but also the orientation of the individual. Internet communication is defined as an integrated process of computer-mediated interaction of subjects in the Internet environment, the Internet environment - as a new “hybrid” environment, created through the use of information and communication technologies as a result of the integration of elements of real and virtual life. The criteria of communicative practices are highlighted; in particular the level of engagement of users in communicative interaction (passive, reactive, proactive) and the way communicators interact (constructive, destructive). The structural model of communicative practices in the Internet environment (according to the defined criteria) is presented.

Key words: communicative practices, Internet environment, Internet communication, virtuality, interactivity, hypertextuality.

О. О. Кришовська

ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ В ОНЛАЙН-СПІЛКУВАННІ

Описано процедуру створення опитувальника для вимірювання умов взаєморозуміння в текстовому діалогічному спілкуванні в інтернеті. Представлено теоретичну модель умов взаєморозуміння в комп'ютерно опосередкованому спілкуванні та описано етапи й особливості експерименту, присвяченого її перевірці. Запропоновано визначення взаєморозуміння, побудоване на основі результатів анкетування активних користувачів інтернету. Наведено психометричні характеристики створеного опитувальника, приклади запитань, інформацію щодо різних видів валідності та надійності, результати кореляційного і факторного аналізу даних, а також показники внутрішньої узгодженості. Описано зміст та компоненти загального фактору взаєморозуміння в інтернет-спілкуванні, виділеного в результаті аналізу даних. Розглянуто випадки, у яких застосування опитувальника є можливим і найбільш доцільним, та перспективи й напрямки подальших досліджень взаєморозуміння в комп'ютерно опосередкованому спілкуванні.

Ключові слова: опитувальник, взаєморозуміння, діалог, інтернет, соціальні мережі, комп'ютерно опосередковане спілкування.

Проблема. Спілкування в соціальних мережах, тобто опосередковане комп'ютером, має атрибути звичайного спілкування віч-на-віч. Однак його суттєва відмінність полягає в тому, що співрозмовники не сприймають безпосередньо зовнішність і невербальну поведінку одне одного, і це вносить свої корективи в стиль спілкування та його ефективність [1]. Наше завдання – з'ясувати, за яких умов онлайн-спілкування найкраще досягається взаєморозуміння і які засоби можна застосовувати для того, щоб підвищити ефективність спілкування в інтернеті.

Інтернет пропонує надзвичайно різноманітні способи і локації для спілкування – від класичних тематичних форумів, що існують уже багато років поспіль, до мікроблогів, які набули популярності порівняно недавно. Дослідження, якому присвячено цю статтю, стосується приватних діалогів у соціальних мережах або програмах для спілкування (месенджерах). Практично всі популярні соціальні мережі надають можливість не тільки публічного, а й приватного листування. Фейсбук, найпопулярніша соціальна мережа у світі, має окремий додаток для мобільних пристроїв виключно для листування – “Messenger”, адаптований для різних платформ. Це свідчить про популярність та

важливість приватного онлайн-спілкування в житті сучасної людини-користувача інтернету.

Попри те, що ця проблема часто потрапляє в поле зору науковців та журналістів, спеціальних досліджень умов взаєморозуміння саме в приватних діалогах в інтернеті поки що немає. Явище взаєморозуміння є доволі складним для спостереження, а його визначення – таким, яке важко сформулювати, тому кожен дослідник урешті-решт намагається обґрунтувати своє власне поняття взаєморозуміння [2]. Свого часу взаєморозуміння вивчали О. О. Бодальов, В. В. Знаков, О. О. Кроник, Т. М. Дрідзе, Т. З. Адам'янц та ін. Діалогічне спілкування в інтернеті досліджує Т. М. Колокольцева, проте її дослідження стосуються більшою мірою публічних, а не приватних бесід. Неопосередковані, “face-to-face” повсякденні діалоги вивчає за допомогою методу інтент-аналізу І. А. Зачосова. Взаємодію людини з віртуальним простором розглядають Л. А. Найдьонова, О. Л. Вознесенська, Г. В. Мироненко, Н. О. Обухова, Н. І. Череповська, О. Є. Голубева, О. В. Чуднова, Дж. Сулер та інші дослідники.

Інтерес суспільства до проблеми ефективності онлайн-виховних комунікацій виявляється, зокрема, у великій кількості ненаукових статей, присвячених інтернет-грамотності. Вони містять поради щодо гармонійного спілкування у віртуальному просторі та розв'язання типових комунікативних проблем, з якими стикається пересічний користувач інтернету [3; 4].

Останніми місяцями помітно зріс інтерес до проблеми навіювання під час спілкування в соціальних мережах – спочатку через публікацію матеріалів журналістського розслідування Г. Мурсалієвої “Групи смерті 18+” у травні 2016 року, яка викликала великий резонанс у суспільстві, а згодом – через зростання частоти випадків самоушкодження та спроб самогубства серед дітей та підлітків, які були спровоковані спілкуванням у закритих тематичних групах у соціальних мережах [5]. Цю суспільну проблему ми згадали тому, що вона пов'язана з критичністю сприйняття медіаконтенту, яка є складовою нашої моделі умов взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні.

Мета статті: описати процедуру розроблення та апробації опитувальника, який дає змогу “виміряти” враження користувачів інтернету від певної розмови, що відбувалася он-лайн; розглянути дизайн дослідження, у рамках якого було створено цей опитувальник, концептуальну модель умов взаєморозуміння, що стала його структурною основою, та психометричні характеристики опитувальника як самостійного діагностичного інструментарію.

Опитувальник, що дістав назву-аббревіатуру ДВІС (“Дослідження взаєморозуміння в інтернет-спілкуванні”), було створено для отримання зворотного зв’язку від учасників експерименту з вивчення взаєморозуміння. Суть експерименту полягала в організації діалогу між двома людьми за допомогою особистих повідомлень у соціальній мережі або програми для спілкування і вимірюванні об’єктивних характеристик проведеного діалогу та суб’єктивного враження учасників, а також їхніх особистісних характеристик. Діалоги проводилися на задану тему, це було одне з чотирьох творчих завдань (рецензія на фільм, біографія супергероя, вірш або план подорожі); у результаті учасники повинні були надати текст, створений ними разом. Досліджувані – 140 активних користувачів соціальних мереж обох статей віком від 18 до 35 років, жителів України. Запрошення взяти участь в експерименті поширювалося через соціальні мережі. Одразу після завершення діалогу учасники експерименту повинні були заповнити набір опитувальників, у якому, окрім згаданого опитувальника ДВІС, були тести “Комунікативний мінімум менеджера” (автор – Г. С. Никифоров) та “Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособових комунікаціях” (автори – І. Д. Ладанов, В. А. Уразаєва) [6; 7].

Опитувальник ДВІС, розміщений на інтернет-ресурсі “Google forms”, учасники заповнювали індивідуально відразу після завершення діалогу. Спочатку він містив 64 питання, але після пілотного дослідження, в якому взяли участь 40 осіб, його було доповнено, і фінальний варіант, що пропонувався іншим 100 учасникам, складався вже із 70 питань. Вибір питань опитувальника був продиктований необхідністю виміряти умови діалогу, які є складовою моделі умов взаєморозуміння в діалогічному онлайн-спілкуванні. Ці умови було виділено за допомогою спочатку теоретичного дослідження проблеми взаєморозуміння в діалогічному онлайн-спілкуванні [2], а потім – емпіричного пошукового дослідження поглядів користувачів інтернету на взаєморозуміння он-лайн та змісту, який вони вкладають у це поняття.

У 2014 році було проведено анкетування, результати якого дали змогу збагатити концептуальну модель взаєморозуміння он-лайн, наблизити її до реальності. У дослідженні взяли участь 67 користувачів інтернету (30 чоловіків і 37 жінок) віком від 17 до 56 років. Проаналізувавши найчастіше вживані респондентами у відповідях слова і фрази, ми сформулювали визначення взаєморозуміння – таке, що існує у свідомості користувачів інтернету. Згідно з результатами пошукового дослідження, *взаєморозуміння – це здатність співрозмовників у процесі спілкування слухати і чути точку зору одне одного, адекватно реагувати на неї і в результаті спілкування доходити згоди* [8].

Отже, питання опитувальника ДВІС корелюють з такими шкалами, як темпоральний компонент і його субшкали (час розгортання діалогу, сприймання проміжків між репліками, усвідомлення тривалості бесіди), змістовий компонент (простота викладу думок, перефразування, посилання на інтернет-ресурси в розмові), емоційний компонент (використання смайлів та емотиконів), історичний компонент (пристосованість до стилю онлайн-спілкування партнера, ставлення до компетентності партнера, тривалість онлайн-спілкування з партнером), фактор медіаактивності особистості (передбачає чотири критерії: творчий, контактний, когнітивний та комунікативний) [9; 10] і, нарешті, шкала загального враження від діалогу.

В опитувальнику ДВІС використовувалися прямі та обернені запитання (“Мій співрозмовник розуміється на темі бесіди краще, ніж я”, “Я б не дослухався до точки зору цього співрозмовника”), запитання, звернені особисто до респондента (“Я вважаю вислів “стилість – сестра таланту” абсолютно хибним”) та загальні запитання (“Цитати з інтернет-джерел є хорошим аргументом в онлайн-спілкуванні”).

Як уже згадувалося вище, після проведення пілотного дослідження до опитувальника було додано кілька питань. Це були питання, що стосувалися подробиць використання приладів для зв'язку та інтернет-ресурсів (“Яким приладом ви користувалися впродовж розмови?”, “Наскільки зручним для вас є цей інтернет-ресурс (програма) для спілкування?” тощо) і темпорального компонента, який спочатку був висвітлений недостатньо (“Мені бракувало часу на роздуми впродовж цієї розмови”, “Я маю тривалий досвід спілкування в інтернеті” тощо).

Більшість питань опитувальника передбачало оцінювання ставлення респондента до певного твердження за шкалою Лайкерта. Було вирішено використовувати чотири градації: “повністю згоден”, “скоріше згоден”, “скоріше не згоден” та “повністю не згоден” – і не використовувати нейтральний пункт “ані згоден, ані не згоден” чи “важко сказати”, адже наявність такого проміжного варіанта відповіді може актуалізувати настановлення на вибір середнього варіанта, а це зменшило б інформативність результатів опитувальника [11].

Інші питання вимірювали частоту певних дій або кількість людей, з якими вступає в контакт респондент в інтернеті протягом певного проміжку часу, тому для них використовувалися інші варіанти відповідей (наприклад, питання “Щодня в інтернеті я спілкуюся з такою кількістю людей (у середньому)” з варіантами оцінок “0”, “1”, “2-3”, “4-6”, “7-10”, “11-20”, “21-50”, “більше”). Декілька питань було з номінальної шкали, зокрема питання “Частіше за все я спілкуюсь” з

варіантами відповідей: “в особистих повідомленнях”, “у групових дискусіях з друзями” та “на публічних сторінках” [12].

Основним показником надійності методики була внутрішня узгодженість питань опитувальника. Для цього визначалися коефіцієнти внутрішньої узгодженості (табл.).

Таблиця

Внутрішня узгодженість опитувальника ДВІС

Шкали	Показник альфа Кронбаха	Видалені питання
Темпоральний компонент	0,66	24. Ми переписувалися занадто швидко, і я не встигав викладати свої думки так гарно, як здатен.
Змістовий компонент	0,84	54. Дещо з того, про що розповідав мені партнер, він дізнався в інтернеті і сказав мені де саме.
Емоційний компонент	0,75	–
Історичний компонент	0,82	–
Медіаактивність	0,74	–
Загальне враження	0,90	–

Деякі питання було визнано такими, що не виконують свою функцію, тому їх довелося видалити. Імовірно, ці два питання (24 і 54) виявили низькі кореляції з іншими питаннями через те, що були некоректно сформульовані, адже питання опитувальника мають бути лаконічними, а також однозначними [11]. Питання ж 24 і 54 занадто довгі та поєднують дві умови водночас, і ця нечіткість, мабуть, і призвела до їх некоректної роботи. Відтак показники внутрішньої узгодженості шкал опитувальника (див. табл.) було розраховано повторно після видалення цих питань. Коефіцієнти внутрішньої узгодженості альфа Кронбаха для шкал лежать у діапазоні від 0,66 до 0,90. Такі досить високі показники свідчать про те, що всі питання в компонентах стосуються однієї сфери, але не дублюють одне одне, а висвітлюють змістові сфери під різними кутами.

Факторний аналіз дає змогу виявити зв'язки між змінними, побачити внутрішню структуру опитувальника. Високі кореляції між усіма шкалами змушують припустити наявність у структурі опитувальника одного фактору, який пояснює значну частину дисперсії значень змінних, що є в кожній шкалі опитувальника. Щоб перевірити це припущення, було проведено експлораторний факторний аналіз даних. У результаті аналізу всіх питань виявлено, що міра адекватності вибір-

ки Кайзера–Мейєра–Олкіна (КМО), яка показує адекватність факторної моделі набору змінних кореляційної матриці, у цілому занижка (0,4). Для очищення набору даних від тих, що мають зайві незначні кореляції, ми склали перелік питань, пояснена дисперсія яких є найвищою (понад 50%). Відтак залишилося 32 питання, для яких могла бути створена факторна модель з мірою адекватності $KMO=0,92$. За визначенням самих авторів цього критерію, вона “чудова” [1]. Отже, отриманий масив даних відповідає умовам проведення факторного аналізу, кількість спостережень (140) також є достатньою. У результаті факторного аналізу дійсно було виділено фактор, що пояснює понад 40% дисперсії та містить 20 питань. (Інші виокремлені в ході цієї процедури фактори містили невелику кількість питань і були визнані незначущими). Фактор пояснює кореляції між шкалами “загальне враження”, “темпоральний компонент”, “змістовий компонент”, “історичний компонент” та невеликою мірою – шкалою “медіаактивність”. Не представлений у ньому лише емоційний компонент. Цей фактор ми вважаємо загальним фактором, що відображає задоволеність спілкуванням і характеризує рівень взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні. Його показник внутрішньої узгодженості Альфа Кронбаха становить 0,9 і є дуже високим.

Завдяки вивченню змісту питань, що утворюють загальний фактор взаєморозуміння, можна уявити, що думає людина про бесіду, якою вона задоволена. Складові цього враження такі:

- переконаність у тому, що завдання вдалося виконати, а мети спілкування досягнуто; немає бажання щось змінити; відчуття завершеності розмови;
- задоволеність, приємне враження від процесу спілкування та його результату;
- бажання продовжувати спілкування з партнером;
- сприйняття реплік партнера не викликає утруднень; вони не надто довгі;
- задоволеність словниковим запасом співрозмовника; висока оцінка знань партнера та повага до нього;
- непомітне спливання часу, заглибленість у процес спілкування;
- досить швидкий темп бесіди;
- відчуття того, що партнер уважний до спілкування.

Прагнучи досягти високої внутрішньої валідності експерименту, ми вживали заходів щодо запобігання втручанню побічних змінних, зокрема використовували рандомізований відбір учасників до експериментальних груп та жеребкування, коли потрібно було обрати вид творчого завдання для пари учасників. Дослідження проводилось у

звичних для респондентів, повсякденних, умовах у зручній для них час з використанням добре відомих їм приладів та інтернет-ресурсів. Характер вибірки, методів та методик дослідження, а також умов, за яких воно проводилось, дають підстави говорити про високу екологічну валідність цього експерименту.

Зовнішня валідність методики є обмеженою, оскільки подібних експериментів на інших вибірках респондентів досі не проводилося. Наразі можна говорити про узагальнення результатів експерименту щодо популяції активних користувачів соціальних мереж в Україні віком від 18 до 35 років. За умови повторення експерименту з участю людей іншого віку або через певний час та отримання схожих результатів можна буде стверджувати, що зовнішню валідність дослідження однозначно доведено.

Очевидна валідність психодіагностичного інструментарію полягає в особливостях сприйняття його респондентами. Під час нашого експерименту респонденти були поінформовані про те, що дослідження проводиться кваліфікованим психологом, стосується наукової праці, а також були попереджені про необхідність відповідати чесно та виконувати експериментальне завдання сумлінно. При цьому було повідомлено загальну тему дослідження, але гіпотези дослідження не розголошувалися, аби в досліджуваних не виникало якихось настановлень. Сукупність цих умов дає підстави говорити про очевидну валідність опитувальника ДВІС.

Конструктна валідність забезпечується завдяки представленості в опитувальнику всіх аспектів досліджуваної сфери. Разом з тим опитувальник ДВІС має обмежену змістову валідність, адже в його питаннях представлені не всі компоненти моделі умов взаєморозуміння в онлайн-діалогах, зокрема мотиваційно-вольовий компонент вимірювався іншим опитувальником – “Діагностика мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях”. Утім, з огляду на вузьку спеціалізацію опитувальника ДВІС пропонуємо використовувати цю методику в поєднанні з іншими методиками або в розширеному вигляді і надалі.

Недоліком опитувальника є невелика кількість питань у кожній субшкалі, проте кількості питань у ширших шкалах або компонентах цілком достатньо для вимірювання його внутрішньої узгодженості. У разі використання опитувальника ДВІС для іншого експерименту можна збільшити кількість компонентів або розширити їх зміст. Вибірка чисельністю 140 осіб є мінімально достатньою для стандартизації опитувальника із 70 питаннями, проте для інших досліджень рекомендується збільшувати вибірку, зважаючи при цьому на вимоги щодо її специфіки. Вузька спеціалізація опитувальника наразі обмежує його використання, але він може стати основою для створення спорідненого

або розширеного опитувальника для інших досліджень у галузі психології спілкування.

Висновки. Опитувальник ДВІС у тому вигляді, у якому він використовувався в рамках дослідження умов взаєморозуміння в діалогічному онлайн-спілкуванні, у поєднанні з іншими психодіагностичними методиками та методами дослідження виконав своє завдання, надавши інформацію для підтвердження одних гіпотез і спростування інших. Дані про валідність і надійність опитувальника свідчать про його придатність до подальшого використання. Після видалення деяких питань цей опитувальник може бути використаний у подібних дослідженнях у скороченому вигляді в поєднанні з іншими опитувальниками або стати основою для більш розширеної методики, якщо подальші дослідження проводитимуться в інших умовах. Зокрема, можна розширити коло охоплених респондентів, дослідивши діалогічне онлайн-спілкування школярів або осіб старшого віку, або порівняти спілкування досвідчених користувачів інтернету з тими, хто почав користуватися ним для спілкування нещодавно. Окрема перспективна галузь досліджень – онлайнове спілкування в робочому середовищі, адже сьогодні надзвичайно популярним засобом робочої комунікації є як чати співробітників усередині однієї організації, так і онлайнві діалоги із зовнішніми суб'єктами.

Література

1. *Cerny C. A.* A study of a measure of sampling adequacy for factor-analytic correlation matrices / C. A. Cerny, H. F. Kaiser // *Multivariate Behavioral Research.* – 1977. – № 12. – С. 43–47.
2. *Янович (Кришовська) О. О.* Особливості міжособистісного спілкування в мережі інтернет / О. О. Янович // *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.* – 2014. – № 121. – С. 218–221.
3. *Keep M.* Comparing Online and Offline Self-Disclosure: A Systematic Review / M. Keep, A. J. Campbell, S. Yu // *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking.* – 2012. – №20. – Р. 71–140.
4. *Войскунский А. Е.* Социальная перцепция в социальных сетях [Электронный ресурс] / А. Е. Войскунский // *Вестник Московского университета. Серия 14: Психология.* – 2014. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pertseptsiya-v-sotsialnyh-setyah>.
5. Як запобігти дитячим суїцидам: поради батькам від оперативників кіберполіції [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу: <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2113329>.
6. *Cunningham J.* Request Modification in Synchronous Computer-Mediated Communication: The Role of Focused Instruction / J. Cunningham // *The Modern Language Journal.* – 2016. – № 2. – Р. 484–507.

7. Штырбу Е. Е. Особенности психологического анализа переписки из социальных сетей [Электронный ресурс] / Е. Е. Штырбу. – 2011. – Режим доступа : <http://psyfactor.org>.
8. Кришовська О. О. Дослідження поглядів користувачів інтернету на взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні / О. О. Кришовська // Materials of International scientific and practical conference “Problems and perspectives in European educational development”. – К., 2016. – С. 185–186.
9. Вознесенська О. Л. Медіа-активність як фактор становлення особистості сучасного студента / О. Л. Вознесенська // II Міжнародна науково-практична конференція “Генеза буття особистості” (19-20 грудня 2011 р.). – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2011. – Т. 2. – С. 18–25.
10. Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів : монографія / [О. Т. Барішполець, О. Л. Вознесенська, О. Є. Голубєва, Г. В. Мироненко, Л. А. Найдюнова, Н. О. Обухова, Н. І. Череповська] ; за наук. ред. Л. А. Найдюнової, Н. І. Череповської ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 348 с.
11. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 1999. – 528 с.
12. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 390 с.

References

1. Cerny, C. A. and Kaiser, H. F. (1977). A study of a measure of sampling adequacy for factor-analytic correlation matrices. *Multivariate Behavioral Research*, 12, 43–47.
2. Yanovych (Kryshovska), O. O. (2014). Osoblyvosti mizhosobystisnoho spilkuvannia v merezhi internet [Features of interpersonal communication in the internet]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University named after T. H. Shevchenko], 121(2), 218–221 (ukr).
3. Keep, M., Campbell, A. J. and Yu, S. (2012). Comparing Online and Offline Self-Disclosure: A Systematic Review. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 20, 71–140.
4. Voyskunskiy, A. E. (2014). Sotsialnaya pertseptsiya v sotsialnykh setyakh [Social Perception in Social Networks]. *Vestnik Moskovskogo universiteta Seriya 14. Psikhologiya* [Moscow University Bulletin. Series 14. Psychology], <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pertseptsiya-v-sotsialnyh-setyah> (rus).
5. Yak zapobihy dytyachym suitsydam: porady batkam vid operatyvnykiv kiberpolitsii [How to prevent child suicide: advice for parents from cyberpolice operatives] (2017), <https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2113329> (ukr).
6. Cunningham, J. (2016). Request Modification in Synchronous Computer-Mediated Communication: The Role of Focused Instruction. *The Modern Language Journal*, 2, 484–507.

7. Shtyrbu, Ye. Ye. (2011). Osobennosti psikhologicheskogo analiza perepiski iz sotsialnykh setey [Peculiarities of psychological analysis of correspondence in social networks], <http://psyfactor.org/lib/web-relations-2.htm> (rus).
8. Kryshovska, O. O. (2016). Doslidzhennia pohliadiv korystuvachiv internetu na vzaiemorozuminnia v onlain-spilkuванні [A study of internet users' opinions on mutual understanding in online-communication]. *Materials of International scientific and practical conference "Problems and perspectives in European educational development"* (pp. 185–186). Kyiv (ukr).
9. Voznesenska, O. L. (2011). Media-aktyvnist yak faktor stanovlennia osobystosti suchasnoho studenta [Media-activity as a factor of development of personality of a modern student]. *II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Henezha buttia osobystosti". Tom 2* [The II International scientific and practical conference "The genesis of life of personlity". Vol. 2] (pp. 18–25) (ukr).
10. Baryshpolets, O. T., Voznesenska, O. L., Holubyeva, O. Ye., Myronenko, H. V., Naydonova, L. A., Obukhova, N. O., Cherepovska, N. I. (2014). *Mediapsykholohiia: na peretyni informatsiinoho ta osvithoho prostoriv* [Media psychology: at the intersection of information and educational space]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
11. Burlachuk, L. F. and Morozov, S. M. (1999). *Slovar-spravochnik po psikhodiagnostike* [Dictionary-reference on psychodiagnostics]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
12. Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskiye metody psikhologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannykh* [Mathematical methods of psychological research. Analysis and interpretation of data]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).

Kryshovska O. O. Research of conditions of mutual understanding in online communication

The procedure of creating a questionnaire for measuring conditions of mutual understanding in dialogical communication on the Internet is described. The theoretical model of conditions of mutual understanding in computer-mediated communication is represented. Stages and features of the experiment on verification of this model are shown. The definition of mutual understanding based on the results of interviewing the Internet users is given. The psychometric characteristics of the questionnaire, examples of questions, information on different kinds of validity and reliability, the results of correlation and factor analysis, indicators of internal consistency are given. The content and components of general factor of mutual understanding in online communication are described. The cases in which using the questionnaire is possible and mentions perspectives and directions for further research of the mutual understanding in computer-mediated communication are described.

Key words: questionnaire, mutual understanding, dialogue, the internet, social networks, computer-mediated communication.

© Кришовська О. О.

НАШІ АВТОРИ

Балюта Вікторія Валентинівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Блозва Павло Ігорович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Гриджук Вікторія Дмитрівна

кандидат психологічних наук, куратор Коломийської гімназії імені М. Грушевського Коломийської міської ради Івано-Франківської області

Довгань Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Іванченко Світлана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Каніболоцька Марія Сергіївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробанова Ольга Леонідівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Краснякова Алла Олексіївна

науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кришовська Олександра Олександрівна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кухарук Ольга Юріївна

молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Плющ Олександр Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сівєрс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Соколовська Юлія Сергіївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Татенко Віталій Олександрович

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, головний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувач лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хоріна Олена Іванівна

молодший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Цизман Віра Едуардівна

науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Суший О. В., Гриджук В. Д., Жовтянська В. В., Кухарук О. Ю., Соколовська Ю. С., Слюсаревський М. М., Татенко В. О.</i> Особливості становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення: теоретичні здобутки та перспективи досліджень	3
<i>Татенко В. О.</i> Суб'єктно-вчинковий підхід як форма соціально-психологічного мислення	27
<i>Титаренко Т. М.</i> Теоретико-методологічні засади соціально-психологічної реабілітації особистості в умовах пролонгованої травматизації.....	39

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Духневич В. М.</i> Уявлення про владу як основа для розгортання політико-правової активності молоді	51
<i>Жадан І. В.</i> Емпіричне дослідження особливостей громадянської та національної самоідентифікації молоді: базові поняття і показники	60
<i>Сіверс З. Ф.</i> Особливості контекстів змісту соціальних уявлень сучасної молоді про “справедливість-несправедливість”	69
<i>Блозва П. І.</i> Використання молоддю соціального капіталу в процесі становлення політичної культури	78
<i>Никоненко Л. В.</i> Уявлення студентів про політико-правову ситуацію в Україні	93

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

<i>Коробка Л. М.</i> Спільнота в умовах воєнного конфлікту: теоретичні засади дослідження психологічних стратегій адаптації	104
<i>Довгань Н. О.</i> Дослідження особливостей ментальності поколінь	115

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностаї П. П.</i> Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах	131
<i>Корбанова О. Л.</i> Особливості рольової комунікації в новостворених групах	145

<i>Балюта В. В.</i> Групова дискусія як чинник радикалізації політичної поведінки молоді	160
<i>Лазоренко Б. П.</i> Технологія реінтеграції та реадaptaції особистості, фрагментованої внаслідок психотравматизації	168

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

<i>Іванченко С. М., Каніboloцька М. С.</i> Налагодження взаємодії між учасниками впровадження освітніх реформ	178
<i>Плющ О. М., Хоріна О. І., Цизман В. Е.</i> Громадська думка як індикатор процесу здійснення освітніх реформ	188

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ І МЕДІАОСВІТА

<i>Краснякова А. О.</i> Проблеми дослідження комунікативних практик в інтернет-середовищі	202
<i>Кришовська О. О.</i> Дослідження умов взаєморозуміння в онлайн-спілкуванні	212
Наші автори	222

CONTENTS

HISTORY AND THEORY OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Sushyi O. V., Grydguk V. D., Zhovtyanska V. V., Kukharuk O. Yu., Sokolovska Yu. S., Slyusarevskyy M. M., Tatenko V. O.</i> Peculiarities of the formation and development of forms of socio-psychological thinking: theoretical achievements and research prospects.....	3
<i>Tatenko V.O.</i> Subjective-action approach as a form of social and psychological thinking	27
<i>Tytarenko T. M.</i> Theoretical and methodological grounds for social and psychological adaptation of individual in conditions of prolonged traumatization.....	39

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Dukhnevych V. M.</i> Ideas about authority as a basis of youth political and legal activity deployment	51
<i>Zhadan I. V.</i> The empirical study of peculiarities of youth civic and national self-identification: basic concepts and indicators	60
<i>Sivers Z. F.</i> Features of meaning contexts on social ideas of modern youth about “Justice-injustice”	69
<i>Blozva P. I.</i> Using social capital by youth in the process of political culture becoming.....	78
<i>Nykonenko L. V.</i> Students’ ideas about political and legal situation in Ukraine	93

PSYCHOLOGY OF MASS AND COMMUNITY

<i>Korobka L. M.</i> Community in conditions of war conflict: theoretical basics of the research of psychological adaptation strategies	104
<i>Dovgan N. O.</i> The research of generational communities’ mentality features	115

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERGROUP RELATIONS

<i>Gornostai P. P.</i> The concept of parallel processes in educational and therapeutic groups.....	131
---	-----

<i>Korobanova O. L.</i> Peculiarities of the role communication in newly formed groups	145
<i>Baliuta V. V.</i> Deliberation as a factor of radicalization of youth political behaviour.....	160
<i>Lazorenko B. P.</i> Technology of reintegration and readaptation personality fragmented by psychological trauma	168

**SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL RESOURCES
OF MODERNIZATION IN EDUCATION**

<i>Ivanchenko S. M., Kanibolotska M. S.</i> Enhancing interaction among the participants of educational reform	178
<i>Plyushch O. M., Khorina O. I., Tsysman V. E.</i> Public opinion as an indicator for the process of educational reforms' implementation	188

MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION

<i>Krasniakova A. O.</i> Problems of research of communicative practices on the Internet environment.....	202
<i>Kryshovska O. O.</i> Research of conditions of mutual understanding in online communication	212
Authors	222

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.]. – К. : Міленіум, 2017. – Вип. 39 (42). – 230 с.

Черговий випуск збірника презентує результати наукових досліджень з актуальних теоретичних і прикладних проблем соціальної та політичної психології. Обговорюються шляхи становлення і розвитку форм соціально-психологічного мислення, теоретико-методологічні засади соціально-психологічної реабілітації особистості. Розглядаються питання соціального, політико-правового та національного самовизначення індивідуальних і групових суб'єктів. Висвітлюються особливості внутрішньогрупової й міжгрупової взаємодії та пропонуються технології її оптимізації. Значну увагу приділено формуванню позитивного соціального образу освітніх інновацій та особливостям комунікативних практик в інтернет-середовищі.

Для соціальних та політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

The current issue presents the results of scientific researches in actual theoretical and practical issues of social and political psychology. Ways of becoming and development of social and psychological thinking forms, theoretical and methodological foundations of social and psychological rehabilitation of personality are discussed. Issues of social, political, legal and national self-determination of individual and group subjects are covered. Features of intra-group and intergroup interaction are revealed and technologies of its optimization are proposed. Significant weight is devoted to formation of positive social image of educational innovations and features of communicative practices in the Internet environment.

The journal is addressed to social and political psychologists, specialists in adjacent sciences, lecturers, PhD fellows, and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 39(42)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*
Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*
Переклад анотацій (англ.): *І. Г. Губеладзе*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 01.11.2017 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 20,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
